

AKADEEMIA

7. AASTAKÄIK 1995 NUMBER 6

Konstantin Pätsi testamendist	Eero Medijainen
Rahvuslik identiteet	Krista Kodres
Arheoloogia ja Uus Testament	Aarne Toivanen
Homo sapiens sapiens	Richard Villems
Tsivilisatsioonide kokkupõrge	Samuel P. Huntington
Inimkonna tulevikust	Juhan Ross
Rahvalaulud ja kihlused	Villy Sørensen
Luulet	Giorgos Seferis
Kas intellekt saab olla tehislik?	Fred I. Dretske
Kvaliteediteadusest	Walter Masing
Tõe otsing	Willard Van Orman Quine

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalia</i>	Jaan Kangilaski
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

431 373, 431 117

Fax:

431 373

Arveldusarve nr. 12301797 ERA-Pangas

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 17. V 1995. OÜ «Greif» trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. Trükiarv 3600. Tell. nr. 7374.

© AKADEEMIA 1995

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

7. AASTAKÄIK 1995 NUMBER 6 (75)

- Konstantin Pätsi testamendist
Eero Medijainen 1123
- Rahvuslik identiteet ja selle vorm: Sada aastat otsinguid
Krista Kodres 1136
- Arheoloogia ja Uus Testament: Dekapolise näide
Aarne Toivanen 1163
Tõlkinud Alar Helstein
- Homo sapiens sapiens*. II: Puuduva(te)st lüli(de)st
Richard Villems 1186
- Tsivilisatsioonide kokkupõrge
Samuel P. Huntington ... 1205
Tõlkinud Triinu Pakk
- Inimkonna tulevikust
Juhan Ross 1234
- Rahvalaulud ja kihlused. II
Villy Sørensen 1244
Tõlkinud Ene-Reet Soovik
- Hr. Stratis Thalassinos kirjeldab inimest
Giorgos Seferis 1263
Tõlkinud Kerttu Veldi

Kas intellekt saab olla tehisklik?	<i>Fred I. Dretske</i>	1272
	<i>Tõlkinud Ene-Reet Soovik</i>	
Endine tartlane tänapäevase kvaliteedi teenäitajana	<i>Walter Masing</i>	1291
	<i>Tõlkinud Mari Tarvas</i>	
<i>Arvustus: Mida jahvatab Hamleti veski. Giorgio de Santillana, Hertha von Dechend. Die Mühle des Hamlet: Eine Essay über Mythos und das Gerüst der Zeit. (Computerkultur, Band VIII). Hrsg. R. Herken. Berlin: Kammerer & Unverzagt, 1993.</i>	<i>Heino Eelsalu</i>	1300
Kuidas Siberis ellu jääda. Ann Lehtmets and Douglas Hoile. <i>Sentence: Siberia. A Story of Survival.</i> Kent Town: Wakefield Press, 1994.	<i>Viktor Niitsoo</i>	1302
Editorial note. Summaries		1307
Tõe otsing. III	<i>Willard Van Orman Quine</i>	1315
	<i>Tõlkinud Lauri Pilter</i>	

Lk 1162, 1185, 1204, 1243: Arlis Narusberki illustratsioonid (1995).

KONSTANTIN PÄTSI TESTAMENDIST

Eero Medijainen

Seda, mis juhtus Baltikumis 55 aastat tagasi, juunis-juulis 1940, võib vaadelda mitmel tasandil. Suurriikide seisukohalt ehk rahvusvahelisel tasandil paistab asi olevat üsna selge. N. Liit sai eelmise aasta suvel sõlmitud Molotov—Ribbentropi paktiga endale vabad käed Baltikumis, rajas sõjalised baasid ja seal käisid ettevalmistused oma positsioonide kindlustamiseks. Sakslaste edu läänes 1940. a kevadel lõi uue situatsiooni. Iseseisvate Balti riikide olemasolu muutus Moskvale ohtlikuks või õigemini ebamugavaks. Pealegi polnud kedagi, kes nende likvideerimise puhul oleks tõsiselt pahandanud. Nad olid sisuliselt maha kantud juba 1939. a sügisel.

Siiski võisid Balti riigid veel üritada üht-teist ette võtta. Kasvõi omavahel kokku leppides. Risk polnud küll väga suur, kuid Moskva huvides oli luua olukord, kus spekulatsioonidele kohta ei jääks. Seda kindlasti enne, kui Saksamaa läänes vabaneb (Myllyniemi 1982: 193).

Üksikute riikide tasandil võime kindlasti leida juba lahtisi küsimusi. Näiteks teame vähe sel ajal Moskvast räägitust ja sealsetest eri arvamustest. Liiga lihtne oleks arvata, et kõik käis Stalini selgete käskude ja ammu läbimõeldud kava alusel. Vene arhiivid avanevad veel väga visalt.

INGLISMAA OSAST

Tollane Soome saadik Riias Eduard Palin teatas oma ettekandes 30. juunil 1940 kuuldustest, et Balti riike tabanud õnnetuses on oma osa ka Inglismaal ja eriti selle uuel saadikul Moskvast *sir* Richard Stafford Crippsil. Viimane olevat pidanud oma tähtsaimaks

ülesandeks lõhe tekitamist N. Liidu ja Saksamaa vahele. Ta rääkis esialgu preventiivsõja vajalikkusest. See ei läinud läbi ja siis õhutanud Cripps N. Liitu tegevusele, et provotseerida Hitlerit ründama enne, kui see ise oma plaanide järgi oleks seda teinud. Ühe niisuguse abinõuna nägigi Cripps Balti riikide täielikku okupeerimist. E. Palin arvas ise, et Crippsi tegevusel ei saanud olla muid tagajärgi kui see, et Balti riigid sovetiseeriti põhjalikumalt ja varem, kui see oli ehk Moskval enne kavas (Suomen ulkoasiainministeriön arkisto = UM, ryhmä 5, osasto C 16, E. Hj. Palinin raportti no. 24). Nüüd teame, et ka N. Liidul olid valmis plaanid Saksamaa ründamiseks ning et just 1940. a juunis alustati Saksa kindralstaabis Venemaa-vastase sõjakäigu kaartide joonistamist.

Välispoliitikas ja eriti diplomaatias võhikut Crippsi kasutas aga N. Liit lihtsalt ära. Osavalt manipuleerides viidi London nii kaugele, et Cripps andis oma volitused üle just samal päeval, kui Baltikumis moodustati uued nukuvalitsused (Gorodetsky 1984). See tähendas ühtlasi seal toimuva vaikset heakskiitmist.

Hoopis enam küsimusi tekib siis, kui vaatleme sündmuste konkreetset käiku kohapeal. Üks niisugustest ebaselgetest asjadest on Konstantin Pätsi nn poliitilise testamendi probleem.

TESTAMENDI REGIONAALSEST TAUSTAST

Soome viimane saadik Eestis Paavo Hynninen kirjutas 5. augustil 1940 oma ülemusele välisminister Rolf Wittingile, et ta sai "sallajase käskjala" kaudu isiklikku laadi kirja pealkirjaga "Kui Uus-Euroopat asutakse rajama". Eestikeelse sõnumi tõlkis P. Hynninen soome keelde ja saatis Helsingisse. Kiri koosnes 10 punktist, mille põhisisu pani paika esimene — "Eestil tuleks liiduriigina Soomega ühineda" (UM, Fb. 7: 126; 7: E. Viro).

Vaevalt Soome välisminister sellesse paberisse süvenes. Igapäevased mured kasvasid niigi üle pea ja pealegi ringles nn Uue Euroopa kavasid juba mitu. Eriti innukalt hakati sellistest plaanidest rääkima pärast Prantsusmaa langemist juunis 1940. Mai- ja juunikuu vahetusel 1940 levisid Soomes kuuldused, et Saksamaal on nähtud kaarti, millel kujutatakse suurt Norra—Rootsi—Soome ühisriiki. Seda ideed arutati R. Wittingi osavõtul näiteks 8. juunil

1940. Samasuguseid liiduplaane oli aga arutatud juba Talvesõja lõpust peale (Manninen 1977: 23, 32, 34). Ning Soome—Rootsi sõjalise koostöö plaane oli tegelikult peetud juba 1922. a Varssavi konverentsi nurjumise järel 1920.–1930. aastate jooksul.

Rootsi välisminister Christian Günther ja kuningas Gustaf V väljendasid juulis 1940 valmisolekut sekkuda, et Soome ei läheks Baltikumi teed. Soome ja R. Witting lootsid loomulikult, et niisugune suhtumine Rootsis kinnistub. Seepärast oleks paljas mõtegi Eesti—Soome ühisriigist võinud kõik ära rikkuda. Saksamaa seisukohad Soomegi suhtes polnud veel päris selged, aga eitav suhtumine Eesti aitamise oli kindlalt teada juba 1939. aastast. Niihästi Soome kui Rootsi poliitikud alles selgitasid natside vaateid Soome tulevikule. Siin ei tohtinud millegagi riskida. Ammugi veel mahakantud Eestiga.

KIRJA VÄLISEST VORMIST

30. juulil 1940 P. Hynniseni jõudnud kirja autoriks peetakse Konstantin Pätsi ja seda tuntaksegi tema “poliitilise testamendina”. Ilma ekspertiisita on seda tõesti raske vaidlustada, sest käekiri sarnaneb K. Pätsi omaga. Kindlasti pole alust August Otsa kinnitusel, et see “testament” olevat **hilisem** võltsing (Ots 1981: 117–118). Uus Euroopa oli 1940. a kevadel-suvel aktuaalne ja tõenäoliselt jõudsid kuulujutud sellest Eestissegi. Hoolimata raudse eesriide sulgumisest. Pealegi sai P. Hynninen tõesti selle kirja ning suure tõenäolisusega Eesti presidendilt K. Pätsilt.

Kuid esmalt tuleb öelda, et tegemist pole mingi dokumendiga. Sellel puudub kuupäev, koht ja allkirgi. Tegemist on juhuslikule ruudulisele paberile kirja pandud tekstiga. Või pealkirja tsiteerides — alustega, “millele tuleks Uus-Euroopa ülesehitamisel Eesti riiklik ülesehitus rajada”. Nende “alustega” kuulub kokku väiksemal paberitükil kaaskiri, mille lõpus seisavadki nimetähed “K. P.”. Kaaskirja pealkirjaks on ebamäärane pöördumine “Väga austatud härra!”

Esimesena K. Pätsi testamendi täies mahus avaldanud ja seda kommenteerinud Aksel Linkhorst ja Voldemar Kures arvasid, et niisuguse ebamäärasuse taga — adressaadi, kuupäeva ja allkirja

puudumine — oli konspiratsioon. K. Päts olevat selle kirjutanud “äärmise hädaohu olukorras” ja dokument olevat viidud Kadrioru lossist välja ühe “usaldatava naisisiku kaudu, kuna loss oli valve all” (*Eesti Päevaleht*, 1964, 21. IV, 23. IV).

Kirja originaali välimuse järgi otsustades pole aga konspiratsioonist juttugi. See on kirjutatud üsna laia käekirjaga, suurte reavahedega ja suureformaadilisele paberile. Pealegi puuduvad sellel paberil kokkuvõltimise jäljed. Tundub, et kirja polnud siiski vaja märkamatuult edasi toimetada ja kellegi eest varjata.

Kuidas ja kes ta Soome saadikuni toimetas, pole päris selge. Kes oli see “salajane käskjalg”? Kui P. Hynninen septembris 1940 kohtus Aleksander Warmaga, Eesti endise saadikuga Helsingis, ei rääkinud ta kirjast midagi. Tegi muidugi õigesti, sest see polnud Soomele kasulik. Alles täpselt aasta hiljem taas kohtudes näitas ta kirja Warmale ja siis väitis, et selle tõi talle K. Pätsi adjutandi naine (Warm 1971). Nii kirjutab A. Warm oma mälestustes ja sedasama kinnitas endine Soome saadik 1942. a Voldemar Kuresele.

K. Pätsi testamendi võimalikule sünniloole heidab kõige enam valgust presidendi kantseleiülem Elmar Tambek. Viimane tõstab oma mälestustes mitmel korral esile Anni Tambeki vaprat tegevust 1940. a suvel. Kuid Tambekil pole sõnagi sellest, et nemad koos abikaasaga oleksid mingi K. Pätsi kirjaliku testamendi P. Hynnisele toimetanud. Veel enam, ta mainib, et juba 30. juunil põletas ta K. Pätsi käsul koos kahe abilisega (kes need olid, pole teada — E. M.) kõik paberid ja kirjad, mis ta presidendi korterist leidis. President kinnitanud seejuures, et kõik vähegi väärtuslik on välja sorteeritud ja “kindlasse kohta” toimetatud. Võimalik, et tõepoolest viis K. Pätsi vanema käsundusohvitseri (adjutandi) kolonel Herbert Grabbi abikaasa mingi kirja Soome saadikule.

Aga miks siis E. Tambek kirjutab hoopis ühest teisest K. Pätsi poliitilisest testamendist? Nimelt arutanud K. Päts koos temaga 19. või 20. juulil 1940 tulevikuväljavaateid. K. Päts pidas võimalikuks kolme varianti. Kõige ebasoovitavam oli tema arvates Balti liit. Parimaks pidas ta Rootsi, Norra, Taani, Soome ja Eesti liitumist personaaluniooni alusel ühiseks kuningriigiks. Võimalikuks pidas president E. Tambeki sõnul ka Eesti ühendamist Soomega. Tema “testament” oli aga E. Tambeki sõnul mõeldud

saatmiseks sakslastele ja tehtud suuliselt. K. Päts kinnitanud nimelt, et eestlased lähevad sakslastega koos, kuni nood austavad Eesti iseseisvust. Kui me ei suuda iseseisvaks jääda, siis parem ühineme Soome kui Saksamaaga.

Teate edasiandmiseks kutsus E. Tambek kokkusaamisele oma sidemehe "R. H." Viimasega kohtuski ta üsna segastel asjaoludel Pirita metsas K. Pätsi küüditamispäeval. Kohtumisele eelnes endise Eesti poliitilise politsei sõiduauto avastamine samas metsas jms seiklused K. Pätsi talu ümber (Tambek 1964: 382, 388–389, 391–392; Hyytiä 1992: 263).

Seega miski ei klapi — kas E. Tambek tõesti ei teadnud kirjallikust testamendist ega selle üleandmisest Soome saadikule? Miks siis K. Päts seda tema eest varjas, kuigi samal ajal nii avalikult oma tulevikuunistusi jagas? Muidugi on võimalik, et P. Hynninen ei mäletanud 1941. a sügisel enam täpselt, kes konkreetselt talle need paberid tõi.

Päris välistada K. Pätsi uut kirja, millest E. Tambek midagi ei tea, siiski ei saa. See võis olla kirjutatud pärast 22. juulit, sest selles on juttu juba ka sotsialistlikust Eestist. Pärast 22. juulit Tambek presidenti enam ei näinud.

Viimasel hetkel olevat president kaalunud võimalusi Soome põgenemiseks ja tema "testamenti" võib pidada lihtsalt katseks endale seal pinda ette valmistada. Seda on oletanud näiteks 1964. aastal V. Kures (Kirjandusmuuseumi Käsikirjade Osakond, f 324, s 3, l 7). Mõned Soome kalurid ja piirivalvurid olid see-suguseks päästeoperatsiooniks kuuldavasti valmiski olnud. Eesti poolelt organiseerisid K. Pätsi päästmist näiteks tema vanem poeg Leo, laevakapten Theodor Vompa ja Tallinna Noorseppade Ühingu juht Aleksander Lellep. Viimane oli ühtlasi sidemeheks Leo ja Konstantin Pätsi vahel. Sellest plaanist oli teadlik ka P. Hynninen. Laeva varustamisraskuste jms tõttu asi siiski nurjus. President jõuti enne küüditada (Suomen kansallisarkisto, EK-Valpo, Pääosaston kuulustelupöytäkirja, kansio 1105).

Wõiga austatud herrad!
Et mul, rahjurs, praegu võimalus suudaks
Teiega isiklikult kokku saada, siis peiraksin
tarvilikaks juurdelipätsal tead Teile fæta
et tutvustada Teis nende mõtetega, mis
mina mee ræhvasse tulewiku kindlusta-
mises tarvilikuna arwaksis uue
Europe illeshitamisel teostamises
suwitada; Mina olen arwamisel, et

Niisid liigub paljõ inimisi, kes lubawad kogu trise
elu õnnemaale juhtida ja kelle sõnawõrõte sõnede
järel jænini Eestis muud ei olla tehtud, kui iingi ja rahwa
kulul ennast illes õpitatud. Need ja tegurõisimad jæn
on igal ajal tarwitatud, kuid puures sõnad ei ole wal mitte
puures teot. Argu ootku keegi imetõõpõl ka uute laule

TESTAMENDI SISUST

Selle nn dokumendi sisu on enam kui kummaline. Lugeses jääb mulje, et autor ei ela selles ajas, milles tekst on kirja pandud — 1940. a suvel ja Eestis. Oma saatekirjas Soome saadikule leiab K. P., et tema on “arvamisel, et nüüd paras aeg oleks sel alusel mõtteid vahetama hakata”. Samas kinnitab ta, et talle “oleks tähtis teada, kas üle lahe liidu-riigi mõte üldse poolehoidjaid leiab, või arvatakse seal paremaks mõnda teist orientatsiooni”.

Kas K. Päts seda tõesti ei teadnud ja kas ta tööpoolest ka Soomest (siis kellelt?) vastust ootas? Niisugusele kirjale ja sel ajal?

Vist siiski mitte, sest samas saatekirjas arvab ta: “Ma ei tea, kaua mind lastakse veel kodumaa pinnal viibida.”

K. Päts käis oma ametisoleku ajal Soome presidendil külas. Nüüd soovis ta testamendis (2. ja 8. punkt), et Soome—Eesti ühiseks riigipeaks võiks olla kuningas. Tundub, nagu elanuks K. Päts veel 1918. aastast. Ka siis ta arreteeriti ja viidi vangilaagrisse vahetult enne Soome—Eesti kuningriigi idee esitamist.

Testamendi kolmandast kuni kuuenda punktini kõneldakse ühistest asutustest riigikaitseks, välispoliitika ja majanduse juhtimiseks. Need oleksid nagu maha kirjutatud 1918. a aprillis Soomele üleantud ühisriigi plaanist.

Üsna rüütellik on testamendi 7. punkt: “Mõlema riigi piirid tuleksid nii parandada, et piiritagused Soome-sugu kodanikud sattuksid kas Soome või Eesti aladele, või võiksid sinna ümber asuda (meil võiksid Petseri venelased segavaldadest ja Narva tagustest valdadest Venemaale ümber asuda ja nende asemele Ingeri hõimud tulla, Soomes peaks see laiemas ulatuses Karjalas aset leidma).” Milline riik sinna teisele poole piiri pidi tulema, testamendist ei selgu.

Ülihuvitav on üheksas punkt, mis määrab kindlaks testamendi täitmise aja ja tingimused: “Kõik see tuleks päevakorraks siis, kui Euroopas võitjad-riigid oma vaheleastumisega võtaksid Balti mere äärsete riikide kindlustamise oma ülesehituse kavasse ja seda tarbekorral ka oma jõuga teostaksid.” On arvatud, et K. Päts pidas “võitjate riikide” all silmas vaid selliseid riike, kes rahvaste

enesemääramise õigust tunnustavad. "Võitjad-riigid" olid 1920.–1930. aastatel siiski kindel termin; see tähistas I maailmasõja võitjaid ning eeskätt Inglismaad ja Prantsusmaad. Kes olid aga "võitjad" nüüd — 1940. aasta suvel, II maailmasõja esimesel aastal? Kuhu ja kelle vahele nad pidid astuma?

Veel absurdsemalt kõlab 10. punkt, mis tundub samuti tõendavat, et "testamendi" põhisisu valmis hoopis 1918. aastal: "Möödamannes võiks tähendada, et Läti ja Leedu liitumine Uue Poolaga ka nende seljatagust kindlustaks ja Poolale tee mere äärde avaks." Aastatel 1919–1939 oli Poolal juurdepääs merele, aga 1940. a suvel oli "Uus Poola" veel üsna kaugel.

MILLEGA SELETADA K. PÄTSI KÄITUMIST 1940. A SUVEL

Eesti presidendi käitumist 1940. a suvel on püütud seletada mitmeti. Esitaksin alljärgnevalt lühidalt mõned levinumad variandid.

1) Ennastsalgavus. K. Päts tahtis lõpuni jääda oma rahvaga, tulgu mis tuleb. Selle versiooni vastu räägib fakt, et ta siiski püüdis USAsse või Soome minna, kuigi pisut hilja. Oma pagemisega oleks ta Eesti olukorda tõenäoliselt kergendanud. Antanas Smetona jõudis Saksamaale põgeneda ja Leedus jäid "pöörde" organiseerijad omajagu pigisse.

Sama versiooni alavariandiks sobiks seletus, mida kasutavad edukalt praegused Eesti ekskommunistid: ilma nendeta oleks asi võinud minna veel hullemini. Johannes Vares algusest peale presidendina olnuks siis halvem variant kui Konstantin Päts?

2) Lootus peatsele sõjale Saksamaa ja N. Liidu vahel. K. Päts uskus 1940. a suvel, et see sõda puhkeb kõige hiljem septembris 1940. Selle nimel tuli Eesti sovetiseerimist pidurdada ja kõige sobivamaks seda tegema oli tema ise. Kuigi samal ajal aitasid tema allkirjad käskkirjadel riigi lammutamist oluliselt kiirendada.

3) Ülekohtu ja vägivalda pidamine loomulikuks. K. Päts sai presidendiks ja püsis sellena varasemaid seadusi ja demokraatia põhimõtteid eirates. Seepärast polnud toimivas sisuliselt midagi uut ega presidendile harjumatu.

4) Võimuhnus. K. Päts ei tahtnud võimust loobuda, vaid jääda ametisse kuni viimase hetkeni. Või lootis isegi, et jääb ENSV presidendiks. Kasvõi sellegi eest, et riigist N. Liidu kasuks nii sobivalt lahti ütles.

5) Hirmutamine. Presidendi käitumist 1940. a suvel, nagu paljude teistegi Eesti kõrgemate riigiametnike, sõjaväelaste, diplomaatide jne oma, saab seletada hirmuga. Mitte niivõrd enda, kuivõrd omaste ja sugulaste pärast.

Ükski neist versioonidest ei seleta siiski päris rahuldavalt K. Pätsi käitumist. Ta oli üks Eesti vabariigi loojatest. Hiljem tõrjus ta kõrvale kõik võistlejad ja vastased ning kehtestas autoritaarse režiimi. Ja nüüd korraga loobus kõigest ilma mingi vastupanuta...

PROVOKATSIOON?

Lähtudes kõne all olevast "testamendist" on võimalik veel üks väheusutav versioon — K. Päts leppis Nõukogude võimuga ja asus isegi koostööle sellega. Nimelt võiks tema kirja P. Hynnisele vaadelda ka kui provokatsiooni.

1940. a juulis ja augustis levisid kuuldused ja varsti ka üsna kindlad teated Punaarmee uuest koondamisest Soome piiridele. Osalt viidi vägesid sinna Baltikumist. Moskvas hakati Soome saadikut Paasikivi pommitama kasvavate nõudmistega Petsamo ja Ahvenamaa asjus. Nõuti ka täielikku transiidivabadust Punaarmeele läbi Soome territooriumi vastse sõjaväebaasi Hängoni (Korhonen 1961: 41, 43, 47). Surve avaldamiseks sobisid kõik vahendid.

Eestile 16. juunil 1940 esitatud noodis süüdistas Moskva Balti riike sõjalises koostöös ja muudes pattudes, sealhulgas katsetes tõmmata kaasa ka Soomet! K. Pätsi kirja avalikuks tulemine augustis või Soome mingisugunegi positiivne reageering olnuks parimaks tõendiks seesuguste süüdistuste paikapidavuses. Nagu öeldud, on see versioon siiski väheusutav. Viimasel Eesti saadikul Moskvas August Reil oli tõenäoliselt õigus, kui ta pidas K. Pätsi "testamenti" poliitiliseks kirjaoskamatuseks ega soovitanud seda levitada.

VEEL ÜKS HÜPOTEES

Kuid 1940. a suvel ringelnud arvukate kuulujuttude seas oli K. Pätsi käitumise seletuseks veel üks versioon, millele hiljem erilist tähelepanu pole pööratud. August Ots on presidendi käitumist kirjeldanud üsna tabavalt: "Ta ei keeldunud ühelgi juhul andmast oma allkirja vallandamistele, vaid jätkas r o b o t l i k u l t (minu sõrendus — E. M.) ettepanud käskkirjade allakirjutamist kuni viimaseini." (Ots 1981: 96.)

Meenutagem, et K. Päts oli raskesti haige ja talle tehti regulaarselt süste.

Viimasega seoses sai Soome kaitsepolitsei (*Valpo*) assistent J. Loukola oma kaastööliselt M. Poppilt 18. juulil 1940 huvitava teate. Agent teatas, et K. Pätsile tehakse regulaarselt süste ja arvatavasti on sinna segatud "salajast uimastavat ainet". Selle tulemus: "Päts on nüüd kui väike laps." Sama ainet olevat kasutatud Stalini vastaste peal juba 1930. aastate puhastuste ajal. Agent võis tuua näiteks ka konkreetse inimese, kellele seda ainet oli samuti manustatud (Suomen kansallisarkisto, EK-Valpo 1, XXIX 18, kantsio no. 561).

Kas ei seleta see versioon paremini ka tolle testamendi sünnilugu? K. Päts ei saanud ehk päris adekvaatselt aru, mida räägib või kirjutab. Mis mõtet oli levitada kaht "testamenti" — üht E. Tambeki kaudu, teine aga saata kirjalikult Soome saadikule? Ka viitab viimase testamendi sisu segadusele, mis K. Pätsi peas 1940. a suvel valitses.

MIDA TEADIS LOOST SISEMINISTER MAKSIM UNT JA POLIITILINE POLITSEI

Kahtlemata oli K. Päts kommunistide poolt üle võetud poliitilise politsei ja Varese valitsuse siseministri M. Undi kaudu ning võib-olla ka vahetult NKVD järelevalve all. M. Unt oli ka üks presidendi küüditajatest. Seejärel kadus ta ise samuti üsna pea. Kas ainult sellepärast, et tal oli kriminaalne minevik? Või nägi ja teadis Unt 1940. a sündmustest liiga palju? Oli ta ju Andrei Ždanovi parimaid käsilasi Eestis.

NKVD arreteeris 1940. a suvel ka paar Soome kodanikku. Helsingi protestide peale nad vabastati pärast pooleaastast van-

gistust. Keemik ja ärimees Konstantin Gefvert istus Tallinna Keskvanglas 1. augustist kuni 24. detsembrini 1940. Gefverti arvates arreteeriti ta oma tuttava Karl Hubeli pealekaebamisel.

K. Hubel oli Eesti poliitilise politsei assistent, kes töötas ka K. Pätsi ihukaitsjana. Gefvert kahtlustas, et K. Hubel läks üle NKVD teenistusse.

Tõepoolest — Karl Hubel oli üsna põhimõttelage ametnik. 1918. a oli ta sakslaste agent. 1919. a suvest kuni 1920. a veebruarini töötas venelaste heaks Loode-armee vastuluures ja 1921.–1922. a juba Eesti kindralstaabi vastuluures. Alates 1925. aastast oli K. Hubel Tallinnas kaitsepolitsei (poliitilise politsei) assistent.

1940. a juunis värvati ta Nõukogude luureorganite poolt. Tema ja teiste temasuguste osa K. Pätsi loos on ebaselge. K. Hubel läks 1941. a juunis ise NKVDsse, et oma “suuri teeneid” meelde tuletada ja uusi pakkuda. Siis õiendati temaga kiiresti arved. Isegi üllatavalt kiiresti, ilmselt oli asi väga selge. Järgnes vaid pealiskaudne ülekuulamine ja mees sai juba 23. juulil 1941 Kirovis surmaotsuse, mis nädala jooksul ka täide saadeti (Eesti Riigiarhiivi filiaal (Parteiarhiiv), f 130, n 1, s 11854-E). Tõenäoliselt polnud K. Hubel siiski see salapärane “R. H.”, kellest kirjutas E. Tambek.

*

Hävitati ka teised, kes võisid K. Pätsi käitumise ja 1940. a sündmuste muid telgitaguseid täpsemalt valgustada.

Muidugi võime suhtuda K. Pätsisse kui mehesse, kelle “pilk oli üle raskuste suunatud kõrgemate tähiste poole” (Linkhorst 1964: 11–13). Vaevalt sobib aga tema “testament” kõige paremini selle tõestamiseks.

Pigem oli presidendi pilk 1940. a suvel üsna hajevil ja ta ei teadvustanud endale, mida teeb. Kas ei võiks tööhüpoteesina tõstatada oletuse, et ta oli sel ajal — vähemalt 1940. a juulis — mingite keemiliste vahendite mõju all? Või on see liiga haiglane oletus? K. Pätsi “testament” ei ole kindlasti kirjutatud tõsiselt võetava poliitiku, ammugi siis juriidilise haridusega inimese poolt. Selle autoriks võis olla vana ja mitte päris terve mees.

Kirjandus

- Gorodetsky, Gabriel 1984. *Stafford Cripps' mission to Moscow 1940–42*. Cambridge
- Hyytiä, Osmo 1992. *Viron kohtalontie 1933 ... 1939 ... 1940*. Jyväskylä
- Korhonen, Arvi 1961. *Barbarossa-suunnitelma ja Suomi: Jatkosodan synty*. Helsinki
- Linkhorgst, Aksel 1964. Konstantin Pätsi poliitiline testament. — *Rahvuslik Kontakt*, nr 2
- Manninen, Ohto 1977. *Toteutumaton valtioliitto: Suomi ja Ruotsi talvisodan jälkeen*. Helsinki
- Myllyniemi, Seppo 1982. *Suomi sodassa 1939–1945*. Helsinki
- Ots, August 1981. *Miks kaotasime iseseisvuse: Eestluse probleeme eksiilis*. Stockholm
- Tambek, Elmar 1964. *Tõus ja mõõn: Mälestusi kodumaalt*. Toronto
- Warma, Aleksander 1971. *Diplomaadi kroonika*. Lund

Lisa

Wäga austatud herra!

Et mul, kahjuks, praegu võimalus puudub Teiega isiklikult kokku saada, siis pidasin tarvilikuks juurdelisatud read Teile saata et tutvustada Teid nende mõtetega, mis mina meie rahwaste tulewiku kindlustamiseks tarwilikuks arwaksin uue Europa ülesehitamisel teostamiseks soovitava. Mina olen arwamisel, et nüüd paras aeg oleks sel alusel mõtteid wahetama hakata ja kokkuleppel neid teatawas kohas ka teatavaks teha. Mul oleks tähtis teada, kas üle lahe liidu-riigi mõte üldse poolehoidu leiab, wõi arwatakse seal paremaks mõnda teist orientatsiooni. Palun wabandada, et muu kiri nii ebawiisaka kujuline on, kuid põhjusi arwan Teid aimavat. Ma ei tea, kua mind lastakse weel kodumaa pinnal wiibida, kuid pean kannatlikult leppima, minna ei ole kuhugi. Terwitades K. P.

Alused, millele tuleks Uus-Europa ülesehitamisel Eesti riiklik üleschitus rajada:

- 1.) Eestil tuleks liiduriigina Soomega ühineda.
- 2.) Mõlemal riigil oleks ühine riigipea, hõlpsam oleks see teostada, kui selleks ühine kuningas oleks.
- 3.) Ühised asutused oleks riigikaitseks, välispolitika juhtimiseks, ühine majandus politika ja raha, ühised seadused mitmel majandus- ja sotsiaalalal (weksli, konkursi, panganduse, kinnituse ja teistel aladel).

4) Keskkoolides korraldatakse rahuldavalt mõlema riigi keelte õppimist.

5) Seadusandluse ja walitsemise asutused töötaksid igas riigis nende põhiseaduses ettenähtud alustel, kuid ühiste küsimuste lahendamiseks astuksid kokku seadusandlikud delegatsioonid (sarnaselt endise Austria—Ungari korrale).

6) Kohtud töötaksid igas riigis eraldi, sest tsiiviil- ja kriminaalseadused on mõlemal pool eraldi välja kujunenud.

7) Mõlema riigi piirid tuleksid nii parandada, et piiritagused Soomesugu kodanikud sattuksid kas Soome või Eesti aladele, või võiksid sinna ümber asuda (meil võiksid Petseri wenelased sega-waldadest ja Narwatagustest waldadest Wenemaale ümber asuda ja nende asemele Ingeri hõimud tulla, Soomes peaks see laiemas ulatuses Karjalas aset leidma).

8) Liidu-riigi teostamine nõuaks mõlema poole põhiseaduse (mitte, muidugi, Eesti sotsialistliku wabariigi oma) uuesti läbiwaatamist ja täiendamist, suuremal määral aga sel korral kui mõlemad riigid asuksid monarhilise konstitutsiooni alusele. Põhiseaduste üksteisele lähendamine peaks sündima mõlema riigi wastastiku nõusolekul ja heakskiitmisel.

9) Kõik see tuleks päewakorrale siis, kui Europas wõitjad-riigid oma wahelastumisega wõtaksid Balti mere äärsete riikide kindlustamise oma ülesehitamise kawasse ja seda tarbekorral ka oma jõuga teostaksid. Selleks peaks neil aga teada olema, mis soowiksid kohalikud rahwad ise oma tulewiku kohta.

10) Mõõdamannes võiks tähendada, et Läti ja Leedu liitumine uue Poolaga ka nende seljataguse kindlustaks ja Poolale tee mere ääre avaks.

EERO MEDIJAINEN (sünd. 1959), lõpetas 1983. a TRÜ ajaloolase-na. Ajalookandidaat 1990. a Tartus. Tartu Ülikooli lähiajaloo kateedri õppejõud. *Akadeemias* avaldanud arvustuse koguteosele *The Baltic in International Relations...* (1989, nr 8, lk 1750–1756), järelsõna Brūno Kalniņši artiklile “Läti riigi rajamine” (1992, nr 4, lk 804–808) ja artiklid “USA *de jure* tunnustusest Balti riikidele” (1992, nr 10, lk 2167–2179), “Eesti Vabariigi välisministeeriumi esimene tööaasta” (1993, nr 4–5, lk 675–689, 1051–1069, 1083–1084) ja “Eesti välisministeeriumi viimased kuud” (1993, nr 11, lk 2323–2351, 2460–2461).

RAHVUSLIK IDENTITEET JA SELLE VORM

Sada aastat otsinguid

Krista Kodres

Rahvusliku identiteedi olemuse, ilmumise ja ajaloo probleemistik on viimastel aastatel olnud pidevalt päevakorral, mis kõige toimuva kontekstis on muidugi loogiline. Järgnevalt üritatakse vaadelda üht selle tahku, nimelt küsimust rahvusliku identiteedi vormist, sellest, missugusena on nähtud või tahetud näha rahvuslikku arhitektuuri ja kunsti. Rahvusliku liikumise arengus peabki see küsimus tekkima, sest kultuuri koostisosana fikseerub ka kunstilooming ajas ja ruumis. Täpsem rahvuslik teadvus pidi niisiis ühel hetkel küsima: kas meie looming on rahvuslik, ning sellele pidigi paratamatult järgnema küsimus vormist, sellest, missugune "kuju" võiks loodaval olla, et ta väljendaks (ka) rahvuslikkust. Nõnda küsides esitati samas tellimus kunstnikule — rahvusliku kunsti tellimus —, kes seda uut vormi luues ühtlasi kujundas rahvuslikkuse sümboleid, andis sellele visuaalse, nähtava kuju, märgi.

Muidugi tuleb viidata ka rahvusprobleemi kultuurilisele sisule, millest on palju räägitud. Kultuur on olnud eestluse "kategooriline imperatiiv" (Parhomenko 1991: 60–64) ja selle kõige

Käesolevat artiklit olen kirjutanud tegelikult mitmes etapis, alates 1992. aastast ja selle algne variant ilmus SLV Liidupäeva väljaandes *Das Parlament* (nr 43/4, 22. I 1993). Vahepeal (1993) viibisin ka Salzburgi Seminaril, teemaks "Ethnicity, Culture and the Making of Nations", millel esitasin ka ühe loenguversiooni käesoleva artikli teemal. Siinnegi tekst ei pretendeeri ammendavusele, vaid on pigem üldkontseptsiooni esitamine.

olulisemateks loosungiteks on olnud Hurda "... väiksed arvult, suured vaimult (Geist)" (1870) ning Suitsu "Enam kultuuri, enam euroopalist kultuuri! Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!" (1905). Möödunud sajandi viimasel kolmandikul oli juba selge, et eestlust ainsale enam-vähem homogeensena säilunud oma-kultuuri elemendile — maatalupoeglusele — rajada ei saa, järelikult nähti rahvusliku kultuuri sisu algusest peale mingi sünteesina (Jakob Hurt 1899. aastal: "Meie, rahvuslased, austame saksa haridust ja hindame kõrgelt saksa kultuuri väärtust." — Hurt 1989: 82). Selle uue, eestlasliku kultuuri sisu aga tuli alles "konstrueerida" (Anderson 1983/1993; Gellner 1983; eesti k vt Elwert 1991). On mõistetav, et nii nagu sisu, kujunes ka vorm — seegi ei saanud rahvuse konstrueerimise protsessis säilida etnograafilisena, vaid pidi üle võtma selle, mis "tagaaetaval", Euroopal, juba oli. Nõnda oli tegu protsessiga, mille käigus omast ja võõrast valikuid tehes omandati nii oma kui võõrast sisu ja vormi, seda uueks "omaks" transformeerides. Oma etnokunstiliste stereotüüpide kujundamise vajadus (Bernstein 1990: 106–123) sundis teisalt enam tungima iseendasse, oma traditsiooni, oma algupärasse (Lotman 1992: 1042).

Loomulikult polnud tegelik kultuurisituatsioon "asja alguses" siiski nõnda must-valge. Euroopa oli Eestis olemas ka möödunud sajandil, linnakultuuri näol õieti juba keskajast peale. "Euroopa märgid" olid olemas — Euroopa kunst oli Eestis tuntud, ka Euroopa arhitektuuristiilid ei jõudnud siia teab mis suure hilinemisega, muust miljööst rääkimata — mööbel, rõivamood, nipsasjad jne. Veelgi enam, "Euroopat" oli imbinud ka maale ja 19. sajandil rahvusliku liikumise alul polnud eesti talu ja eesti küla enam originaalselt arhailised, vaid ka meie etnograafiline miljöo — arhitektuur ja rahvakunst — olid juba ammu sünteesinud Euroopa linnakultuuri ja selle osa — eesti linnakultuuri — mõjutusi, muutnud nendega aja jooksul ka omi märke (vt üks esimesi selleteemalisi uurimusi: Üprus 1969). Nõnda arenes Euroopa "vormiline omastamine" edaspidigi, kuid selle teadvustamine andis talle hoopis teisi värvinguid. Arvesse tuleb võtta veel üht olulist tõiika: kui sisu, ideede vallas võime rahvusliku liikumise algusaegadel (ka hiljem) kõnelda üldisest huvi- ja diskussiooniobjektist, siis rahvuslik vorm hakkas probleemiks kujunema alles 20. sa-

jandi alguskümnenditel, ajal, mis langes ühte Euroopa vallutanud ja rahvuslikkust romantiseeriva sümbolismiga, ning teisalt eesti kunsti (s.t eesti soost kunstnike) esimese generatsiooni professionaliseerumisega (jätaksin siin kõrvale Johann Köleri ja August Weizenbergi, kellel rahvusliku vormi küsimust nähtavasti kunagi ei tekkinudki — siin avaldubki 20. sajandi alguse rahvusromantike põhimõtteliselt teine hoiak. Vt ka Levin 1988). Rahvusliku vormi probleem sai kasvada “üldrahvuslikuks” vaid teatud määral, teatud piirini, sest oli olemuselt teoreetilisem, mitmeplaanelisem ning sidus endaga paratamatult ka kaasaegse arhitektuuri ja kunsti probleeme üldse. Seetõttu tegeles sellega valdavalt “tsunft” ise — s.t kunstnikud, arhitektid ning väike hulk muid vaimuini-mesi, kes tajusid niihästi probleemi rahvuslikku kui ka kunstispetsiifilist sisu. Nõnda märkis K. Wahur (Gustav Suits) 1903. aastal: “Siia maani valitsenud v o r m i d (minu sõrendus — K. K.) (kujutavas kunstis, kunstkäsitöös ja ehituskunstis) ei rahulda enam meie maitset ega täida nõudmisi.” (Tsit. Viiroja 1978: 27). Näib, et hiljem, neil perioodidel, kui kultuurist pidi paratamatult saada poliitikana funktsioneeriv sfäär (faas, mis rahvuse ehitamises on samuti seaduspärasus — Smith 1986: 154) sai vormi probleem kui rahvuslikkuse probleemi üks tahk ühiskonnas ka laiemal kõlapinna.

Järgnevas püütakse meie kultuuriajalugu niisiis sellest aspektist kirjeldada, kusjuures rõhk on asetatud ehituskunstile. Uurimisainese valik on ühelt poolt tingitud kirjutaja huvist ja sümpaatiast just arhitektuuriajaloo vastu, kuid teisalt aitab ehk arhitektuur kujutavast kunstist paremini tuua esile rahvusliku vormi probleemi kogu komplitseerituse. Sest erinevalt kujutavast kunstist on arhitektuur märksa enam olnud seotud raha ja võimuga, seega peaks ka a j a — “saja aasta” — kulgemine olema jätnud sellele reljefsemaid jälgi. Samas tuleb arvestada sedagi, et omaaegsete artiklite autorid olid enamasti kunstnikud ise või siis ka kunstikriitikud — igal juhul kunstiloomingule lähedal seisvad inimesed. Nende seisukohavõtud peegeldavad seetõttu siiski vaid teatud professionaalse seltskonna suhtumist rahvuslikkusesse ja selle vormi.

ALGUS

1902. aastal valmis esimese eesti soost elukutselise arhitekti Georg Hellati projekteeritud Eesti Üliõpilaste Seltsi hoone Tartus. *Postimees* märkis sel puhul vaid, et valmis "uus nägus maja", mille pühitses sisse Jakob Hurt (nr 191, 29. VIII). Eestluse ajaloo seisukohalt nii olulise hoone arhitektuuris näeme seda, mida hiljem peame tõdema enamiku rahvusliku identiteedi väljendamisele pretendeerinud ja sellisena ka kinnistunud majade puhul: tegu on laenuga. EÜSi maja puhul on laenatud nii saksa *Heimatstil*'ist kui nn inglise majast — mõlemad olid Euroopas just aktuaalsed (sakslase Hermann Muthesiuse *Das englische Haus* ilmus 1904/05). Hellati projekteeritud eesti üliõpilaste seltsimajale võiks ehk isegi juurde mõelda pisikese — tol momendil süda-Euroopas kõige moodsama — juugendiviite. Etnograafilise rahvuslikkusega pole siin midagi pistmist, ja kui üldse mingist osutusest kõnelda, siis on selleks tõesti vaid vöökirja-ornament fassaadil ja selles vaimus stiliseeritud sisustus (vt ka Eimre 1981: 137; Pütsep 1991: 274). Punane tellis on tartulik, kuid see on juba teine traditsioon, linnakultuuri traditsioon. Ning mitte siis, vaid alles veerand sajandit hiljem kirjutab Hanno Kompus EÜSi majast kui eesti arhitektuuri "esimesest teost", milles "taoteldi esmakordselt midagi, millele võiks omistada eesti r a h v u s p ä r a s e (minu sõrendus — K. K.) arhitektuuri nimetust" (Kompus 1938: 16). Õieti oli aga Ants Laikmaa see, kes oma Pariisis-käigu, seal ülesehitatud Soome paviljoni ning oma sagedaste Soome-sõitude mõjul rahvuslikkuse ka kunstiprobleemiks tõstis (tuntud "Üleskutse" *Teatajas* 1903, nr 256, 17. (30.) XI). Soomlaste eeskujul (Soome paviljoni arhitektid Geselius, Lindgren ja Saarinen kujundasid parajasti oma maja Hvitträskis) sisustas ka Laikmaa oma paljukülalastatava Tallinna ateljeekorteri "rahvuslikuks" (vt Pihlak 1966: 83; Komissarov 1988: 13–14). 1904. a vaagis kunsti/rahvusliku stiili ja rahvakunsti vahekordi juba ka Kristjan Raud ("Kunst Eesti käsitöös"). Põhiliselt nende kahe najal probleem ajapikku Eesti intelligentsi ja kunstnikkonna hulgas teadvustatigi. Teoreetiline dilemma — kas olla professionaalina luues enam oma eriala- või rahvuskeskne — tekkis paratamatult ühes sellega. "Noor-Eesti" deviisi "Olgem... kuid saagem ka..." küll lahendas kahevahel-

oleku sõnades, seletamisi ja põhjendusi aga on nii kunstis kui arhitektuuris vajalikuks peetud ka järgmise 90 aasta jooksul.

Aeg enne Esimest maailmasõda oli see periood, mil rahvusliku vormi otsimine ja põhjendamine oli eriti aktuaalne. Esile kerkis probleem seda tungivamalt, et eestlaste "oma" maju ei ehitatud just sageli (vt Hallas 1994: 10–15). Ning kuigi pole alust väita, nagu toimunuks lausa mingi arhitektuurse vormi alane diskussioon, viitavad arhitekti-eelistused siiski selgelt probleemi olemasolule. Järgmised kõige olulisemad eestlaste majad telliti järjekindlalt hõimuvendadelt soomlastelt ning selle "soomluse laine" (Kompus 1927: 50) harjal ehitati Lutheri klubi (Lindgren, Saarinen, Geselius, 1905), Vanemuise teater (Lindgren, 1906), korporatsiooni Sakala maja (Lindgren, 1911) jmt. Ainsa eestlasest professionaalina kasutati Georg Hellatit, kes projekteeris küll provintsi: Säde teatri Valka ja koos Erich Wolffeldtiga Pärnu Endla. Üheks kiviks eestluse ehitamise vundamendis oli kindlasti ka Estonia teatri rajamise üldrahvalik ettevõtmine ning sellega seoses 1908. a korraldatud arhitektuurivõistlus (vt Gens 1974). Algne soov oli siingi, et terve hoone tuleks "põhjamaises, soome stiilis" ehk teisiti öeldes niisugune, millega soome suguvennad Euroopas olid tähelepanu äratanud (samas: 14). Kuid sama oluline oli tulevase eesti teatri arhitektuuri vastandamine kõrvalkrundil kerkiva Saksa teatri arhitektuurile. Ja see, et viimase autorid, peterburglased Vassiljev ja Bubõr saksa teatrilegi silmatorkavalt soomeliku (kuigi mõne aasta võrra varasema, sajandi alguse soomeliku) vormi andnud olid, jäeti tollal targu tähelepanuta (Gens 1981a; Hallas 1991). Oluline oli arhitektuurikeelte — stiilide — vastandamine ise, ning kuna Armas Lindgren ja Wivi Lönn olid Põhjamaade moderni ekspressiivsest vormist loobunud ning esitasid oma variandi momendil juba moodsamas uusklassitsitsistlikus vormis, said konkursivõidu lõpuks ikkagi nemad.

Ja jälle: kus olid rahvuslik-eestilikud vormid? Maja valmistamise ajal tehti küll ka sellekohast kriitikat ning komandeeriti soomlaste kaasarhitekt Bert Liljequist koguni tutvuma Eesti Rahva Muuseumi kogudega, et teater ei tuleks "... ilma et midagi eesti stiilis sisse saab võetud" (Gens 1974: 20). Siiski jäid teatri ainsaks "eesti stiilis" elemendiks lõpuks vaid jalutusruumis dekoorina kasutatud vöökirja-motiivid.

Etnograafilise eestilikkuse tipp oma vormi poolest polnud ka 1911. a valminud Kalevi seltsimaja Pirital, mida Leo Gens peab üldse esimeseks otseseks rahvusliku arhitektuuri loomise taotluseks (Gens 1981b: 37). Arhitekt Karl Burmani enda arvamust seltsimaja kohta ei ole, küll aga võttis selle valmimise puhul taas sõna Ants Laikmaa artiklis, millel on "soome stiilile" viitav kõnekas pealkiri — "Väikene õhutus": "... Meile on nüüd ka o m a Lindgren tõusnud." (Tsit. Gens 1978: 181.) Nagu öeldud, oli ka Kalevi seltsimaja eesti oma etnograafilisele pärandile viitamisest küllaltki kaugel, pigem osutas vorm tõesti jälle soome juugendile. "Kodumaine" hõng saavutati aga sellega, et hoone oli kavandatud rõhtpalkehitusena ning interjööre ehtisid Kalevipoja-teemalised maalid. Nõnda demonstreeris seegi maja, et "meil on iseäranis raske alguses, sest kunstis pole meil midagi, mis piiri tõmbaks selle kohta, mis tõesti Eesti oma on. Meil on ainult teatud hingeelu." (Jaan Koort 1911, vt ka Viiroja 1978: 38.) Et ehituskunstilist "oma" ära tunda, algatas Kristjan Raud 1916. a rahvusliku ehituspärandi tundmaõppimise aktsiooni; põhiküsimusteks olid seatud: 1) kas on täheldatav mingi eesti traditsioonilise ehitustüübi omapära või on muid "silmatorkavaid algupärasusi"; 2) kas on "erilisi kunstilisi omadusi" (Raud 1916). Samas mööndakse, et "just ehitusliselt kõrgemate võimete väljaarendamise ja peenemate teoste täidesaatmise eeltingimiseks on koondatud harmooniline vaimuolu, kõigepealt aga majandusline jõud ja vaba aeg, mis meie esivanematel õieti täiesti puudusivad". Nagu järgnevaski näeme, õhutab see herderlikult romantiline rahvuslik "vaimuolu" või "hingelaad" kodumaist ehituskunsti enam väärtustama, kuid jätab samas võimaluse loobuda rahvusliku vormi kasutamisest, kui sealt küllalt "peeneid" eeskujusid leida pole. Rehielamut linnakultuurile pürgiva eestluse märgina kasutada ju ei saanud.

EESTI VABARIIK

Imaginaarse kogukonna (Anderson 1993: 6) — oma rahvuse "ehitamine" jätkus nüüd täiel hool ja n-ö kõigil rinnetel, arhitektuur ja kunst kaasa arvatud. Omariikluse rajamise tingimustes, nagu juba viidatud, sai kultuurist paratamatult ka poliitika, just seetõttu, et kultuuri nähtavasti tõepoolest tajuti kui "ekspressiivset sümbo-

lismi" (Ernst Cassireri uskantiaanlik määratlus, vt ka Bell 1976: 12) ja et rahvusriigi jaoks oli vajalik rahvusluse ideoloogia ka materialiseerida: keskkonnas, kunstis, ka kirjanduses, hariduses — kõikjal. "Kategoriline imperatiiv" teostada eestlust kultuuri kau-du jäi samaks mis eelmiselgi perioodil. "Kuna aga kultuuriline areng ilmneb uute sümboolite (minu sõrendus — K. K.) loomises," kirjutab Edgar Johan Kuusik 1934. a kui vabariik sai 15-aastaseks ja selle vajadused olid selged (Kuusik 1934: IX).

Eesti Vabariigi arhitekturseid sümboleid asuti püstitama kohe: 1920. a alustati kõige tähtsamaga — Riigikogu hoonega. Paljuütlev ja ainuvõimalik oli juba kohalik: 700-aastane võõra võimu kants Toompeal, mis nüüd lõpuks "alistati". Uue Riigikogu arhitektuurne lahendus ei pakkunud aga siingi õiget "eesti koda" — rehielamut (nagu samal aastal Soome messil püstitatud Eesti paviljon). Arhitektid Eugen Habermann ja Herbert Johanson kavandasid parlamendihoone väljast hoopis euroopalikult neobaroorse, käsitledes akende ja karniisi piirlaudu *art deco* laadis stiiliseeritult ja andes saalile tollal eriti uudse ekspressiivse lahenduse. Hanno Kompus kirjutas seepeale, et ilmelt olla hoone küll "erakordselt tugev ja mõjukas", kuid nurises siiski ka: "Loomulikult ei võind oodata nendest. . . meie iseolemist tõlgitsevat või vähemasti ilmutavat v o r m i k õ n e t (minu sõrendus — K. K.)." (Kompus 1927: 56.) Samas artiklis üritas Kompus tegelikult esimesena otsustavalt määratleda eesti arhitektuuri sisu ja tõmmata mingigi selgem piir "oma" ja "võõra" vahele. Ta jõudis üsnagi omapärase arvamuseni: "Eesti ehituskunstiks võib nimetada neid ehitusi, mis on tekkind eesti rahva, eesti ühiskunna ja ta liigete, rühma-kujuliste või üksikisikuliste, tarbest ja tahtest." See tähendas, et "mitte autori rahvusline päritolu, vaid hoonet püstitand ühiskundlik initsiatiiv" oli oluline ning määrav. Kompuse arutluskäigul oli muidugi põhjendus: see võimaldas tal järgnevas rahvusliku ehituskunstina määratleda kõik soomluse laine poolt kergitatud "eestluse" hooned (samas: 49) ning "oma" ehituskunsti otsin-guid nõnda ka ajas vanemaks teha. (Viis aastat hiljem, 1932. a tunnistati "omaks" ka kogu Eesti ajalooline ehituspärand — il-mus Alfred Vaga *Eesti kunsti ajaloo* I köide, mis käsitles "Ees-ti" gootikat.) Tsiteeritud artiklis "Eesti ehituskunsti teed" jõudis Kompus "võõraste" selgemaks esiletoomiseks häbistada "preten-

siooslikku peeterburglikkust” ning “veneluse viimseid tähiseid” eesti arhitektuuris ja lõpuks oma teeside loogilise järeldusena väita, et “seisame siin arengu algul... sel omapärasusele sihtival teeharul” (samas: 58).

Vabariigi algusaja paratamatult maksimalistlikud unistused täiesti oma arhitektuurist “kehastusid” siiski põhiliselt kirjasõnas ja suulises propagandas. Tollestsamast juhtivast kunsti- ja teatrikriitikust Hanno Kompusest sai ka nn omakultuuriliikumise üks ärgitajaid, kes 1927. a Estonia saalis peetud sütitavas kõnes kutsus kõiki üles pöörduma “esivanemate kultuuri ergutava mõju poole” (vt Varblane 1989: 39). Parimaks arhitektuurialaseks näiteks oli aga “eesti asja” suurima kangekaelsusega edasi ajanud Ants Laikmaa kodu Taeblas, mis peegeldas kunstniku püsimist oma noorusaja ideaalides — maja kajastab sajandialguse “hõimujuugendit”, ühtlasi ka endist usku märgi ja märgistatava võimalikult üksühesest, ajas mittemuutuvast vastavusest.

Üldiselt eesti arhitektid “omakultuurlikkuse” sisu aga ei lihtsustanud ning nii ei muutunud hooned ka vabariigi esimesel kümnel aastal primitiiv-folkloristlikuks — otseselt etnograafilist võidi küll ära kasutada, kuid siiski interpreteeringu või tsiteeringuna. Näiteks pidas Tallinna ühe nooblima, Centumi klubi eestlastest uusrikaste seltskond 1925. a vajalikuks tellida klubisse talutoast inspireeritud interjööri (Kuuskemaa 1984; Kodres 1989). Kahe peale kavandasid selle Edgar Johan Kuusik (sisustus) ning Roman Nyman (maalingud). Aga kuigi kasutatud oli talumööbli vorme ja rahvuslikke mustreid, aimub lõpptulemuses siiski ka *art deco* hõngu. Niisamuti — “oma” ning “võõrast” vormitraditsiooni ja pealetulevat moodsat sünteesides kujundas esimene ja juba kasvav teinegi arhitektipõlvkond ühiskondlike hoonete kõrval ka uut eesti kodu — linna- ja maaelamuid. (“Oma kolde” ja “Uue tare” asumid Tallinnas, projekti-valimikud *Maaehitisi* ilmusid 1928 ja 1930 jne., vt ka Kalm 1994: 17–20.) Laenamist kui printsiipi enam ei peljatud; mõnigi kord tunnistati juba ausalt selle vajalikkust ja paratamatust. Nii kirjutas Kompus oma raamatus *Moodne kodu*: “Meie ajaloolised pärimused on õige nõrgad ja hõredad. Võiksimme ühes ameeriklastega kõnelda “formaalse traditsiooni tarbest”. See asjaolu jälle näib tegevat soovitavaks laenamist ja toetuse otsimist formaalselt tugevamailt kultuuridelt

nagu seda kõhklemata teevad ameeriklased. . . Kaunis kodu pole üksikisiku esteetiline eraasi, vaid kogu rahva kultuuriline eluküsimus". Peaksime saama lahti "praegu vahest sügavalt juurdunud saksa mõjust selle ebameeldivaimal kujul: pseudo-väärikas, raskepärane, vaimutu laad." (Kompus 1932: 695.)

Laenamise omaksvõtu puhul tuleks rõhutada kaht tõiika. Esiteks — kui üldine kultuuriprintsiip äratas see 1930. aastate alguseks (mil komplitseerus ka rahvusvaheline olukord) uuesti ohutunde ning kergitas "oma" ja "võõra" piiritlemise puhul paratamatult "endale võõraks saamise" probleemi (Oskar Looritsa 1920.–1930. aastate artiklid, vt eriti Loorits 1988/1938; vt ka Parhomenko 1991: 62–63). Just seda nähtust ongi ülal kirjeldatud — "oma" ähmastub, teiseneb, ei säili konstantse märgina. Ka viidatud "omakultuuri" liikumine oli sama võõruskartuse produkt. Teiseks tuleks siin toonitada, et ühes omariikluse ja ühiskonna euroopastumisega tekkis rahvusesisene struktureerumine, tekkisid kihid ja grupid, kellele rahvuslikkus võis tähendada sootuks erinevaid asju (vt Elwert 1991: 2374jj). Eri sotsiaalsed grupid ja kihid piiritlesid erinevalt ka "oma" ja "võõrast". Kuivõrd rahvuslikkuse probleemi aktuaalsus ühiskonnas tervikuna ju objektiivseil välis- ja sisepoliitilisel põhjusil püsis, jätkusid ka dispuudid "omama" ja "võõrama" määratlemiseks. Arhitektuuriski kujunesid omad "läänlased" ja "eestlased" — kuigi situatsiooni ei õnnestunud siin ehk nii konfliktseks ajada, kui tollases kultuuris tervikuna. Teravaid ütlemisi harrastav Kompus seda küll üritas: "Meil on peamiselt kaks eri voolu: kodumaiselt-omapärase vormiaadete taotlejad, olgu individualistidena uut luua tahtes, olgu kohapäälseid vana-balti traditsioone elustada ja meieaegsele elule kohandada püüdes — ühelt poolt ja internatsionaalse värvinguga ei kuski ja kõikjal kodu omavad akadeemikud, kelle hulgas erilist silmapaistvat rolli mängivad optandid ja vene emigrandid — teiselt poolt." (Kompus 1927: 56; "vene emigrantide" all on silmas peetud Peterburi haridusega Aleksander Vladovskyt.) Nii siis eristas kriitik omasid ja võõraid rahvuspoliitilisel kaalutlustel. Tegelikult oli see muidugi demagoogia, mis aitas avaldada nii vaenulikkust poliitilise vastase/võõra vastu kui ka põlgust vanamoodsa (mida Vladovsky klassitsistina esitas)/soosingut moodsa, mis tähendas — "euroopaliku" vastu.

Ka *Moodsas kodus* (1932) tegi Kompus modernse vormi ka suks otsustamisest rahvuslikkuse mõõdupuu. Praktilises arhitektuuris polnud need eelistused ja vahetegemised aga nii absoluutsed kui kirjutistes ja sõnavõttudes — arhitekt sõltus siiski väga palju tellijast ning selle tahtest. Markantseks näiteks võiks siin olla Edgar Johan Kuusiku poolt tööstur Kersonile kavandatud villa Nõmmel Nurme 40 (1935–1940), mis väljast oli peaaegu ortodoksselt funktsionalistlik, seest aga täis-historistlik. Või siis Olev Siinmaa looming: üheaegselt kavandas ta ülimoodsa Pärnu rannahoone ja rahvusliku ornamendiga mööbli Konstantin Pätsi Kadrioru-kabinetis (Kalm 1993: 7). Siinkohal ongi kohane toonitada, et “võõrus” eesti 1920. aastate lõpu ja 1930. aastate arhitektuuris tähendas ühtlasi ka seda, et ühes muu Euroopaga hakati sisenema teise, nimelt modernistlikku kultuuriparadigmasse. Sinna suunas mitugi teed: haridus, lugemus, reisimine jne, mõjusid ka Eestissegi jõudnud uued materjalid, tehnoloogiad, masinad. Oma kooli sai arhitekt Tallinna Tehnikumist (kus õpetasid euroopaliku haridusega mehed), parimal juhul aga otse Euroopa südames — Karlsruhe, Danzigis, Brnos.

Oleks ehk liialdus väita, et 1930. aastatel Euroopa avangardistlik modernism Eestis arhitektide poolt lausa CIAMi* vaimus läbi tunnetati ning selle vormitaotlusega päris nõus olla suudeti. E. J. Kuusik näiteks ütles otse, et “külm otsekoheus ja järjekindlus ei soojenda ka kedagi ja seda näitab Le Corbusier’ poolt loodud arhitektuur Prantsusmaal”. (Kuusik 1927: 92.) 1930. aastatel see suhtumine siiski muutus ning nii Kuusik kui ka enamik teisi Eesti arhitekte “teevad” funktsionalismi seal, kus see oli tellitud, ja muid stiile, kui sooviti neid. Niisugune “järjekindlusetus” tõendab, et modernismi omandati esialgu vaid vormina, stiilina, ning selles mõttes võib väita, et ka eesti arhitektid tegid tollal “20. sajandi 19. sajandi arhitektuuri” (Hennoste 1991:

*CIAM — *Congres Internationaux d'Architecture Moderne*, loodi 1928. a 24 Euroopa arhitekti poolt (nende seas Le Corbusier, Walter Gropius jt), kes pidasid vajalikuks “ uut arhitektuuri”, mis erineks nn akadeemilisest arhitektuurist, lähtuks ehituse funktsioonist, oleks ratsionaalne ning kasutaks vormis vaid seda, mis oleks hoone funktsioneerimiseks vajalik. CIAM pidas kuni 1956. aastani rahvusvahelist arhitektuurikongressi kokku kümnel teemal.

86–87), mitte põhimõtteliselt *neues Bauen*'it või “rahvusvahelist stiili”. (Tuleb lisada, et selline suhtumine polnud 1930. aastate Euroopas erandlik — pigem oli seda modernistlik arhitektuuri- ja arhitektikäsitlus ise. Vt nt Kruft 1991: 461.) Arhitektuur kui avangardkunst ning arhitekt kui demiurg ja kosmopoliit — need modernistlikud ideed olid Eesti Vabariigis tollal veel võõrad, teoreetiliselt arenemata ja põhjendamata. Kuigi sellesisulisi mõtteid ka juba leidis (Hanno Kompus järelehüüdes Jaan Koortile 1935. a: “Rahvuslikkusest saab kõnelda vaid üldises meelsuses, mitte mingil juhul ei tohi rahvuslikkuse nõue piirata kunstnikku ei kontseptuaalses ega väljenduses.” (Tsit. Varblane 1989: 44.)

Niisiis korrates: sellises situatsioonis, kus arhitektuuri käsitati veel kohati eelmise — kohati aga juba uue paradigma kohaselt ning kus uue vormi kasutamise või sellest loobumise võisid tingida nii senised esteetilised kaanonid kui ka hoopis tellija ja/või arhitekti isiklik valik momendil käibel olevatest arhitektuurilaa- didest, ei võetud rahvuslikkuse nõudeid maha, vaid tõstatati neid seal, kus see näis vajalik. Üsna tunnuslik on selles suhtes riigiarhitekti (!) Konstantin Bõlau arvamus riigihoonete ehitamisest, mille sümbolväärtust peeti muidugi eriti suureks ja seetõttu nõudsid need erilist suhtumist ka arhitektilt. “Nende ehitamise põhimõte peaks kõigepealt olema ökonoomsus,” ütleb Bõlau, “ja teiseks peavad nemad küllalt väärivad olema selleks, et riigivõim võiks oma esindajate kaudu neis rahvaga kokku puutuda. Nende esinduslikkus ei tohiks muidugi põhineda kallile materjalile või keeruliste ilustuste ja kaunistuste tarvitamisele — vaid teatavale spartaanlikkusele, suurejoonelisusele ehitise üldidees, häädele proportsioonidele, korralikule tööle ja eelkõige kodumaa materjalidele õigel kohal. Siis need. . . aitaksid määrata palju riigi prestiiži tõstmiseks.” (Tsit. Kalm 1990b: 76.) Nende sõnade järgi usuti ka tehtavat: presidendi kantselei Kadriorus (Alar Kotli, 1937–1939), Kaitseliidu hoone Tartus (sama arh., 1938), jne. Eesmärgiks polnud niisiis enam konkreetset vormikõnet rakendav stiil, vaid “hõng” — “spartaanlik” ja “väärikas”. Tagantjärele peab tollase esindustraditsionalistliku arhitektuuri puhul pigem siiski tõdema: see oli üsna otsene eeskujuvõtt 1930. aastate saksa nationaalsotsialistlikust arhitektuurist. “Oma”, süntees lokaalsest ja moodsast avaldus aga pigem vähema esindustaotlusega (= po-

litiseeritusega) nn paefunktsionalismis (vt Kalm 1988) — Herbert Johanson Tallinna Tuletõrjehoones (1939), Liiva (1935) ja Metsakalmistu kabelis (1936), kuid osalt ka näiteks sama kümnenendi kooli- ja rahvamaja-arhitektuuris ning elamuarhitektuuriski. 1938. a ilmunud esindusteose *Kakskümmend aastat ehitamist Eestis* eessõnas hoidub juba ka esikriitik Hanno Kompus arhitektuuri puhul rahvuse ja konkreetse stiili ühteviimisest, rahvusele konkreetse vormi pealesurumisest. Pole enam rõhutatud ei venelastele, sakslastele ega ameeriklastele “omast” head või halba vormi, vaid tähtsaks loetakse nimelt arhitektuuri vormiga määratlemata omadusi, arhitektuuri “vaimuolu” ja “hingeelu”, just nagu Jaan Koort ja Kristjan Raud seda olid unistanud: “Kui me tahame jõuda sinna, et meie maal püstitatakse ainult veel väärrikaid ehitisi, — ning ei ole kahtlust, et me seda tahame, — siis peame püüdma tunnendada ehituskunsti tõelisi, ehtsaid väärtusi ja hoolt kandma nende ausse tõstmise, hoidmise ja arendamise eest. . . Tähtsam kui stiil on hoone ise. . . Samuti peame võtma loomulikuks, et iga keskus, iga piirkond ehitaks oma kohalikus laadis. Ma ei näe, lõppeks, ühtki teist teed, mis vähema eksimisvõimalusega võiks meid viia tõeliselt omapärasele, siinsetest eeldustest ja pärimustest väljakasvanud kodumaisele arhitektuurile.” (Kompus 1938: 25–30.) Kõnekas on Kompuse lõpulause: “Ehitatakse ju lõppude lõpuks ikka ainult seda ja n õ n d a , mida ja k u i d a s (minu sõrendused — K. K.) nõuab ehitusperemees.” (Samas: 31.) Ja eestlasest ehitusperemees oskas juba nõuda. Arhitektuuri järgi otsustades oli see peremees 1930. aastate lõpul oma soovides küllalt tolerantne, keskeltläbi mitte liiga moodne ega liiga konservatiivne, üsna keskmine eurooplane. “Teoreetilise eestluse” (Tuglas 1911) aeg oli otsa saanud ja asendunud “praktilise eestlusega”, sest nii riiklikul kui eratasandil oli “omaks” aktsepteeritud ka vormilt “mitte-rahvuslik” arhitektuur ja ornament. Sellelt positsioonilt tegi oma professionaalseid valikuid ka eesti arhitekt.

ALGUSESSE TAGASI

Nn stalinistlikul arhitektuuridoktriinil oli kaks nurgakivi: 1) arhitektuuri käsitati klassikalist traditsiooni järgival kunstina; 2) kunsti ja mittekunsti piiri määratles õige poliitiline otsus-

tus (Groys 1987: 32), s.t avalikult väljendatud andumus kommunistiideele. Ideoloogiline platvorm võrdsustati seega esteetilise-ga, kommunism ja ilu said sünonüümideks. Nende väljendamise meetodiks määrati alates 1934. a sotsialistlik realism, mille järgi kunst pidi olema "sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik".* Vormi rahvuslikkuse mõiste polnud aga sugugi nõnda ühemõtteline, kui esmapilgul paista võis. N. Liidu arhitektuuripraktika nii enne kui pärast sõda tõestas, et "rahvuslikuna" käsitati tegelikult kogu maailma klassikalist ehituskunstipärandit — mida võib isegi loogiliseks pidada: kuulus ju "kunst rahvale" ja proletariaat oli maailmakultuuri pärija. "Teoreetilisi" põhjendusi ajalooliste arhitektuuristiilide kasutamiseks leiti "klassikutelt": viidates Marxi *Poliitilise ökonomia kriitikale* (1859), kus Vana-Kreekat oli käsitatud demokraatia hällina (s.o positiivsena), põhjendati (Andrei Lunatšarski) nõukogude arhitektuuri ühe allikana antiiki; samuti soositi itaalia renessansi ning kutsuti õppima Palladiolt ja Bramantelt kui feodalismi langusperioodi arhitektidelt (Hüttel 1987: 75). Vene oma 19. sajandi alguse ampiiri sagedast propagandat ja kasutamist võib seletada sellega, et tegemist oli impeeriumi ajaloo üldse kuulsaima perioodiga (võit Napoleoni üle). Arhitektuuriklassika kasutamist nõukogude arhitektuuri loomisel ei mõistetud muidugi koopeerimisena, vaid "uue sünteesina", millega kaasnes "elurõõmsus, arusaadavus ja optimism", nagu seda väitis Mihhail Kalinin (samas). Oma rahvuslikkust peeti, siiski ka rahvuslikuks, kuid nii see, "kitsam", kui eelmine, "laiem" käsitus eeldas sotsialistlikuks saamiseks, "uue sünteesi" tekkimiseks tegelikult eelkõige uut ikonograafiat. Selleks põimiti klassikaline ja/või etnograafiline dekoor nõukogude sümboolikaga — sirpide, vasarate, haamrite, alasite, mutrite, kiiivrite, viisnurkade ja muu sellisega; hoonel moodustati neist friise, embleeme või reljeefehisplaate; neid kasutati uste ja akende raamimiseks, sambakapitelidel, interjöörides, ka mööblil.

* Sisult sotsialistliku, vormilt rahvusliku teemat arhitektuuris on eesti keeles spetsiaalselt käsitletud Jaak Olep 1980. aastate keskel, paraku jäi see *Ehituskunstis* publitseerimata. Käesoleva artikli autor on seda probleemi puudutanud artiklis "Arhitektuurist ja interjöörikujundusest Eestis 1945–1955", praegu publitseerimisel Saksamaal.

Kõik see tuli "omaks" võtta ka Eestis. Pärast sõda alustas noor ja vägivaldne Nõukogude võim nagu Eesti Vabariik 25 aastat enne (ja üldiselt kõik muud uued võimud enne ja pärast seda) oma "reaalsust" tõendama sümbolhoonete rajamisega. Uue liiduvabariigi pealinna valmisid veel 1940. aastate lõpul uus Estonia, Töötava Rahva Kultuuripalee (Sakala 3), Rahvakomissaride Nõukogu hoone Lomonossovi (Gonsiori) tänavale, korraldati arhitektuurikonkursse Võidu monumendi ja Nõukogude maja kavandite saamiseks (vt nt Kalm 1990a: 41jj). Loodi muidugi ka uued arhitektuuripoliitilised struktuurid, mille tipus oli ENSV Rahvakomissaride Nõukogu juures asunud Arhitektuuri Valitsus, Teaduste Akadeemia koosseisus Ehituse ja Arhitektuuri Instituut ning kaks projekteerimisinstituuti, mis 1949. a ühendati Estonprojekti (!) nime alla. N-ö ühiskondlikest organisatsioonidest pandi funktsioneerima ENSV Arhitektide Liit. Nagu muudeski kultuurisfäärides, kasutati ka arhitektuuris esialgu põhiliselt "eestiaegset" kaadrit, mida aga kohe hakati "täiendama" Venemaa-eestlastega. Selle aparraadi ülesandeks oli muu hulgas kontrollida, et Nõukogude Eesti arhitektuur saaks eeskujulikult sotsialistlik ja rahvuslik. Laskumata ka selle perioodi puhul väga detailsesse käsitusse, markeeriksin siiski olulisema, mis põhjendaks pealkirjas väidetut: seda, et kommunistlik kontseptsioon arhitektuuri ja rahvuse seostest püüdis paisata eesti arhitektuuri (*pro* kultuuri) mõtet tagasi 19. sajandi lõpu tasemele. Analoogiliselt eelmise sajandi lõpu arusaamadega väideti ka nüüd, et arhitektuuri rahvuslikkus on saavutatav etnograafilist ja/või ajaloolist arhitektuurikeelt imiteerides ning sellele kaasajastatud sümboleid lisades. 1940.–1950. aastate Lääne arhitektuuri ja kunsti kontekstis oli selline lähenemine juba anakronism, sest modernismile ja demokraatiale oli, eriti pärast fašismi läbielamist, otseselt poliitiliste ja ainsaks tunnustatud ikooniliste kaanonite pealesurumine olemuselt võõras ja moraalselt lubamatu.

Rahvusliku kunsti probleemi ei tõstatanud nõukogude võim Eestis kohe. Näiteks kirjutas Kuusik veel oma Töötava Rahva Kultuuripalee seletuskirjas (Eesti Riigiarhiiv = ERA, R-1992, 2, 4: 104) 1945. a: "Hoone peab kajastama võimalikult paremini k o h a l i k k u arhitektuuri k a (minu sõrendused — K. K.) materjali osas." Hoone arhitektuur oli sealjuures kuusiklikult

vaba interpreteering klassitsismist ja barokist, nõnda nagu seda tehti veel 1930. aastatel (muide fassaadides vaba ka nõukogude sümboolikast). Nii mõnegi teise n-ö vales laadis hoone kerkimist (tuli ette isegi funktsionalismi ehk "formalismi" — vt Kodres 1993) kohe pärast sõda saab seletada ainult sotsialistliku süsteemi verinoorusega Eestis. Pärast 1949. a küüditamist ja 1950. a EK(b)P pleenumit said rahvuslikkuse probleemi sisu ja vormi probleemid korrapealt kõigile "selgeks": näiteks Adamson-Eric, kes lasi end kaasa tõmmata 1948.–1949. a *Sirbi ja Vasara* diskussiooni, mille pealkiri oli "Rahvakunsti kasutamise probleem", lasti Tarbekunsti Instituudi direktori kohalt lahti, sest ta väitis mehaanilise etnograafiast ülevõtmise olevat "pseudorahvusliku" (Adamson-Eric 1949). "Loova rahvakunsti piiride arendamiseni" ja "vabanemiseni välismaistest, eriti saksa omaaegsetest lamedatest maitset lagastavatest mõjudest" (Arbe 1948) "jõuti" Eestis 1950. aastate alguseks. Just siis kasvas nõukogude arhitektuuri "lemmikteema" — portikuse ja selle variatsioonide osatähtsus hoonete arhitektuuris, just siis saabus dekorativismi õitse-aeg (krestomaatiliseks näiteks siiski "gastroleerinud" Leningradi arhitektide Sulimi ja Kuznetsovi Tallinna Ohvitseride Maja), just siis kavandati ka sotsialistliku etnograafismi tipp-ehitised kino Sõprus Tallinna (arh. Peeter Tarvas ja August Volberg, 1950–1955) ning Moskva Üleliidulise Põllumajandussaaduste Näituse Eesti paviljon (samad arhitektid, koos Arhitektuuri Valitsuse juhi Harald Armaniga, 1950–1955). Viimane on õieti fantastiline teos, mida üksnes väljast "ehtis" 67 dekoratiiv-reljееfi, interjööridest rääkimata (ERA, R-1665, 1, 133). On iseloomulik, et selle paviljoni valmimise epopöad kirjeldavad toimikud sisaldavad koosolekuprotokolle (Moskvas aru andmas käidi pidevalt), milles ka "liiga palju rahvuslikkust" leiab taunimist: pannoole "Mida annab eesti rahvale stalinlik looduse ümberkujundamise plaan" (suurus 5,25×4m) heideti ette liigset rahvariietes inimeste kuhjamist, sest see andvat maalile "liiga arhailise iseloomu" (samas). Eesti arhitektide tegelikku suhtumist Nõukogude võimu ning selle sundarhitektuuri iseloomustab ehk kõige paremini katke E. J. Kuusiku pikka aega peidus olnud mälestustekladest, kirja pandud juba pärast juunipööret: "Eesti Arhitektide Ühingu esimehena tundsin siis omast käest seda seesmist iiveldust, mis inimest valdab kui

ta on sunnitud vaikima vintsutuste keerises ja pragmaatiliselt lähenema ajastu probleemidele. Kõige selle juures oli mul väike perekond, mis ei lubanud mul toimida oma heaksarvamise järele, vaid nõudis joondumist kehtestatud korraga. . . ” (Kuusik 1977: 10). Eesti inimene ise — niipalju kui tal sõja lõppedes raha oli — ehitas oma maja eestiaegse arhitekti projekti järgi.

UUS ALGUS

Peaaegu kohe pärast “liialduste perioodi” ametlikku taunimist N. Liidus (1955) projekteeris Alar Kotli Eesti modernismi abso-luutse tähtteose — Tallinna Laululava (1958–1961). Kui mõelda laululava sisule ja vormile, siis näeme, et see ehitis on tegelikult ka kõige selle kvintessents, mida eestluse ülesehitajad kunagi olid unistanud — “olla. . . ja. . . saada” kehastub laululavas v ä g a veenvalt ja intensiivselt. Kotli modernism on siin pingevaba ja lennukas ning kajastab nähtavasti ka seda kergendustunnet, mi-da ühiskond pärast Stalini surma ikka veel tajus. Seda aega, 1950. aastate II poolt ja 1960. aastate algust, tähistabki küllap kõige täpsemalt “Hruštšovi sula” nimetus — vabanemise, lootuse, uute ideaalide seadmise aeg, mil ka Eestis paljudele näis, et kõik ei olegi veel kadunud. Tundus võimalikuna tõstatada probleeme ja nende üle ausalt ja avalikult väidelda. Samad meeleolud valitsesid ka tollases arhitektkonnas (vt nt Asi, Kodres 1990) — pikka aega domineerinud ohutunnet taheti ja võimaldati unustada ning seetõttu loomulikult rahvuslikkuse probleemi sel perioodil eriti ei käsitletud. Pigem keskenduti nüüd pikka aega keelatud modernismiideedele, lootes, et nii aidatakse muutuda ka ühiskonnal. Just sel ajal (1958) tõstatati Mustamäe-kava ning plaan “luua 12 aastaga kaks korda rohkem elamuid, kui Tallinnas juba oli”; käivitati Tallinna Majaehituskombinaat (1961) ning usuti, et elu uues korteris on parem kui enne.

Unifitseeritud arhitektuuriga paralleelselt telliti aga ka uni-kaalarhitektuuri ning selle vormiareng on jällegi kõnekas. Kui 1950. aastate keskel valminud projektides (tuntuim näide — Niko-lai Kusmini kavandatud Narva-Jõesuu sanatoorium, 1955–1961) on näha veel täiesti Suure Sõja eelset funktsionalistlikku lähene-mist (nn järelfunktsionalism — Kodres 1993: 25), siis 1950. aas-

tate lõpul projekteeriti juba orgaanilise arhitektuuri vaimus. Viimane oli parajasti moodne Skandinaavias, eriti Taanis ja Soomes, ning selle ülevõtmine on mitmeti tähelepanuväärne. Kõigepealt ajalooline paralleel sajandialgusega — taas on Põhjamaad ja eriti Soome need, kust laenatakse “rüü” oma moodsusemärkidele — nad on hõimlased, nad on sarnased. Vähe sellest — nüüd on oluline ka see, et nad ei ole “ida”, nad on “lääs”, ning 1950. aastatest alates pealegi ka ainus kergemalt kättesaadav infokanal — ka arhitektuuri-info seisukohalt. Kolmandaks: orgaaniline arhitektuur kui arhitektuurne idee sisaldas ka rahvuslikkuse aspekti, õigemini selle aspekti vastet moodsas maailmas — “uue regionalismi” ideed (Giedion 1954/1958, vt ka Norberg-Schultz 1988: 135). “Uus regionalism”, mõiste, mille Siegfried Giedion tõi rahvusvahelisse käibesse just seoses soomlase Alvar Aalto arhitektuuriga, tähendas, et rõhku ei asetatud mitte konkreetsetele vormivõtetele, vaid kohale/paigale ja sellega seotud kujutlustele (“imagination” — Giedion 1958: 148–151).

Näib siiski, et orgaanilise arhitektuuri omaksvõtt Eestis sarnanes modernismi omaksvõtuga 1930. aastatel: taas käsitati seda stiilina, mille taga olevat arhitektuuriteoreetilist diskursust põhjalikult ei tuntud. Just see seletab, miks näiteks Põhja-Eestis, kus paekivi oluks ainuke loomulik orgaanilise arhitektuuri materjal, kavandati punatellisest Lillepaviljon (Valve Pormeister, 1960–1964). Otseseid vormilaene oli üldse palju, näiteks ka Volde-
mar Herkeli tagantjärele eriti rahvuslikuks pärjatud Merepiiga — telkmaja-restaurant Rannamõisas (1964), mille analooge Soome ajakirjad noil aastail täis olid. Paralleelselt rahvushõngulise orgaanilise stiiliga oli kasutusel ka sellele vastandlik nn rahvusvaheline stiil (Tallinnas nt EKP KK maja, Raadiomaja, valmisid 1960. aastate keskpaiku), ning ka siin on “ajakirja-arhitektuuri” printsiip — eeskuju-hoonete varieerimine — täiesti jälgitav. See peaks kinnitama, kuivõrd juba siis hinnati arhitektuurikeelt kui märki teisest ühiskonnast.

Rahvusliku identiteedi teadlik rõhutamine, selle probleemi tõstatamine eesti arhitektuuri keskseks küsimuseks ja selle sidumine arhitektuurse vormiga sai aga teoks alles 1960. aastate lõpul ja 1970. aastate alguses (vt ka Kodres 1991, 1993). Et selle ajastu ühiskondlikku fooni on viimastel aastatel nõnda palju meenutatud

ja kirjeldatud (vt nt *Vikerkaar*, nr 8jj, 1987), piirdun siin vaid tõdemisega, et see nüüdseks "müüdistatud" aeg ei tähistanud siiski nõukogude arhitektuuri paradigmat väljumist. Nii ametlikus arhitektuuripoliitilises kui ka (ameti kõrvalt viljeldud, üsna diletantlikus) arhitektuuriteoreetilises mõtlemises püsiti paljuski modernismieelsetes arusaamades: stiil jäi keskseks probleemiks. Kui Stalini surma järel hakkas sotsialistliku realismi loosung taanduma, siis räägiti-kirjutati "sotsialistlikust arhitektuuristiilist" (*Sirp ja Vasar*, nr 40, 1957 — selle all mõeldi eelkõige industriaalset arhitektuuri). Ettevaatlikke katseid moderniseerida stiili mõistet tehti küll juba 1960. aastate alguses. Tähelepanuväärselt täpne oli arhitekt Ants Mellik: "... ja arvan ka, et sotsialistliku arhitektuuristiili loomine, milline eesmärk on viimastel aastatel järjekordselt nõukogude arhitektide ette seatud, ei saa õnnestuda, kui stiili mõistet käsitleda vanas, kitsas estetistlikus tähenduses. Eesmärgiks ei saa olla mitte arhitektuursete vormide stiil, vaid tootmisse, ehitamisse, arhitektuuri kätketud elustiil (minu sõrendus — K. K.), süntees." (Mellik 1963.) Teisisõnu: Mellik esitas modernistliku käsituse, mille järgi arhitektuur kasvab välja ühiskonna vajadustest, konkreetsetest oludest, demokraatlikest vajadustest. N. Liidus käis kõik vastupidi — nii vajadused kui nendega kaasnev stiil suruti ülevalt peale. Ja kui teisel väidetakse, et "nõukoguliku arhitektuuristiili kujunemisprotsess saab viljakaks kujuneda vaid julgete katsetuste ja tehnoloogilise novaatorluse teel" (Ruuber 1966), siis märkame, et tegelikult ei määratletud üksnes "stiilis tegemist", vaid ka see, kuidas "stiili teha" — kaudselt anti nõnda ette ka tulemus.

Ka 1960. aastate lõpul ja 1970. aastate alguses kooli lõpetanud arhitektid — Lapin, Künnapu, Okas jt — lülitusid sellesse nõukogude arhitektuuriparadigmasse: hakati vaidlustama vaid olemasolevate stiilide esteetilisi karakteristikuid, neid oma pakutud esteetikale vastandades, s.t arhitektuuris üksnes ehituskunstis nähes. Kahekümne viie aasta taguses kultuurikontekstis aga polnud see praegu teoreetilist huvi pakkuv nüanss aga oluline, tähtsam oli, et teostus paralleeleksistents: uus arhitektipõlvkond tekitas tollal vaimse aja- ja ruuminihke ning kehtestas enda ja mõttekaaslaste jaoks Moskva aja kõrvale teisegi aja — Lääne aja. Nende "aegade" omavahelise põimumise paradoksides (vt ka Kodres 1991,

1993) üks seondubki taas rahvusliku vormi probleemiga. Rahvuslikkuse probleemi aktualiseerumise põhjuseks oli taas muutunud poliitiline situatsioon — Brežnevi ajastu esimesed viljad, muu hulgas intensiivistuv sisemigratsioon, “nõukogude rahvuse” loosung, Tšehhi sündmused jne — ühiskondlik foon muutus ise selle katalüsaatoriks. Teisalt oli Läänes parajasti vahetumas arhitektuurikäsitlus — modernismi pinnalt võrsusid üha tihedamalt need ideed, mida hiljem hakati nimetama postmodernismiks (Jencks 1977) — ning postmodernistlik arhitektuurikontseptsioon tõstis esile ja soosis traditsiooni. Ka Eestis, kus tollal liikus juba nii mõnigi rahvusvaheliselt oluline arhitektuuriajakiri, said need ideed tuntuks — teati nii Robert Venturi õppetunde kohalikust arhitektuurist ja selle intèrpreteerimisest (*Learning from Las Vegas* — 1972), rääkimata lähimate läänenaabrite esimestest katsetustest sel alal (Pietilä, Utzon jt põhjamaalased). Neil õhutustel ilmusid kirjutised “keskkonnaarhitektuurist” (nt Künnapu 1973). Samas jõudsid siia ka muud, enam estetistlikud arhitektuuriideed, näiteks 1920. aastate funktsionalismi kasutava *New York Five*’i omad, uusbrutalism ja strukturalism. Oma killu sellesse ideedemosaiiki lisasid muud kunstid — eksistentsialistlik kirjandus, vene konstruktivistide avastamine sideme kaudu Moskva põrandaaluse avangardiga, *Led Zeppelin* ja *Rolling Stones, pop- ja op-art*. Kõik selle suutis uus arhitektipõlvkond, mida soomlased hiljem hakkasid nimetama “Tallinna kooliks”, liita “eetilis-kontseptuaalseks funktsionalismiks” (Lapin 1974). Oluline on, et otsese eeskujuna deklareeriti “eestiaegset” funktsionalismi, Eesti oma funktsionalismi, kodanliku aja moodsat arhitektuuriviisi. See kuulutati/kirjutati nii keskkondlikuks kui esteetiliseks, tõeliseks e h i t u s k u n s t i k s , mille kaudu usuti olevat nii rahvuslik, rahvusvaheline kui ka kunstnik (Kodres 1991). Sotsiaalses kontekstis seda ka oldi: Vilen Künnapu ja Juhan Viiding panid ette kuulutada kunstiteosteks kõik kõdurajoonide “isetekkinud väärtuslikud arhitektuursed vormid” (Künnapu, Viiding 1972) ning Lapin pani Teaduste Akadeemia fuajees välja pildi *Mustamäe surmuäed*, keskse hauamonumendiga “mägedepüstitajale” Mart Pordile (1978) kui Eesti arhitektuuri tapjale.

Kindlasti peab rõhutama, et rahvusliku identiteedi probleemi sidumine arhitektuurikontseptsioonide ja ka vormiga oli

1970. aastate noorarhitektide teene. Avalikesse diskussioonidesse suudeti kaasa tõmmata nii kunstnikke kui kirjanikke, isegi kogu kultuuriavalikkust, suurt osa kogu rahvast — tollal lugesid *Sirpi* ju peaaegu kõik, selle tiraaž ulatus kohati 70 000-ni. Kogu tegevuse praktiliseks kasumiks võib lugeda Nõmme, Lilleküla jm intiimsete-traditsiooniliste asumite massilise paneelmajadega “täiendehitamise” edasilükkamise, kuid ka selle, et massiehituselt võeti talle 1960. aastatel külgepoogitud “ülirma-õnne-tipu” oreool. Kuidas realiseerus unistus rahvuslik-rahvusvahelisest ehituskunstist erinevate tellijate puhul, oleks juba omaette suur teema. Õelgem siin vaid, et isegi kolhoosiesimehed hakkasid ühel hetkel avangardi püüdlusi oma tellimustega toetama, sallides keskusehoonetena vormilt kõige rahvusvahelisematki — ikka selleks, et olla solidaarne eesti kultuuri üldeesmärkidega. Sama otsustuse tegid sageli ka eramajaehitajad.

*

1984. aastal teatas Leonhard Lapin ühel Arhitektide Liidu seminaril, et rahvuslik arhitektuur on see, mida teeb eesti soost arhitekt. See oli tollal üsna julge ütlemine nii teesis sisalduva poliitilise idee tõttu kui ka — nii siis kui veel nüüdki — selles peituva suhte tõttu rahvusliku kunsti/vormi probleemi. Lapini seisukoht tähistab ju “rahvusliku vormi” probleemi hajumist, tähtsusetuks tunnistamist, siin ei asendata vormi enam ka ei “hõngu”, “väärikusse” ega muu seesugusega, vaid tehakse ettepanek probleemi kui sellise mahavõtmiseks. Kümme aastat tagasi deklareeris Lapin seega saja-aastaste otsingute lõppu. Taaselustanud pole neid isegi uus rahvusliku liikumise laine ega vabanemine — rahvusriigi uus ülesehitamine. Millest see tuleb ja kui lõplik saab säärane deklaratsioon olla? Ehk on seda arutades mõttekas püüda kõigepealt heita veel kord kiire pilk eelneva saja aasta kogemusele.

Niisiis — nägime, kuidas rahvusliku liikumise algusaegadel oli rahvusliku vormi otsimise probleem vägagi oluline, sest kujundatavale rahvuslikule identiteedile vajati märke, omaenda füüsiliselt ja visuaalselt eksisteerivaid sümboleid. Sealjuures taibati juba sajandi algul, et hoone eesmärk olla rahvuslik ja seda väljendav märgisüsteem ei pruugi olla identsed, et pole võimalik kasutada

rehielamut rahvusliku identiteedi absoluutse märgilise analoogina 20. sajandi alguses, sest "matsirahvast" püüeldi ju kultuurrahvuse poole ja kultuuri arengupaik oli linn (Spengler). Seetõttu räägiti ja kirjutati kõik rahvusvahelised arhitektuuristiilid (-vormid), alguses Soome kaudu, rahvuslikeks, ning nõnda "konstrueeriti" need rahvusliku identiteedi koostisosadeks — kuigi nad vormina seda ei olnud. Muu hulgas tehti seda ka seetõttu, et need stiilid olid parajasti moes — ning võimaldasid sellistena üles näidata "olgem... saagem" loosungi teise poole järgimist. Edasi nägime, kuidas Eesti Vabariigi loomisega püüti rahvuslikkust konstrueerida riiklikult, vastavaid aktsioone korraldades, arhitektuurse vormi osas siiski konkreetseid suuniseid jagamata, rõhutades pigem arhitektuuri vaimseid, võiks öelda ka, et protestantlikke omadusi ("väärrikus" jne). 1930. aastail üha enam Euroopas käimas oleva arhitektuuriprotsessiga suhestudes jõuti modernse vormi propageerimiseni. Juba siis oli aga märgata ka elitaarsete (vormis funktsionalistlike/modernistlike) ja populaarsete (traditsionalistlike) arhitektuuriarusaamade pörkumist ning seda, et kohalik tellija eelistas üldiselt viimaseid. Arhitekt kui tellija poolt palgatu ei saanud neid protsesse ignoreerida ning need ei saanud jääda kajastumata ehitatud majades. Ka arhitekt ise eelistas sageli pigem traditsioonilist, nähtavasti sellegi tõttu, et see seostus ajalooga, mis lisas vormile teatud semantilise teatud väärrikust ning oli 1930. aastatel pealegi jälle moes. Stalinistlik periood tõi erinevad grupid vaimsetl jälle rahvusidee ümber (salaja) kokku, arhitektuurile aga surus peale sotsialistliku, vägisi-etnograafistliku rüü. Paradoksaalne, kuid see vormivägivald tõenäoliselt siiski ka õhutas eestlasi oma rahvust deklareerima, rahvuse-arusaama samas sajandialguse tasemele tagasi tõrjuda püüdes. Edasi, 1950. aastate lõpul ja 1960. aastail äratas Hruštšovi sula parema elu lootusi ning näis, et otsene oht rahvusele kadus. Arhitektuuriski ei tõusnud rahvuslikkuse probleem vastavalt aktuaalseks, kerkis aga taas 1960. aastate lõpul, niipea kui illusioonid purunesid. Rahvuslikud paind elati järgnevalt välja "eestiaegse" neofunktsionalismi ning hiljem ka vormis kõikelubava, kuid kontseptsiooniliselt "paigaga" seotud *genius loci* idee kaudu. Selles mõttes oldi sotsiaalsed. Ja pole ime, et 1970.–1980. aastail suudeti luua eesti ehituskunsti müüt,

mille põhikomponendiks oli nõukogude-omast-teisiti-olemine — rahvuslikkuse aspektil oli siin oluline roll.

Ja siis äkki Lapini avaldus: kõik on eesti arhitektuur, mida teeb eesti arhitekt. Nüüd, kümne aasta möödudes, peab tunnistama, et Lapini deklareering tähistas arhitektuuri sotsiaalsusele ja vormi keskkondlikkusele (s.t eestilikkusele) toetuva müüdi esimesi mõrasid. Sest — muutunud oli kontekst: nii Nõukogude ühiskond kui ka rahvusvaheline arhitektuuriparadigma. Nõukogude režiim oli tõsiselt alla käimas, arhitektuuri kui kunsti probleemistik sai seda huvitada vaid juhtumisi, sest see ei kuulunud režiimi enesesäilitamise juurde tingimata (seda vähem et nn sotsiaalne ehitamine, “mägede” ehitamine kui riiklik programm käis edasi niikuinii). Teiseks: selleks ajaks oli eesti arhitektuur N. Liidus küll parimaks hinnatud, kuid vormis, stiili poolest ei olnud vahe näiteks Moskvast või Leningradis projekteeritavaga enam küllalt suur, et “oma” ja “võõras” selgelt ja ühemõtteliselt eristuksid — seega kadus vajalik piiritlemine, “ida” ja “lääne” vastandamine vormi kaudu (materjalid, ehitustehnoloogia jms paigutasid meid vääramatult ühele poolele esimestega) — vorm ei küündinud enam “vastupanu sümboliks” (Künnapu 1993). Kolmandaks: rahvusvaheline postmodernistlik arhitektuurikäsitlus lubas nüüd, 1980. aastatel kõike, nii et vorm eristumise määrgina oli üldse muutumas mõttetuks. Stiilipluralism kui postmodernistliku arhitektuuri põhitunnus (Klotz 1992: 243) võttis ka võimaluse rõhutada arhitektuuri kunstiloomust lähtudes stiilist (konkreetselt visuaalsest märgist) — nõnda nagu seda Eestis seni ikka veel tehtud oli — ning lausa tõukas formuleerima üldiselt, mida Leo Lapin oma lausega ka tegi. Ning viimaseks: mõju ei saanud jätta avaldamata *global village*’i idee (Marshall McLuhan) tervikuna ning selle avaldumine arhitektuuris: “maailma külastumine” põhjustas ja põhjustab sedagi, et probleemid ei liigu mitte enam rahvusi ega riigipiiri, vaid sotsiaalseid huvigruppe mööda. Arhitektuuris tähendas see — ja tähendab nüüd, kui kunagi unistatud paralleeleksistents Läänega on reaalsuseks saamas, veel enam —, et hoonete tellimise ja projekteerimise loogikas ja mehhanismis hakkavad prevaleerima palju materialistlikumad ja teisemad huvivid kui seda on rahvuslikud. Rahvusliku identiteedi rõhutamise vajadus vormis on seetõttu — ning kindlasti ka seepärast, et mo-

mendil pole sellele otsest ohtu — päevakorralt maas ning teostub läbi rahvusvahelise. See omakorda realiseerub pigem korporatiivse identiteedi taotluste ja neile vastavate arhitektuursete märkide kaudu (Kodres 1994: 14). Viimast kinnitavad ka arhitektuurivõistlused kahele “rahvuslikule kantsile” — Eesti Rahva Muuseumi ja Eesti Kunstimuuseumi hoonetele. Võitsid hetke rahvusvahelistele arhitektuurisuundadele (just nende hoonetüüpide osas) vastavad tööd. Eramuarhitektuuri “dallaslikkus” on sama probleemi pahupoolne väljendus.

Kuid nõnda on see ikka olnud. Rahvusvaheline-olemine on olnud rahvusliku identiteedi kujundamise ja kujunemise strateegia osa ka arhitektuuris. Üksnes neil aegadel, kui Ajaloo Ingel meie kohal jälle oma tormitiibu lehvitab, oleme valmis uskuma, et meid suudavad päästa vaid rehielamu ja vöökiri.

Kirjandus

- Adamson - Eric 1949. Rahvakunsti pärandi kasutamise probleeme. — *Sirp ja Vasar*, nr 3
- Anderson, Benedict 1983/1993 (reprint). *Imagined Communities*. London—New York
- Arbe, K. 1948. Rahvakunsti pärandi kasutamise probleeme. — *Sirp ja Vasar*, nr 47
- Asi, Vello, Krista Kodres 1990. Intervjuu. — *Kunst ja Kodu*, nr 59, lk 20–25
- Bell, Daniel 1976. *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York
- Bernstein, Boris 1990. Mõningaid mõtteid seoses kunsti ja etnose probleemiga. — *Kunstiteadus ja kunstikultuur*. Tallinn, lk 106–123
- Eimre, Maret 1981. Hoone eesti rahvusliku ehituskunsti algpäevilt. — *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi X*. Tartu, lk 137–145
- Elwert, Georg 1991. Natsionalism ja etnilisus. — *Akadeemia*, nr 11–12, lk 2358–2384, 2501–2516
- Gellner, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford
- Gens, Leo 1974. “Estonia” teater. Tallinn
- Gens, Leo 1977. Arhitekt Karl Burmani individuaalelamud. — *Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt. Artiklite kogumik 2*. Tallinn, lk 177–203

- G e n s, Leo 1981a. Tallinna Saksa teatri konkursist ja arhitektuurivõistlustest saajandivahetusel. — *Kunstiteadus. Kunstikriitika* 4. Tallinn, lk 69–95
- G e n s, Leo 1981b. Karl Burman ja rahvusromantism. — *Eesti arhitektuuri ajaloo küsimusi. Kultuurimälestiste RPI arhitektuuriajaloo sektsiooni I sügisseminar*. Tallinn, lk 28–42
- G e n s, Leo 1986. Karl Burman — 100. — *Ehituskunst*, nr 2/3, 1982/83, lk 78–81
- G i e d i o n, Siegfried 1954/1958. *Architecture, You and Me*. Cambridge
- G r o y s, Boris 1987. Die totalitäre Kunst der 30er Jahre: antiavangardistisch in der Form und avangardistisch im Inhalt. — *Europäische Konflikte der 30er Jahre in Erinnerung an die frühe Avantgarde*. Düsseldorf, S. 30–45
- H a l l a s, Karin 1991. *Eesti Draamateater*. Tallinn
- H a l l a s, Karin 1994. Juugendüürimaja kui kompromiss. — *Maja*, nr 4, lk 10–16
- H e n n o s t e, Tiit 1991. Eesti 20. sajandi 19. sajandi kirjandusest. — *Akadeemia*, nr 1, lk 81–88
- H ü t t e l, Richard 1987. Neo-Klassizismus oder Aneignung der nationalen Baugeschichte. — *Europäische Konflikte der 30er Jahre in Erinnerung an die frühe Avantgarde*. Düsseldorf, S. 75–95
- H u r t, Jakob 1989. Kõne pastorite õhtul 1899. — *Kõned ja kirjad*. (“Loomingu Raamatukogu”, nr 2.) Tallinn
- J e n c k s, Charles 1977. *The Language of Post-Modern Architecture*. London
- K a l m, Mart 1988. Herbert Johanson paefunktsionalism. — *Ehituskunst*, nr 4, 1984, lk 58–64
- K a l m, Mart 1990a. Nõukogude maja afäär. — *Kunst*, nr 75/1, lk 41–46
- K a l m, Mart 1990b. Riigi esiarhitekt Alar Kotli. — *Ehituse TUI. Ehitusalased uurimused. Linnaehitus ja arhitektuur*. Tallinn, lk 75–100
- K a l m, Mart 1993. 1930. aastate funktsionalism Eestis: meie ise moodsas maailmas. — *Teisiti. Funktsionalism ja neofunktsionalism Eesti arhitektuuris. Eesti Arhitektuurimuuseum. Kataloog*. Tallinn, lk 4–10
- K a l m, Mart 1994. Kuidas eestlasest linlane sai: Jooni Tallinna elamuarhitektuurist. — *Maja*, nr 4, lk 17–24
- K l o t z, Heinrich 1992. Postmodern Architecture. — *The Post-Modern Reader*. London/New York, pp. 234–250

- Kodres, Krista 1989. Me elame, et kujundada: E. J. Kuusik — 100. — *Kunst ja Kodu*, nr 58/89, lk 22–27
- Kodres, Krista 1991. Müüdiloojad ja teised. — *Ehituskunst*, nr 5, lk 3–16
- Kodres, Krista 1993. Valged majad on midagi muud. — *Teisiti. Funktsionalism ja neofunktsionalism Eesti arhitektuuris. Eesti Arhitektuurimuuseum. Kataloog*. Tallinn, lk 25–34
- Kodres, Krista 1994. Interjöörist tänases Eesti Vabariigis. — *Maja*, nr 1, lk 10–16
- Komissarov, Eha 1988. Ants Laikmaa ja rahvusromantism. — *Eesti NSV Riiklik Kunstimuuseum. Kogude teatmik. Artiklid 1986*, lk 12–16
- Kompus, Hanno 1927. Eesti ehituskunsti teed. — *Eesti Kunsti Aastaraamat II, 1926*. Tallinn, lk 47–58
- Kompus, Hanno 1932. *Moodne kodu*. Tallinn
- Kompus, Hanno 1938. *20 aastat ehitamist Eestis 1918–1938*. Tallinn
- Koort, Jaan 1911. Rahvusline kunst. — *Eesti Kodu*, nr 3
- Krufft, Hanno-Walter 1991. *Geschichte der Architekturtheorie. Von der Antike bis zur Gegenwart*. München
- Kuusik, Edgar Johan 1927. Modernsest arhitektuurist Tallinna eeslinnades. — *Eesti Kunsti Aastaraamat II, 1926*. Tallinn, lk 89–92
- Kuusik, Edgar Johan 1934. Arhitektuur kui sümbol. — *Eesti Arhitektide Almanak*. Tallinn
- Kuusik, Edgar Johan 19???. Mälestused. (Käsikiri Eesti Arhitektuurimuuseumis)
- Kuusik, Jüri 1984. Sisustuseksperiment 1925. aastast. — *Kunst ja Kodu*, nr 53/84, lk 34–37
- Künnapu, Vilen, Juhan Viiding 1972. Ettepanek. — *Sirp ja Vasar*, nr 35
- Künnapu, Vilen 1973. Kolm ehitist. — *Sirp ja Vasar*, nr 44
- Künnapu, Vilen 1993. Architecture of the closed society. — *Metropolism and Provincialism: Nordic-Baltic Architectural Triennial Tallinn 1990*. Tallinn
- Laipe, Ants 1903. Üleskutse. — *Teataja*, nr 256
- Lapin, Leo 1974. Tallinna ehituskunstilisest ilmeist. — *Sirp ja Vasar*, nr 10–11
- Levin, Mai 1988. Rahvusromantika Eestis. — *ENSV Riiklik Kunstimuuseum. Kogude teatmik. Artiklid 1986*, lk 3–12
- Loorits, Oskar 1988/1938. Eesti kultuuri struktuurist, orientatsioonist ja ideoloogiast. — *"Loomingu Raamatukogu"*, nr 25/26, lk 42–59

- Lotman, Juri 1992. Semiosfäärist. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2019–2044
- Mellik, Ants 1963. Ajakohaselt ja perspektiivselt. — *Sirp ja Vasar*, nr 16
- Norberg-Schulz, Christian 1988. *Roots of Modern Architecture*. Tokyo
- Parhomenko, Eduard 1991. Eestluse kategoorilisest imperatiivist. — *Vikerkaar*, nr 12, lk 60–64
- Pihlak, Evi 1966. Ants Laikmaa Eesti kunstielu keskse kujuna sajandi esimestel aastakümnetel. — *K. Raud. A. Laikmaa. 100. sünniaastapäevale pühendatud teaduslike konverentside ettekannetest 1965–66*. Tallinn, lk 77–89
- Pütsep, Ervin 1991. *Kunstielu Eestimaal I. Kuni 1920. aastani*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 7.) Stockholm
- Raud, Kristjan 1904. Kunst eesti käsitöös. — *Linda*, nr 34
- Raud, Kristjan 1916. Kas on Eestis ehituskunstilisi katseid olemas? — *Postimees* (Pärnu), nr 161
- Ruber, Georg 1966. Kunsti ja arhitektuuri sünteesisist. — *Ehitus ja Arhitektuur*, nr 3, lk 24–29
- Smith, Anthoni D. 1986. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford/Cambridge
- Varblane, Reet 1989. Hanno Kompuse kunstiteoreetilised vaated. — *Tartu Riiklik Kunstimuseum. Kogude teatmik*. Tartu, lk 36–51
- Viiroja, Lehti 1978. Uusi kunstinähtusi tutvustavaist ja kaitsvaist mõtteavaldusist Eestis XX sajandi esimeste aastakümnete vahetusel. — *Eesti kunsti sidemeid XX sajandi algupoolelt*. Tallinn, lk 27–43
- Üprus, Helmi 1969. Eesti rahvakunst kunstiajaloo aspektist. — *Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIV*. Tallinn, lk 7–40

KRISTA KODRES (sünd. 1957), lõpetanud Tartu ülikooli 1980. aastal, väitekirja kaitsnud 1991. Töötanud kümme aastat Eesti Ehitusmälestiste Instituudis, siis kolm aastat Eesti Arhitektuurimuuseumis ja aastast 1993 Tallinna Kunstiülikooli prorektorina. Ajakirja *Kunst* üks toimetajaid.

Arlis Narusberk. MARJAPŌŌSAS
(1995)

ARHEOLOOGIA JA UUS TESTAMENT

Dekapolise näide

Aarne Toivanen

Tõlkinud Alar Helstein

Kui 1992. aasta alguses jõudis avalikkuse ette sõnum ülempreester Kaifase haua avastamisest, lisas see diskussioonile arheoloogia tähendusest piibliteadustele üldiselt ja eriti Uue Testamendi uurimisele uut hoogu.

1990. aasta detsembris lõhkus buldooser tänavatöödel Talpio-tis, Jeruusalemma kesklinnast lõunas, katuse haudade kompleksil, mis oli olnud maa sees varjul kaks tuhat aastat. See osutus tüüpiliseks Herodese aja hauamälestiseks, millesarnaseid oli juba varem leitud Jeruusalemma ja Jeeriko ümbrusest. Pinnasekaljusse raiutud haua juurde viib 72 cm kõrge ja 47 cm lai uks. Haud ise on vaid 139 cm kõrge. Hauaosas keskkambri viib jõuda nelja erineva matmispaiga (*loculi*) juurde, kuhu surnuid sängitati. Vahetult pärast matuseid suleti need kambrid kiviplaatidega, aasta pärast murti uks lahti ning paigutati luud kaunistatud säilituskirstu — ossuaariumi.

Kaifase suguvõsa perehaua avastamine oli kahes suhtes arheoloogiliseks sensatsiooniks. Nagu märgib David Flusser, on Kaifas teise templi aja kõige olulisem juudi kuulsus, kelle ossuaarium number kuus koos selles sisalduva skeleti/luudega nüüd välja on kaevatud (*Jerusalem Perspective*. 1991).

Tõlgitud käsikirjast "Archäologie und Neues Testament: Das Beispiel Dekapolis".

Lisaks inimeste elulugudele heidavad ossuaariumid huvitalval moel valgust ka Uue Testamendi kaasajale. Ossuaariumist number kaheksa avastati ühe 40-aastase naise pealuu. Vastavalt hellenistliku aja paganlikele matmisriitustele oli naise suhu pandud Herodes I Agrippa aegne münt neljandast aastakümnest peale Kristust — tasu allmaailmajõest ülesõidu eest paadimees Charonile! Sellega leidis ülempreester Kaifase perehaua sügavusest muljetavaldaval kombel kinnitust väide, et Jeesuse ajal olid hellenistlikud tavad ja kujutlused tähtsal kohal ka Jeruusalemmas.

On ajaloo iroonia, et esimene Uue Testamendi tegelane, kelle jäänused päevavalgele tulid, on just Kaifas, kes oli vaimuliku juhina ametis 19 aastat: aastail 18–36 pKr (Mt 26, 3). Evangeeliumide põhjal on meie käsutuses küllalt selge pilt tollest saduserlikust¹ ülempreestrist ja reaalpoliitikust, kellel oli otsustav osa selles, et Jeesus sattus roomlaste kätte (Jh 11, 47–50). Nõnda peaks antud leiul olema tähendus ka juutluse ja ristiusu suhete aspektist.

Kõnealusel arheoloogilisest leiust lähtudes tahaksin ma järgnevalt lühidalt visandada Uue Testamendi arheoloogia uurimise üldise olukorra ja näitlikustada seda nõndanimetatud Palestiina hellenistlike linnade varal.

METOODIKAST

Seni ei ole olnud lihtne jõuda selgusele, milline tähtsus võib olla arheoloogilistel leidudel meie Uue Testamendi mõistmise jaoks. Kui lööme lahti selle teema standardteose *Biblische Archäologie*, ei leia me niipea uurimistulemusi, millel oleks kasvõi mingi seos Uue Testamendiga. Sellealased märkimisväärsed tulemused tuleb ikka veel kokku korjata üksnes erinevatest väljakaevamiskirjeldustest ja ajakirjaartiklitest. Üldse annavad vaid vähesed artiklid sellest teemast mingi ülevaate. Ka õpetused meetoditest pakuvad selles suhtes enamasti vaid vähest abi: suurel määral on Uue Testamendi uurimine ka tänapäeval puhas tekstiuurimine. Seetõttu tuleb veel palju teha, et kiskuda unustusest välja Uue Testamendi aja materiaalne kultuur. Samas võib loota, et sellest saab uusi teadmisi ka eksegeetiline uurimine.

¹Saduserid olid juudi kõrgema preesterkonna ja ülikute partei liikmed, kes taotlesid poliitilist kompromissi Roomaga. *Tlk.*

Silmanähtavat raskust valmistab ulatuslik geograafiline ruum, milles Uue Testamendi sündmused aset leidsid. Kui Vana Testamendi arheoloogia võib piirduda eelkõige antiikse Palestiina ala, Kahejõe-maa² ja Egiptusega, siis varakristluse levik sunnib sellele lisaks tegelema kogu Vahemere idaosaga Kreekast Itaaliani. Kuid Rooma impeeriumi tohutu ulatuse tõttu võib tähtsust olla ka leidudel Hispaaniast või isegi Britannia-st.

Kronoloogilisest vaatekohast tunduvad olulised kolm kultuuriperioodi: hellenismiaeg, Rooma aeg ja osaliselt isegi Bütsantsi ajastu.

Et neid ajastuid veel mõneti täpsemalt piiritleda, peame alustama Aleksander Suure sõjakäigust itta 332. a eKr. Leidude põhjal võib toetada seisukohta, et hellenism muutis radikaalselt kohalike kultuure. Peatumata lähemalt detailidel, tuleks siin mainida, et paljud igivanad linnad said seoses uute ideaalide esilekerkimisega ka täiesti uued nimed.

Uue Testamendi aja lõppu dateeritakse üldiselt Bar-Kochba ülestõusuga teise kristliku sajandi alguses. Sellegipoolest leidub terve rida materiaalseid tunnistusi kuni 4. sajandi järgse ajani, mis väärivad lähemat uurimist: sünaogogehitus, kristliku kunsti alged ja hilisantiigi usundite riismed kõikjal Vahemere piirkonnas.

Muu hulgas on tohutult tähtsaks osutunud varaseimad näited kristlikust kirikuarhitektuurist, näiteks Dura-Europoses, Eufrati oru serval asuvas olulises garnisonilinnas ja kaubanduskeskuses. Sealse kodukirikus ja sünaogogis avastatud seinamaalingute ning reljeefide tõttu tuli ümber kirjutada varakristliku kunsti ajalugu.

ESIMESED REISIKIRJELDUSED

Loomulikult jõudis kogu Õhtumaa ajaloo jooksul sinna teadmisi Palestiina olude kohta. Kõrvuti antiikkirjandusega võidi juba esimestel sajanditel peale Kristust kasutada pealtnägijate kirjeldusi palverännakutest. 1979. a andis Vana Testamendi teadlane Herbert Donner välja kogumiku *Pilgerfahrt ins Heilige Land*.³ See sisaldas kirjeldusi sellistest palverännakutest 4.–7. sajandil. Kõige

²Mesopotaamia. *Tlk.*

³“Palverännak Pühale maale”. *Tlk.*

huvitavam on ühe naise reisikirjeldus: Etheria või Egeria nimeline nunn kirjeldab isiklikult oma tähelepanekuid aastast 400. Nii tema kui teiste rändurite jutustused vajasid aastasadeks unustusse. Kõik oli maetud paksu liivakihi alla.

MITTEKIRJALIKUD ALLIKAD

Pikka aega olid Josephus Flaviuse kirjutised ainsaks tunnistuseks Herodes Suure⁴ uhketest ehitustöödest. Nüüd seisavad meie silmade ees suurima ehitusprojekti, Jeruusalemma templi jäänused. See pühamu, ehkki ikka ja jälle ümber ehitatud, võib meile siiski jutustada üht-teist oma kunagisest suurusest ja ehitusest "ilusate kividega" (Lk 21, 5). Mõningaid siledaks poleeritud ja raamitud kive võib müüris imetleda ka 2000 aasta järel.

Siia tuleb meil lisada veel kaks suurt linna, mille Herodes las kis ehitada Rooma keisri Augustuse auks: Samaaria Sebaste ja Kaisarea Maritima. Kaisarea väljakaevamiste põhjal võime väita, et see keiserlik linn Vahemere ääres Joppe ja Tüürose vahel rajati tõepoolest, nagu Josephus kirjeldab, tohutu tervikplaani järgi: kõikide vajalike avalike ehitiste kõrval ei unustatud ka linna varustamist Karmeli mägede värskel veega ega heitvete ärajuhtimist igapäevase tõusuvee abil.

Herodes soovis tähelepanu pöörata ka paganliku päritoluga elanikele ning lasi paljudes kohtades, eelkõige Dekapolises rajada kultuurikeskusi, paganausu templeid, teatreid, võiduajamisradu, staadione jne. On loendatud, et praeguse Iisraeli aladel tegi Herodes teoks ligi 26 ehitusprojekti, väljaspool seda arvatavasti 13.

Mittekirjalike tunnistuste hulka võib arvata ka Rooma teedevõrgu. Rooma miilikivid olid kaua kaartide aluseks. Teede ehitamisel asetati mõlemale teepoolele ääriskivid. Nende vahele kaevati sügav kraav ja täideti kivikihtidega. Lõpuks kaeti tee suurte lamedate kividega nii hoolikalt, et selle kunagine pealispind on sellisel kujul säilinud tänaseni.

Siinkohal tuleks meenutada, et väärtuslikku informatsiooni võib anda ka suur hulk teisi mittekirjalikke allikaid: papüüruse-

⁴Herodes Suur oli Juuda kuningas aastatel 37–4 eKr., kellele Rooma võimaldas suhteliselt suurt iseseisvust ja tegevusvabadust. *Tlk.*

tükid, raidkirjad, joonistused, potikillud jne — materjal, mis võimaldab meil heita märkimisväärse pilgu Uue Testamendi maailma argipäeva. Materiaalsete tunnistuste nimekirja võib veelgi pikendada. Siia kuuluvad antiikne raha, majandussaadused, relvad, ehted, hauapanused *etc.* See kõik lubab meil vaadata sotsiaalse ja majanduslikku, mis nähtavasti on muutumas üha olulisemaks Uue Testamendi sotsioloogilise uurimise jaoks.

DEKAPOLIS SATUB UURIJATE VAATEVÄLJA

Dekapolis (kreeka k 'kümme linna') — kogu Rooma aja püsinud linnade liit, mis koosnes kümnest Ida-Jordanimaa hellenistlikust linnast — on uurijaid huvitanud juba pikka aega. Kuigi antiikkirjandus tunneb paljusid kaasaegsete kirjeldusi nende linnade elu ja ajaloo kohta, ei suudetud siiski täielikult selgitada selle liidu iseloomu ja koostöö tagamaid.

Liikmeslinnad, mille arv aeg-ajalt kõikus, asusid kõik — peale ühe — Süüria provintsi alal, mille lõunapiiri moodustas Nabatea-Araabia oma pealinna Petra (Vanas Testamendis Seela). Need linnad, kus juudi elanikkond oli vähemuses, kaotasid iseseisvuse Hasmonite valitsusaja⁵ alguses. Praegu asub antiikne Dekapolis kolme Lähis-Ida riigi — Süüria, Jordaania ja Iisraeli territooriumil. Tänu aastakümneid kestnud väljakaevamistöodele ja uuringutele võib praegu vähemalt mõnes osas tuua valgust Dekapolise mõistatusse. Selle olulisemad keskused olid Gadara (praegu Umm Qais) oma silmatorkava kirjaliku pärandiga ja kaubanduskeskus Gerasa nüüdses Jordaania ning Skythopolis (Vanas Testamendis Bet-Šean⁶) nüüdses Iisraelis. Josephuse järgi (bell. iud. 3.446) oli Skythopolis kümnest linnast suurim.

⁵Hasmonid — pärast Seleukiidide suguvõsast Süüria ja Babüloonia valitseja Antiochos IV surma 128 eKr. Palestiinas võimule tulnud dünastia. Nende riik püsis kuni 63 eKr. 166 eKr Seleukiididevastase ülestõusu algatanud Juudas Makabeuse järgi on neid nimetatud ka Makabiteks. *Tlk.*

⁶1968. a eesti tõlkes Beet-Saan. *Tlk.*

ANDMED UUES TESTAMENDIS

Uue Testamendi autorid mainivad Palestiina mittejude alasid ülalataval moel üksnes hajusalt. Kümne hellenistliku linna liidule Dekapolisele, mis tekkis koos roomlaste valitsusega, pööravad nad tähelepanu vaid mõni harv kord.

Iseloomulik on Markuse evangeelium. Selle autoril ei ole nähtavasti üldse mingeid lähemaid teadmisi Jordanist ida pool asuvate alade kohta. Ta paigutab deemonitest vaevatud mehe ja järve sööstva seakarja jutustuse toimumiskoha suurejooneliselt "järve vastaskaldale gerasalaste maale", Mk 5, 1–20. Gerasa, üks Dekapolise keskseid linnu, kõige paremini roomlaste ajast säilinud linn praeguses Lähis-Idas, asub ligi 60 kilomeetri kaugusel Geneetsareti järvest.

Tänapäeva lugejale kõlab igal juhul võõrastust tekitavalt Jeesuse teekonna kirjeldus Mk 7, 31: "Ja Jeesus naasis Tüürose kandist ja tuli läbi Siidoni Galilea järve äärde, Kümnelinnamaa piirkonna keskele." Antiiksete Vahemere rannikul asunud Foiniikia linnade ja Jordanist ida pool paikneva Dekapolise samastamine on Markuse isiklik konstruktsioon ning seda võib vaadelda üksnes kui üldistavat ja jämedat lihtsustust.

Matteus pakub selle asemele lähemal asunud Gadara, üldises teadvuses palju tuntuma kultuurikeskuse, Mt 8, 28. Teksti kirjapilti "gadaralaste" toetavad vanimad käsikirjad. Kui Matteuse evangeeliumi autor tahab kujutada Mäejutluse suurt, paljudest rahvustest koosnevat kuulajaskonda, kirjutab ta: "Ja Jeesusega käisid kaasas suured rahvahulgad Galileast ja Kümnelinnamaalt ja Jeruusalemmast ja Juudamaalt ja sealtpoolt Jordanit" (4, 25). Galilea on evangelistile oluline loomulikult ka teoloogilistel kaalutlustel: paganlik Galilea kuulub nüüd nende alade hulka, mille eest Jumal — tema evangeeliumi vaatevinklist — hoolt kannab. Ühtlasi räägib Matteus sellest, et rõõmusõnum levis üle "kogu Süüria" (4, 24). On täiesti ootuspärane, et Jeesusel oli kuulajaid ka Jordani teiselt kaldalt ja Süüriast.

Seepärast tundub põhjendamatu see tõlgendustraditsioon, mis veel kuni viimase ajani tahtis Süüria mainimise liialdusena kõrvale heita. Näiteks E. Schweizeri konstruktsioon tundub kunstlik: "Süüria mainimine on märkimisväärne: võib olla on see

evangelisti kodukoht. Ei ole välistatud, et Matteus kirjutas *synoria* ("ümbrus"), nagu seisab ühes, küll hilises käsikirjas ja mis vastaks sisuliselt Mk 1, 28'le, ning mida loeti valesti kui *syria* ("Süüria"). (Mt 5, 44).

Uurimise käigus on maksvusele pääsenud arvamus, et evangeliumi autori kodu asuski Süürias, nagu oletab Schweizer. Kui rõõmusõnum poleks juba varem sellel alal levinud, kuidas siis seletada tosinate kirikuvaremete olemasolu, mis tulevad välja-kaevamistel päevavalgele juba varabütsantsi kihtidest?

Kohad, kus evangeeliumid räägivad Dekapolisest, pakuvad vähe informatsiooni, kuna tegu on puhtalt geograafiliste andmetega. Sellegipoolest on need uurimisele väärtuslikud, sest sealt pärineb varaseim tunnistus kreeka kultuuri tugipunkti, Dekapolisel olemasolust Palestiinas.

TEISED ALLIKAD JA ANTIKKIRJANDUS

Papiürusetekstides ja antiikkirjutistes esineb selgeid Transjordaania ala, eriti roomlastelt soodustusi saanud Gadara mainimisi. Gadara ei ole hellenistlik nimekuju ning linna varane poliitiline minevik on hämar. Kuid kreeka keele ja kirjanduse keskusena oli see tuntud ka läänes. Samuti pärinevad siit satiirik Menippos ja Epikurose kooli filosoof Philodemos ning ka kütünikust epigrammikoostaja Meleagros ja reetor Theodoros (*Der Kleine Pauly* 2, 654).

Arvatakse, et mõned kohad, kus Josephus sellest linnast räägib, kõnelevad võimaluse kasuks, et linn valitses maa-alasid, mis ulatusid Geneetsareti järveni. Gadara väljakaevamiste leiud, mis seostuvad laevandusega, toovad need väited taas valguse kätte.

Aastal 63 eKr Pompeiuse poolt vabaks antud, sattus Gadara siiski Herodese viimastel eluaastatel juutide valdusse. Pärast Herodese surma liideti linn jällegi Süüria provintsiga. Kuigi teise sajandi alguse juutide ülestõusu käigus laastati ka Gadara, puhkes see varsti uuesti õitsele.

Algkiriku ajaloo üks kõige enam diskuteeritud detaile on teade Eusebiose kirikuloost (h.e. 3.5.3), et Jeruusalemma hävitamise ajal põgenesid esimesed kristlased Dekapolisesse kuuluvasse linnas Pellasse. Piibli ajaloo tähelepanuväärse kokkusattumuse taga-

järjel puudub see linn nii Vanas kui Uues Testamendis — täpselt samuti nagu vana vilistite linn Tell Qasile Tel-Avivi lähistel. Tal-mud nimetab seda Pehel (< Pihilim).

Pella (Ptolemaioste⁷ ajal Berenike, praegu Khirbet Fahil) kuulub tõepoolest väga vanade Palestiina linnade hulka. Ümberkaudsete ulatuslike metsade tõttu oli linnal varakult edukas vankriehitus, mis Egiptuse allikate jaoks oli mainimist väärt juba 19. saj. eKr.

Plinius Vanem kirjutab oma *Loodusloos* (nat. 5.18.74), et Pella, see 26 km Geneetsareti järvest eemal Jordani idakalda lähedal asetsev linn, kuulus Dekapolise liitu. Kui tulid Rooma “vabastajad”, kehtis ka seal Aleksander Jannaiose valitsus. Uuem uurimine hakkab siiski kahtlema Eusebiose oletustes, mis puudutavad algkiriku põgenemist. Miks oleks grupp kristlasi pidanud asuma ohtlikule teekonnale linna, millest nad teadsid, et see on religiooni ja traditsiooni poolest hellenistlik ning seepärast võib uustulnukaid vastu võtta võõrastades ja võib-olla isegi vaenulikult?

Eusebiose Pella-hüpoteesi vastu võib tuua järgnevad neli argumenti. Kuigi me teame Josephuselt, et üks osa Jeruusalemma elanikest lahkus linnast juba aastal 66 pKr (bell. 2.556), pärinevad Eusebiose ja Küprose Salamise piiskopi Epiphaniose (sünd. u 315 Judeas) kirjeldused algkristlaste põgenemisest alles 4. sajandist. Peale selle asub Pella suhteliselt kaugel; kohaseid pelgupaiku oleks leidunud ka lähemal.

Tähelepanu väärrib samuti asjaolu, et põhja poolt tungisid peale Rooma väesalgad; taganemine selles suunas oleks kahtlemata olnud seotud ohtudega (samad argumendid esitab ka S. G. F. Brandon. *The Fall of Jerusalem*. 1951, pp. 168–170). Jääb üle loota, et edasiste väljakaevamiste abil saab selle küsimuse lõplikult selgitada.

Josephus mainib oma töödes Dekapolist neljal korral, kui ta üsna ebamääraselt räägib Dekapolise elanikest, Süüria Dekapolise juhtidest ja Süüria Dekapolise linnadest. Josephuse järgi oli ilmselt suurim Dekapolise linnadest Skythopolis, ainus liidus olev linn, mis asus Jordanist lääne pool s.t Vana Testamendi Bet-Sean. Makabite ajal elas seal oma elutingimustega rahul olev

⁷Hellenistliku Egiptuse valitsejate dünastia 323–30 eKr. *Tlk.*

juudi rühmitus, millel õnnestus jõuda läbirääkimisteni ja jääda ellu Makabite rünnaku ajal linnale (2 Mak 12, 29.30).

Juudi kogukondade elujõud Dekapolise linnades ilmneb tõsisasjas, et juutide ülestõusu ajal liitus sellega inimesi ka nendest linnadest. Juudi sõja tuntud juhtkuju Simon bar Giora astus rivvi Gerasast.

Hiljuti Lääne-Türgis leitud raidkiri heidab valgust ühe Rooma ratsaväehvitseri teenistusajale "Süüria Dekapolises" (Isaac 1981: 67–74). Selle allika kohaselt on Dekapolis üks osa Rooma valitsuse all seisvast Süüria provintsis. Seda kirjeldatakse otsekuu enesestmõistetavalt osana Süüria valitsemisüsteemist ning majanduslikku koostööd ei mainita isegi märkuse korras.

ROOMLASTE SAABUMINE JA DEKAPOLISE TEKE

Kreeka vabalinnade tekkele Palestiinas andis esimese impulsi juba Aleksander Suure sõjaveteranide saabumine, kelle käsutusse mõned linnad andsid maatükke ja kariloomi. Sellega taheti hõlbustada sõdurite tagasipöördumist normaalse elu juurde.

Järgmist tõuget linnade koostöö poole nähakse organisatoorsetes abinõudes, mis järgnesid Süüria provintsi moodustamisele Pompeiuse poolt 64–63 eKr. Rooma eesmärgiks oli eelkõige lõpetada suugarude pidevad omavahelised tülid selles piirkonnas. Nüüd jõudis lõpule Aleksander Jannaiose (103–76 eKr) pikk valitusaeg, kes oli juutide ülemvõimu taaskehtestanud tervel Iisraeli kuningate valduses olnud alal. Tema röövkäigud olid vaeseks teinud ka Dekapolise linnad.

Pärast Juudas Makabeust rajatud Hasmonite ikke kokkuvarisemine ja sellele järgnenud *Pax Romana* võimaldasid esile tõusta linnriikidel, mis pooldasid uusi hellenistlikke ideaale. Arheoloogilised uurimused on korduvalt kinnitanud, et võimalikuks sai ka nende linnade kasv selles piirkonnas, mis pärinesid veelgi vanemast ajast ja millele juba Ptolemaioste soost valitsejate poolt oli antud teatud eesõigusi.

Carl Schneider (1967: 758) oletab, et ka mõned Gaulanitise piirkonna väiksemad külakogukonnad võtsid üle kreeka kombed ja seega elasid vastavalt Dekapolise elurütmile, kuigi otsesed tõendid selle kinnituseks puuduvad. Plinius pidas liikmeslinnaks ka

Capitoliast (Beit Ras). Võimalik, et see arvati Dekapolisesse alles koos Rooma idapoliitika ümberkorraldamisega Traianuse valitsuse all.

Uued linnad sisaldasid kirevat rahvastesegu. Neisse jäi üsna suur osa kunagi sellesse piirkonda paigutatud vallutajate väeosi. Seetõttu oletati pikka aega, et nimi Gerasa tuleneb kreeka sõnast *gerontes*, mis tähendab "veterane". Siiski avastati Petras raidkiri, mis vaieldamatult tõendab, et see nimi tuleb semiidi nime Garšu ülekandmisest kreeka keelde.

Mõned vanad linnad said uuele olukorrale vastavad nimed: kõige kaugemal lõunas asunud liikme Rabbat-Ammoni (praegune Amman) nimeks sai Philadelphia, igivanast Jordani läänekaldal asunud Bet-Šeanist sai Skythopolis põhjustel, mis pole täpselt teada. Kaugel põhjas asetses Stüüria võimukeskus Damaskus, mis praeguse seisukoha järgi sai kümne linna liidu liikmeks alles hilisemas järgus.

Mõnedes allikates mainitakse ka Hippost. Baasani viljakatel madalikel asuv Rafana kuulus liitu arvatavasti üksnes ajutiselt. Linn ei olnud selgelt kreekalik ning selle seisukorra suhtes valitseb endiselt ebaselgus. Plinius arvab Dekapolisesse ka ühe Herodese aja kindlustuse. Linnade maksimumarvuks oli kokku 15 ning oletatakse, et nende koostöö kestis kuni teise kristliku sajandini.

INTENSIIVNE LINNASTUMINE

Volkmar Fritz kirjeldab elavalt neid otsustavaid muudatusi, mis hellenism Palestiina vaimsesse atmosfääri kaasa tõi (1985: 211–222). Kreeka polise idee mõjul hakati linnu pidama iseseisvateks valitsemisüksusteks, kus õiguse-, majanduse- ja religiooniküsimustes langetavad otsuseid valitsemisorganid, mis valitakse kodanike poolt nende endi seast ning mis võivad tugineda enamusele. Kõikjal tähendas hellenism intensiivset linnastumist. Tollased avalikud ehitised esindavad ajale iseloomulikke põhitüüpe. Linnade iseseisvus elustas neis uue eneseteadvuse, mis andis tõuke mitmekesiseks majandustegevuseks.

Dekapolist puudutavate uuringute valguses tundub õigustatud alustada Uue Testamendi arheoloogia käsitlemist Aleksander Suure idavallutustega. W. Klaiber (1981: 199) tahab lõpp-punktiks

panna Bar-Kochba ülestõusu; samas ta mõonab, et ka paljud oluliselt hilisemad leiud nagu näiteks andmed hilisantiigi religioonide kohta, sünagoogid ja nn kristlaste kodukirikud Dura-Europoses ja mujal võivad heita valgust Uues Testamendis kirjeldatud sündmustele.

KOOSTÖÖ ISELOOM

Dekapolise linnade koostöö eeldas kõigepealt head teedeühendust. Kesket osa mängis siin karavanitee, mis viis Philadelphiast läbi Dioni ja Pella üle Jordani Skythopolisesse ning sealt edasi samal kõrgusel rannikul asunud Kaisareasse või veidi põhja pool rannikul paiknenud Ptolemaisesse.

Otsustava tähtsusega oli ka lõunapoolne ühendustee. See hiljem Via Nova nime all tuntuks saanud ajalooline tee — 4 Mo 20, 14 “kuningatee” — ühendas oma 500 kilomeetriga igivanu, eelkõige Pentateuhist⁸ ja Jesaja raamatust tuntud linnu ja külasid. Selle otspunktideks olid põhjas nabatealaste Bosra ja lõunas Vana Testamendi Esjon-Geber, Bütsantsi ajal kristlik sadamalinn Aila (praegu Aqaba/Eilat). Funktsioneerivad ühendusteed idapoolsete kaubanduskeskustega olid kauplemise loomulikuks eeltingimuseks.

Vaatamata sellele, et tekkinud linnriikide ümbruskond, keel ja religioon olid semiitlikud, edendati linnades väga teadlikult kreekarooma ideaale ja traditsioone. Juba ammu oletati, et linnade liidul oli ka poliitilisi eesmärke. Kõikjal tekkinud huvikonfliktide tõttu valitses piisavalt palju pingeid. Otsustav oli pidev oht lõuna poolt nabatealaste riigist. Linnad valitsesid ümberkaudseid maa-kondi ning see võimaldas tegelda põllumajanduse ja käsitööga.

Alates möödunud sajandist oletati, et kümne linna vahel toimis teatud laadi liiduleping. Viimastel aastatel on see seisukoht kaotanud oma veetluse. Nüüd räägitakse pigem Dekapolisest kui valitsemispiirkonnast. See asus Süüria lõunapiiril. Dekapolise idee viis selle ala linnad lõdva ja suhteliselt vabatahtliku koostööni Rooma võimu all. Selle koostöö iseloomu ja kvaliteeti ei suudetud veenvalt selgitada. Nüüd peetakse kindlaks, et linnadel olid ühised poliitilised ja kultuurilised püüdlused, aga nad kaitse-

⁸Viis Moosese raamatut. *Tlk.*

sid oma huve ja töötasid koos kaubanduses, valitsemisülesannetes ja isegi piiride sõjalise kindlustamise puhul.

Oluline oli ka vastastikune sotsiaalne ja kultuurialane suhtlus, mis tõi vaenulikkuse asemel kaasa naaberlinna olude parema tundmise ja mitmekülgsed kontaktid. Samasuguseid linnade moodustatud pisiriike oli ka mujal Rooma riigis. Et siin oli tegu just kümne linnaga, tulenes peamiselt geograafilistest oludest. Kuna Dekapolise linnadel oli õigus münte vermda, on sealt leitud eelkõige suurel hulgal raha. Mõistet Dekapolis nendel müntidel siiski ei esine.

UURIMINE VÕTAB HOOGU

Suur Oriendi pioneer, oldenburglane Ulrich Jasper Seetzen asus 1806. aastal uurimisretkele läbi Jordani-taguse maa. Ühel päeval jõudis ta beduiinide laagri juurde, kus liiva seest paistsid võimsad sambad. Ta loendas sambaid — neid oli oma paarsada: Seetzen oli esimese eurooplasena jõudnud Dekapolise liidu linna Gerasasse.

Gerasa leiukoht kaardistati mitmel korral 19. saj. jooksul ja 20. saj. alguses. Suuremad väljakaevamistööd algasid siiski alles 1928. aastal. Seal tegutsenud Inglise-Ameerika uurimisgrupi töö tulemused võttis kokku Carl H. Kraeling oma raamatus *Gerasa, City of Decapolis*, 1938. Uuemaid tähelepanekuid esitab Ian Browning oma töös *Jerash and Decapolis*, 1982.

Aastal 1812 tutvus Gerasaga ka Johann Ludwig Burckhardt, kes oli lahendanud Petra mõistatuse. Tegelikud väljakaevamised algasid Petras 1928 Inglise-Ameerika ekspeditsioonigrupi eestvõttel (Khouri 1986: 39, 40). Roosakaspunane Petra esindab praeguses Palestiinas kõige enam Piibli kultuurikeskkonda. Oma ebatavaliste hauamälestistega kuulub see linn Lähis-Ida unustamatute reisielamuste hulka.

Samal 1806. aasta retkel suutis Seetzen lokaliseerida ka Gadara, mis tollal oli veel vähesel määral asustatud. Gadaras alustas süstemaatilisi uuringuid 1886 Gottlieb Schumacher. Sakslaste panus Gadara uurimisse on kogu aeg olnud keskne. Alates 1974. aastast teostas seal mitmes järgus väljakaevamisi *Das Deut-*

*sche Evangelische Institut für Altertumsforschung*⁹ Ute Wagner-Luxi juhatusel.

Eeskõige tuleb mainida nelja väljakaevamiste järku aastatel 1976–1980. Gadara väljakaevamistel osales oma grupiga ka taanlane Sven Holm-Nielsen. Väljakaevamiste järke selles linnas nagu ka aastate 1986–1988 väljakaevamistulemusi tutvustavad Thomas Weber ja teised oma kirjelduses *Gadara in der Dekapolis*, 1990.

Skythopolise uurimise ajalugu on pikk. Aastatel 1921–1933 finantseeris Pennsylvania ülikool ulatuslikke väljakaevamisi. Töid jätkati kogu Iisraeli iseseisvusaja jooksul. 1986 alustati selles olulises roomlaste keskuses uuesti väljakaevamisi. Töid juhatasid mitmes grupis tegutsenud Y. Tsafrier ja G. Foerster. Uute tööetappide kirjelduse esitab publikatsioon *Excavations and Surveys in Israel*, 1987, Vol. 6.

Hiljuti uuriti Abilas roomlaste ajast pärinevaid haudu. Hauakompleksid töid päevavalgele palju mitmesuguseid ehteid loomaja taimemotiividega, samuti korintose sambakaunistusi. Oletatakse, et palmkaunistused, nagu ka vööl võtit kandva isiku kujutis ja üks kirjarull, viitavad usule surematusse (Barbet 1988: 253, 256).

1958 ja eelkõige alates 1979 viidi väljakaevamisi läbi Pellas (Khirbet Fahil). See linn astub taas areenile hellenismi ja Rooma ajal. Vahepeal oli ta Aleksander Suure sünnilinna järgi nimeks saanud Pella. Veel kolmandal sajandil oli linn Ptolemaioste tugeva mõju all. Aastal 83 enne Kristust vallutas ja osaliselt purustas selle Aleksander Jannaios, juutide kuningas ja ülempreester.

Tänaseks on ulatuslikust väljakaevamispiirkonnast kasutusele võetud vaid mõningad osad, peamiselt selleks, et määrata kindlaks üksikuid kihte. Oma kirjelduses 1958. aasta väljakaevamisest mainivad Robert W. Funk ja H. Neil Richardson, et Bütsantsi kiht algab umbes kahe ja poole meetri sügavusel, Rooma kiht umbes viie meetri sügavusel. Leiupiirkond sisaldab terve hulga viiteid jõukusele, mis lõppes äkitselt aastal 747 peale Kristust maavärina tõttu. Süstemaatilisi väljakaevamistöid varemtes finantseeriti 1967. aastal, samuti alates 1979. aastast.

Ka teistes Dekapolise linnades tehti samasugust uurimistööd, mis heidab valgust roomlaste ajale. Nende ulatuse tõttu jätan ma

⁹Saksa Evangeelne Vanaaja Uurimise Instituut. *Tlk.*

nad selles käsitluses kõrvale. Järgnevalt keskendun ma leidudele kolmest juhtivast Dekapolise linnast. Need on Skythopolis, Gerasa ja Gadara. Lõpetuseks tahaksin anda hinnangu nende väljakaevamiste tähtsusele Uue Testamendi uurimises.

SKYTHOPOLIS

Elu Skythopolises, u 400 pKr rajatud *Palaestina Secunda* pealinnas, kujundas roomlaste ajal hõlbus ligipääs veele. Seetõttu ei üllata, et kõikjal selles piirkonnas on leitud jäänuseid veejuhtmetest, mis tõid vett eelkõige lõunapoolsetest allikatest. Looduslike olude tõttu ei esine linnas teistele Dekapolise linnadele iseloomulikke täisnurga all ristuvaid peatänavaid *Cardo* ja *Decumanus*. Vanima ehk hellenistliku aja kihist on seni välja kaevatud üksnes mõned savinõude jäänused.

Vana Testamendi Bet-Šean asub naabruses seisval kõrgel künkal. Alates hellenismiajast ei ehitatud uusi linnu enam vanematele ehitusvaremetele: hellenistlikul linnakeskusel olid teistsugused ülesanded. Välja on kaevatud põhiline osa ühest Hilis-Rooma ajast pärit tüüpilisest Rooma ehitisest, nimelt suurest termist südalinnas. Sellel oli palju ruume koos sissekäikude ja esikutega ning kütteseadeldis põrandakatte all.

Samast ajast on pärit sammastega ääristatud põhja-lõuna-suunas kulgev kesktänav, mis oli kaetud sulekujuliselt põigiti asetatud basaltplaatidega. See sammaskäiguks muudetud tänav eristub roomaliku elemendina selgelt Dekapolises valitsevast kreeka arhitektuurist. Plaatidega kaetud osa on 7,20 m lai. Selle all kulgeb 60 cm-se läbimõõduga äravoolukanal, mille külge mõnemeetriste vahedega on liidetud abiäravoolud. Teeservadel seisavad 2,25-meetriste vahedega 70 cm jämedused sambad. Sammaskäigu kõrval asub kuue meetri laiune jalgtee, mille teine külg moodustab kaupluste galerii.

Kauplused jalakäijate tee ääres asuvad 3,5x5 m suurustes süvendites. Paljude kaupluste põrand on kaetud kaunistatud kiviplaatidega. Omapärane on üks kullassepatöökoda. Sealt leitud asjade hulgas on ka kuueharulise küünlajalaga kaunistatud juudi

lamp, märgusarv¹⁰ ja sidruni pilt, mis tõendavad, et juudi traditsioonide kohane elu jätkus ka selles hellenistlikus linnas.

Kesktänava lõunapoolses otsas asub Bütsantsi ajast pärit ehitis, mille viilkatus on samas paigas kokku kukkunud. Korintose kapiteel vastas hellenismi dekoratiivsele, puhuti uhkeldavale maitsele. Võrreldes Gerasa Artemise templi võimsate sammastega, olid siinsed sambad märgatavalt madalamad, 12 m kõrged. Maha langenud ehitismaterjal kasutati linnas mitmes kohas uuesti ära.

Samas piirkonnas on täheldatud arvukalt raidkirju ja muud religioonilooliselt huvitavat materjali. Idaosa Rooma ajast pärit templitest leiti Marcus Aureliusele (161–180) püstitatud ausammas. Seevastu jumalusest, kellele see tempel oli pühendatud, kindlaid andmeid saada ei õnnestunud. Kõige tõenäolisemaks võimaluseks peavad uurijad Dionysose kultust, mille tekketraditsioone vanimast ajast alates seostatakse selle linnaga (vrd nimekuju Nysa-Skythopolis).

Linna kirdeosas asus suur valitsuspalee, kust leiti kuuetahuline Dionysose raidkuju. Iga tahk on kaunistatud jumalamaski või paani reljeefiga. Raidkujule on graveeritud pühendus, milles Aristoni poeg Seleukos aastal 75 pühendab linna asutajale Dionysosele tänuohvri. Skythopolises tähendab see aastaarv aastat 12 peale Kristust, millega kaju kuulub Rooma aja vanimate mälestiste hulka.

Samast ajast pärineb ka jumal Serapisele ehitatud altari pühenduskiri. See kultus levis eriti laialdaselt Ptolemaioste ajal, kuna sellest taheti teha riigiusundit. Kultusepildiks oli habemega mehepea või Zeusi meenutav istuv mees, vahetevahel koos viljamõõduanumaga (kreeka k *modios*) krooni asemel.

Bütsantsi ajal paiknes Skythopolise läheduses väike Uues Testamendis esinev linn Nain. Mälestuseks imest, millega Jeesus oli ellu äratanud lesknaise ainsa poja,¹¹ ehitati siia kirik. Seal ei ole siiski väljakaevamisi alustatud.

¹⁰Juudj rituaalne instrument. Piiblis esineb nt 2' Mo 19, 16; 2A ja 15, 14 jm. *Tlk.*

¹¹Luuka ev. 7, 11–17. *Tlk.*

GERASA

Leidude valguses võib väita, et Dekapolise ajal arenes Gerasa oluliseks kultuurikeskuseks. Praegu Jordaania hoole all oleva antiiklinna jäänused annavad tunnistust ilmselt jõukusest. Linna ümbritsevatel aladel liituvad hellenistliku ja rooma traditsiooniga tugevad semiidi jooned. Oma soodsa asendi tõttu sai Gerasa eriti suurt tulu transiitkaubandusest, rajas ümberkaudsetes küldes omaenese väiketootmise ja põllumajanduse.

1933. aastal avastati tänavatöödel Gerasas antiikne haud, mis hilisemal ajajärgul oli muudetud pressimistöökojaks. Sellelt kohalt koguti suurel hulgal terrakotast valmistatud esemeid, mis heidavad valgust religiooniloole: nõud, saatürid või vanakreeka loodushaldjad, paanimaskid, Isise-Tyche ja Aphrodite miniatuurid, portreed, kentaurid jne. Paljud nendest esemetest dateeritakse esimese sajandiga.

Tähelepandaval hulgal on kogutud esimesest sajandist pärit eri suuruse ja kujuga õlilampe. Religioonilooliselt osutus huvitavaks üks linnast leitud ümmargune lamp, mille Ammani arheoloogiamuuseum dateerib teise sajandiga (pilt teoses Barbet 1987: 298). Raamdekoratsioonide hulgas paikneb reljef, mis kujutab kõrge seljatoega troonil istuvat naisjumalust. Tema parema käe asendit pole suudetud selgitada, vasak käsi toetub odale. Ühe selgituse kohaselt on tegemist aramea-süüria jumalanna Atargatisega, kellel oli tempel peale Damaskuse ja Gileadi ka Dura-Europoses (2 Mak 12, 26) ning keda seostati Kybelega kui viljakusjumalannat.

Gerasa ehituskunsti hiilgeaeg langeb siiski alles Traianuse (98–117) ja Hadrianuse (117–138 pKr) ajale, s.t rooma ehituskunsti viimasele õitsenguperioodile. Ühel oma reisil peatus Hadrianus mõnda aega selles linnas. Rõõmust sellise austusavalduse üle ehitas linn tema mälestuseks võimsa värava. Linna kiire areng algas siiski juba esimesel kristlikul sajandil. Siis ehitati linnamüürid ning laoti tänavad *Cardo* ja lõuna ning põhja *Decumanus*. Algselt kreekaliku linna varjutasid rooma monumentaalehitised.

Nagu leiud näitavad, oli linna elu kujundamisel märkimisväärne osa üllatavalt elavatel sidemetel nabatealastega. Kaubandussuhted lõunapoolse rahvaga nõudsid erilist võimekust, kuna

vaadeldaval ajajärgul ei olnud Rooma veel löönud Petra — “igivana tsivilisatsiooni sarkofaagi” (G. L. Robinson) — asevalitsejat. Kontaktid nabatealastega ilmnevad nii ligi 3000 raidkirjas kui ka paljudes mündileidudes.

Uue Testamendi ajaloo vaatekohalt on huvitav üks juba 1931. aastal leitud kahes keeles raidkiri. Selles mainitakse kaht nabatealaste kuningat: esimene on Aretas, keda peetakse Aretas IV-ks, kes valitses 9–40 pKr. Nagu me teame, mainib Paulus teda 2 Kor 11, 32. Teise nimi on Rabbel; ka sellenimelisi valitsejaid oli Petras mitu. Need leiud andsid põhjust oletada, et nabatealased olid Gerasas lausa privilegeritud seisuses ja elasid isegi omaette linnaosas.

Teine nabatealaste tekst, millest arvatakse, et see pärineb praeguse katedraali alalt, oli pühendatud Nabatea peajumalusele. Selle põhjal tehti järeldus, et kunagi asetses katedraali kohal nabatea Zeus-Dusaresele pühitsetud tempel. Seega oli linnas peale tavapärase kreeka-rooma jumalate kultuste ka orientaalsete sega-
usundite järgijaskond.

Raidkirjad heidavad valgust ka Gerasa keelelisele olukorrale. Eelkõige on üks osa tekste kreeka keeles, mis kinnitab, et suhtlemisel oli valdav kreeka keel. Umbes 15% tekstidest on koostatud riigi ametlikus asjaajamiskeeles, s.t ladina keeles. Üks osa elanikkonnast, eriti ümberkaudne maarahvas, kõneles kohalikke aramea dialekte.

Rooma-aegset linna ümbritses tugev müür, millelt kerkis 101 torni. Ellipsikujuliselt sammastega ümbritsetud turuplatsilt võis siseneda võimsasse Zeusi templisse. Selle päris pühamuosa piirasid 14,84 m kõrgused sambad: 2x12 sammast pikisuunas ja 2x8 sammast ristisuunas.

Teatritest oli suurim lõunas asetsev. Selle ehitamist alustati esimesel kristlikul sajandil ning valmis sai ta teisel sajandil. Ehituse finantseerimise kindlustasid jõukad linnakodanikud, nagu järeltulijate säilinud raidkirjadest selgub. Pealtvaatajate ala istekohad olid nummerdatud, ala ise oli vahekäikudega osadeks jaotatud, allpool neljaks, üleval kaheksaks. All oli 14, ülal 15 istekohtaderida. Seega oli teatris kohti umbkaudu 3000 pealtvaataja jaoks. Lava kõrval asuvaid sissekäike võis vajaduse korral tiheidalt sulgeda, nii et merestseenide puhul saadi lavale vett lasta.

Juba ammu tõmbas endale suurt tähelepanu oma stiilis ainulaadne ovaalne joonia sammastega ääristatud väljak (90x80 m) Cardo lõunapoolses otsas. Selle ehitustehnilisi üksikasju uuriti meie sajandi kolmekümnendatel aastatel. Tegelik kauplemiskeskus, agora koos koosolekuruumidega lokaliseeriti sellest väljakust edelas.

Seega jäi ovaalsele väljakule teine, esmajoones linnapildi poolt määratletud ülesanne: vaatleja pilk taheti juhtida tervikule, mis moodustus väljakust ja selle ees laiuvast Zeusi templist. Nõnda kaotas tempel oma iseseisva asendi ja sai piirkonna tervikkompositsiooni koostisosaks.

Rooma ajast pärinevad ka varikatusega teatrihoone odeion ja linna nümfaion (nümfide pühamu): allikate kompleks, mis kujundati sambaridade ja ausammastega ning oli kaetud rohelise marmoriga. Tolle aja enesestmõistetavaks pärandiks on term, kus veel tänagi on näha suplustseremooniaks hädavajalikud ruumid: rõivistud (*apodyteria*), külma veega kümblusruum (*frigidarium*), soe pesemisruum (*caldarium*), samuti sammastega eraldatud õu (*peristyle*) — üksikasjad, mida kõiki võib leida ka Masada Herodese kindlusest¹² ja selle saunadest.

Eriti muljetavaldav on Artemise templi piirkond. Selle juurde viib aste-astmelt kerkiv *via sacra*. Pühamu ise rajati 22,6x40 m laiale vundamendile. Poolteise meetri jämedused sambad kerkivad 13 m kõrgusele. Peale ühe on kõik kaksteist aastatuhandete jooksul kollaseks muutununa seistes trotsinud ilma ja aegade vaheldumist.

Artemise kultus, mis Uue Testamendi lugejale on kõige paremini tuntud Efesose mässu kirjeldusest Ap 19, 23–40, oli Dekapoliises väga levinud. Peale viljakuse säilitamise motiivide seostati sellega jahi, looduse austamise, abielu ja raseda kaitsmise elemente. Seetõttu kujutatakse Artemist sageli koos nümfide ja jahiriistadega.

Ka juudi kogudusel oli linnas, selle kõrgeimas punktis oma sünagoog. Selle kreeka stiilis püstitatud ehitise varemed pärinevad

¹²Aleksander Jannaiose rajatud kindlustus 30 km kaugusel Surnumere lõunatipust. Aastal 40 eKr aset leidnud võimuvõitluse ajal oli seal varjul Herodese perekond. Pärast kuningaks saamist laskis Herodes kindluse ümber ehitada ja seda tugevdada. *Tlk.*

3. ja 4. sajandist peale Kristust. Põrandamosaiigil on kujutatud veeuputust. Üks raidkiri nimetab nende isikute nimesid, kes on kaasa aidanud hoone restaureerimise finantseerimisele.

Linna alast on seni välja kaevatud alles 10%. Praeguse elamurajooni Jerashi all lelav osa Gerasast jääb arvatavasti alatiseks varjatuks. Kuid juba praegusel etapil annavad 16 väljakaevatud kiriku varemed tunnistust bütsantsi kristluse rabavast elujõust Dekapolise piirkonnas.

GADARA

Me siirdume Gadarasse, kõige selgemalt kreekalikku linna hellenismiaja Palestiina linnade seas. Pärast kahetunnist sõitu Ammanist põhja suunas ning praegusest Irbidi linnast 28 km edelasse jõuame tasandikule, mis viib järsult laskuva mäenõlva juurde, kust avaneb suurepärase vaade üle Geneetsareti järve Golani kõrgendikele, ligi kaheksa kilomeetrit järvest eemal.

Senistest väljakaevamistest Gadaras on meieni jõudnud üliküluses tunnistusi sealsest dünaamilisest linnakultuurist meie ajaarvamise alguses, millele Uue Testamendi autorite poolt vihjatakse vaevalt ühel korral. Gadara jõukus kestis üle 600 aasta ehk alates 300 eKr kuni Bütsantsi ajastu läveni.

1989. aastal korraldatud kolmas väljakaevamisretk, mis pidi lahendama väljaspool linnamüüri asetseva kaarmonumendi mõistatuse, andis meile teadmisi Gadara, tuntuima Dekapolise linna mõõtmetest. Asustus levis aste-astmelt piki läänesuunas kulgevat nõlvakut.

Kirjanduses tsiteeritakse sageli Strabose kirjeldust tema juba mainitud teose 16. raamatus selle kohta, kui hästi tundsid roomlased end selles looduskaunis linnas: "Roomlased Gadaras oskasid oma siinviibimist nautida. Kui nad olid küllastunud jõeäärsete kuumade allikate jõuduandvast toimest, pöördusid nad tagasi linna, et end värskendada. Siis nautisid nad ülalinna jahedust ning veetsid oma vaba aega teatris."

Golani kõrgendike lähedus takistas väljakaevamisi Gadaras, praeguses Umm Qaisis. Kaardistus- ja mõõdistustöödel tuli kuni viimase ajani tugineda vananenud kaartidele. 1967. aasta lahingute ajal paigutati varemetesse Jordaania sõjaväe välilaatsaret!

Basalt- ja lubjakivimaterjal väljakaevamiskohtadel pärineb Rooma ja Bütsantsi aja ehitistest. Peatänav on nüüdseks välja kaevatud enam kui 800 m ulatuses. Sõidutee on 6 m lai ning jalgtee 3 m. 1980. aasta väljakaevamistel tuli tänava alt päeva- valgele basaldist veejuhtmete võrk. Supelmaja kütteks kasutati oliivipuud või oliivimarjade tuumi.

1986. aastal õnnestus Jordaania uurijatel lokaliseerida maa- alune mausoleum. Varabütsantsi kreekakeelne hauaraidkiri kuu- lutab möödaminejale: "Ma ütlen sulle, mööduja: mis oled sina, olin ka mina ja mis olen mina, selleks saad ka sina. Naudi oma elu nagu see, kes peab surema."

Paljudest Dekapolise linnadest on leitud kaitsejumalanna Ty- che ausambaid. Tavaliselt on tegu noore naise lokkis juustega peaga, mis kannab nurgelist, linnamüüri kujutavat krooni, kaits- tava objekti sümbolit.

Gadara lääneteatrist leiti 1981. aastal istuva naise marmorist torso. Efesosest pärit paljurinnalise Artemise leidmine Gadara va- remetest on oluline religiooniloo seisukohast, näidates, et Efesose kuulus tempel ja selle kultus olid tuntud ka siin, kaugel idas.

Linnast on leitud suur hulk savi-, kuld- ja metallemeid. Üks- nes 1987/88 loetleti 6319 savikaussi või savinõu tükki. Eriti tä- helepandavad on rohked rahaleiud. See ei üllata, olid ju Gadara mündid juba renessansiajal Euroopas ihaldatud kolleksioneeri- misobjektiks. Ühel küljel kujutati valitsejat, näiteks Claudiust, teisel poolel sageli Tychet. Luuleidude hulgast tekitavad küsi- musi kalad, kes elavad ainult Punases meres. Rooma ülemkiht tundis nähtavasti vahendeid ja teid, kuidas tuua vaheldust igapäe- vaste Geneetsareti järve kalade ühetaolisusse oma toidukaardil.

VÄLJAKAEVAMISTE TÄHTSUS

Dekapolise väljakaevamistega avanevad uurimisele kokkupuute- võimalused Uue Testamendi aja usundite ja kultuuride paljukihi- lise materiaalse pärandiga ning sissevaade siin elanud inimeste argielu detailidesse. Uurimine ei ole enam sunnitud tegelema eranditult kirjalike allikatega. Kirjaliku materjali hindamisel as- tuvad Uue Testamendi uurimise kõrvale epigraafika, papiroloogia ja numismaatika.

Antiiklinnadest, mis aastatel 63 eKr kuni 106 pKr kuulusid Dekapolise kümne linna liitu, on leitud tähelepandaval hulgal hellenismi ja rooma ajale iseloomulikke monumentaalehitisi. See ehitiste koosseis ja selle stilistilised omadused oli miski, mis ühendas nendes linnades paiknenud kohalike ja välismaiste elanikegruppide kirevat mitmekesisust. Vaatamata sellele, et domineerivad hellenismiaja ideaalid, tulevad väljakaevamistel päevavalgele ka tugevad semiidi traditsioonid. Seega salliti Dekapolise aladel üksteise kõrval palju erinevaid usundeid ja kultuure.

Väljakaevatud materjal heidab valgust sotsiaalsetele, etnilistele ja majanduslikele oludele selles piirkonnas. Tööriistad annavad tunnistust kõrgest elustandardist, millele lisavad eripära kauge-malt sisseveetud kaubad. Leiud näitavad, kui väga palju rikas Dekapolist nabatea kultuur kaubanduse, kunsti ja religiooni valdas.

Juudi kogukondade jäljed peaksid tulevikus veel enam heitma valgust juudakristluse ajaloole teispoole Jordanit. Mõned tähelepanekud nagu näiteks Skythopolise sünagoogileiud varakristluse ajast viitavad sellele, et juutlus ja ristiusk eksisteerisid lahutamatuks ja sõbralikult kõrvuti kuni Bütsantsi ajani. Hellenistliku kultuuri ja kreeka keele eeliseisund valmistas märkimisväärset moel pinnast järgnevate sajandite kreekakeelsele bütsantsi kirikule.

Kirjandus

- Barbet, Alix 1987. *Grabmalereien der römischen Zeit: Der Königsweg*. Köln
- van Beek, G. W. Archeology. — *The Interpreter's Dictionary of the Bible* 1
- The Bet Shean Project* 1988. Excavations and Surveys in Israel 1987/88. Vol. 6. English Edition Inna Pommerantz. Jerusalem
- Bol, Peter Cornelius, Adolf Hoffmann, Thomas Weber 1990. Gadara in der Dekapolis. — *Archäologischer Anzeiger* 2. Berlin—New York, S. 193–266
- Fornberg, Tord 1989. *Matteus-evangeliet 1.1–13.52*. Uppsala: KNT
- Fritz, Volkmar 1985. *Einführung in die Biblische Archäologie*. Darmstadt

Arheologia ja Uus Testament

- Funk, Robert W., H. Neil Richardson 1958. The Sounding at Pella. — *The Biblical Archaeologist*. Vol. XX, pp. 82–96
- Isaac, B. 1981. The Decapolis in Syria, a Neglected Inscription. — *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 44, S. 67–74
- Jerusalem Perspective*. 1991. Vol. 4. July/October. Numbers 4 & 5
- Junkkala, Eero, Mikko Louhivuori 1993. *Raamatun maa*. Keuruu
- Khoury, Rami 1986. *Jerash: A frontier city of the Roman East*. Essex
- Klaiber, W. 1981. Archäologie und Neues Testament. — *ZNW* 72, S. 193–215
- Magnusson, Magnus 1985. *Fynd i Bibelns länder*. Kristianstad
- Meyers, Eric M. 1988. Early Judaism and Christianity in the Light of Archaeology. — *Biblical Archaeologist*, pp. 69–96
- Schneider, Carl 1967. *Kulturgeschichte des Hellenismus I*. München
- Schweizer, Eduard 1976. Das Evangelium nach Matthäus. *NTD* 2. Göttingen
- Weber, Thomas 1989. *Umm Qais: Gadara of the Decapolis*. Amman
- Will, Ernest 1987. *Von der Dekapolis zur Provinz Arabien: Der Königsweg*. Köln

AARNE TOIVANEN on Helsingin yliopiston Uuden Testamentin emeritiprofessori.

Arlis Narusberk. OEDIPUS
(1995)

HOMO SAPIENS SAPIENS

II

Puuduva(te)st lüli(de)st

Richard Villems

In memoriam.

19. augustil 1994 suri Linus Pauling, kahekordne Nobeli laureaat, kelle kohta Albert Einstein kasutas nelikümmend kolm aastat tagasi epiteeti "tõeline geenius". Need lugejad, kes juhtusid sirvima mu eelmist samanimelist artiklit (Villems 1993), panid võib-olla tähele lõike, mis olid pühendatud molekulaarse kella hüpoteesile: Linus Pauling (koos E. Zuckerkandliga) oli see, kes genereeris idee geenides fiktiivast ajanäitajast, mille abil saab rekonstrueerida elava looduse evolutsiooni peaaegu alguseni — kuhugi 4000 miljoni aasta piirile.

Umbes samal ajal — septembri alul — lahkus vahest isegi enam tuntud 20. sajandi etalon — Karl Popper. Nad olid üsna täpselt mõttes eakaaslased — mõlemad sündinud sajandi esimesel aastatel. Ma ei tea, kas nad teineteist tundsid. Ma ei tea ka, et Karl Popper oleks märkimisväärselt kontribueerinud evolutsiooniteooriasse (ta on küll innukalt sõna võtnud prebiootilise arengu teemadel), seda enam aga teadusliku mõtlemise alustesse. Popperi panusel sellesse on vahest isegi just paleontoloogias eriline tähtsus — loodusteaduslikke teooriaid ei saa tõestada, nende teaduslikkuse mõõduks on nende falsifitseeritavus.

Rahu nende rahutute geeniste põrmule.

SEEKORDSE VALIKU ASJAOLUDEST

Juba korra nimetatud essees (Villems 1993) valisin kaks põhi-teemat nii, et nende vahele jäi *ca* viis-kuus miljonit aastat. Ja see auk ei olnud juhuslik — tookordne valik oli otseses mõttes inspireeritud tõeliselt uutest teadmistest, mis oli inimese evolutsioonist kogunenud peaaesjalikult viimase kümmekonna aasta jooksul. Teisisõnu ja veidi täpsemalt — perioodi kohta, mis haaras vahemiku *ca* 5 Mat (mega-aastat tagasi) kuni varase moodsa inimese ilmumiseni *ca* 400 Kat (kiloaastat tagasi), ei olnud mul midagi uut öelda — pilt oli püsinud üsna ühesugusena juba oma paarkümmend aastat. Muidugi ei nõustuks niisuguse väitega ükski professionaalne paleoantropoloog (vahepeal leiti näiteks Lucy, s.o tegelikult *Australopithecus afarensis*'e terviklik kolju), kuid olgu see siis kõrvaltvaatava molekulaarbioloogi profaanlik arvamus. Pealegi üsna ohutu eesti keeles kirja panduna, sest paraku ei ole meil Eestis ülepea paleoantropolooge, kes tegeleksid *Homo sapiens*'i esivanematega.

Seda eelmist lugu kirjutasin 1992. aasta sügisel ja on tõepoolest hämmastav, kui palju uut on teada saadud napi paari aasta jooksul perioodist, mida ma eelmine kord samahästi kui ignoreerisin. Miks hämmastav? Paleoantropoloogia arengu iseärasuse tõttu, mis paljuski põhineb õnnelikel uutel (olulistel) leidudel — ja neid tuleb paraku üsna harva ette. Selle sajandi statistika alusel vahest korra mõnekümne aasta jooksul, eriti kui pidada silmas paleoantropoloogia üht intrigeerivamat suunda — hominiidide (definiitsioonid allpool) vanusepiiri nihutamist üha kaugemas minevikku. Pealegi, kui ma oma eelnevas kirjutises püüdsin näidata, kuidas molekulaarse evolutsiooni meetodid avasid *Homo sapiens*'i tee mõistmises uue ajastu, siis käesolev põhineb valdavalt taas klassikal — tulemustel, mis on saadud aastakümneid kestva, vaevarikka ja mõnigi kord koguni ohtliku töö käigus — kaevamistel Etioopias ja mujal.

Paljudel, vahest koguni kõigil teadustel, on oma isiklik *idée fixe*, mis aegade jooksul on omandanud kogunisti müütilise läike. Matemaatikutel on Fermat' suure teoreemi tõestus, moodsa aja kosmoloogidel varjatud mass jne. Siiski ei ole tegemist müütide-

ga ega ka müstifikatsioonidega — sir Karlile osutades nimetagem neid falsifitseeritavateks lauseteks. Peale muu iseloomustab neid märksõnu asjaolu, et nad on tuntud kaugemal eriala ja ka professionaalse teaduse piiridest, kaugemal populaarteaduslikest kirjutistest — nad on kasutatavad massimeedias. Paleoantropoloogia ja kindlasti palju laiemalt ka evolutsiooniõpetus ning bioloogia tervikuna on rikas niisuguse kaaluga mõistete poolest, kuid ka nende paljude hulgas on alates Charles Darwinist erilisel kohal Puuduv Lüli.

Ehkki allpool tuleb juttu mitmetest uutest leidudest ja piisavalt ka juba eelnevalt teadaolevast — tervikliku pildi loomiseks — ei tee ma saladust sellest, et konkreetseks ajendiks oli hiljaaegu *Nature*'s ilmunud artikkel (White 1994), mis nihutas hominiidide sugupuu veel vähemasti poole miljoni aasta võrra kaugemale minevikku — 4,5 Mat piirile.

Sissejuhatuse lõpuks tahaksin piiritleda probleemid (pigem küll teemad), millest konkreetset juttu tuleb:

a) miljoniaastane samm tagasi Jaava leidude dateeringus, selle mõju ettekujutusele Vana Maailma koloniseerimisest *Homo* poolt ja debatile rasside kujunemisest;

b) *Australopithecus ramidus* — puuduv lüli (Puuduv Lüli) hominiidide ja inimahvide eellaste vahel.

Ma ei valinud niisugust esitluse järjekorda mitte hoidmaks magusamaid palasid lõpuks, vaid pelgast otstarbekusest esitada teemad nende ajalise kauguse järgi meist — Jaava leide eraldab *Australopithecus ramidus*'est vähemasti kaks ja pool miljonit aastat. Ja pealegi täiesti juhuslikult on nii, et esimene neist teemadest põhineb valdavalt artiklil, mis publitseeriti veidi varem — suvel 1994 (Swisher 1994).

Puuduva Lüli kirjutasin ma suurte algustähtedega nimme — andmaks rõhutatult märku sellest, et tegemist on tõepoolest tolle kuulsa alati puuduvaga, mis (õigemini küll kes) on kõneaineks niisama kaua, kui on kestnud paleoantropoloogia: lüliga, mida võiks pidada inimese ja ahvi (protoinimese ja protoahvi) ühise sugupuu hargnemispunktiks. Selguse mõttes tuleb siin täpsustada: Puuduvaks Lüliliks kutsutakse — sõltuvalt kirjutisest — nii ahvi ja inimese viimast ühist esivanemat kui ka esimest inimese-

le ainuomase arengutee esindajat — seda, kelle juurest ei olnud enam tagasi(?)teed tänapäeva inimahvideni ulatuvasse harusse. Käesolevas artiklis opereeritakse Puuduva Lüli teise tähendusega. Siiski ei ole ka niisuguses kinnituses midagi lõplikku, sest viimane eeldaks absoluutseid kriteeriume liigitekke (liigi identiteedi) ajastamises — need aga arusaadavalt puuduvad.

Puuduvaid Lülisid on muidugi korduvalt avastatud. Oli aeg, kus selleks peeti *Ramapithecus*'t, tema kohal on olnud ka tõelisi Vale-Dmitrisid (ühe värvikama näite toon allpool — seda enam, et sinna võis olla segatud ka Teilhard de Chardin — jesuiidi paater ja ühtlasi teenekamaid selle sajandi antropolooge). Ühesõnaga — Puuduvaid Lülisid on olnud nagu ainujumalaid — hulгим.

JAAVA — SADA AASTAT HILJEM

Õieti sai ju paleoantropoloogia alguse umbes sada aastat tagasi Jaava saarel, kui ühel hollandlasest arstil (Eugene Dubois oli siiski erialase ettevalmistusega anatoom, arstiamet andis aga võimaluse olla koloniaalarmee leival Jaava saarel ja otsida inimese esivanemaid) piisas kujutlusvõimet mõistmaks, et tema kätte sattunud fossiilsed luud kuuluvad inimese väga kaugele esivanemale. Sinna on nüüd terake üle saja aasta tagasi. Dubois leiud osutusid aukartustäratavalt iidseks — nende vanuseks hinnati 700–900 tuhat aastat, mõned radikaalid pakkusid koguni miljonit. Ei ole kahtlust nende kuuluvuses — luud pärinevad *Homo erectus*'elt, kes asustas Vana Maailma erakordselt kaua — alates 2 Mat piirist kuni varase *Homo sapiens*'ini 400–500 Kat, vahest koguni kuni 300 Kat, eksisteerides niisiis viimased paarsada tuhat aastat koos arhailise moodsa inimesega. Termin *Homo erectus* on hilisema aja saavutus; Dubois kutsus oma leidu pitekantroobiks. Olles paleoantropoloogia uue ajastu pioneeriks, oli tal üksiti võimalus olla esimene, kes oli enda meelest leidnud Puuduva Lüli.

Jaava leidude dateering püsis aastakümneid kindlalt paigal. Vaid kaks häirivat piasjasja. Esiteks see, et miskipärast need varajased jaavalased ei kasutanud Acheuli pihukirvest (nimi tuleneb leiust St. Acheuli lähistel) — tehist, mida tuleb kaheldamatult pidada liigi *Homo* kõigi aegade universaalseimaks tehniliseks saavutuseks, kuivõrd ta saatis inimest kauem kui mega-aasta. Acheuli pihukirves oli Aafrikas tuntud juba vähemasti 1,6 Mat — miks puudub ta siis Jaava saarel? Samas kõrval (Eestist vaadatuna muidugi) Korea poolsaarel ja India idaosas oli ta kasutusel ka liigi *Homo* kõige vanemal esindajail. Seda osati seletada mitmeti: üsna veenvana kõlas oletus, et Jaava inimesel ei olnud niisugust riistapuud vaja, sest bambusest sai hoopis vähema vaevaga peaaegu niisama hea instrumendi — nad olid oma pikal teel Aafrikast Sunda saartele kivist pihukirvest lihtsalt loobunud, läinud üle meie sajandit iseloomustavale *disposable*-ideoloogiale suhtumises tarbeesemetesse. Ja aega ümberharjutamiseks oli — ligi 700 tuhat aastat —, kui pidada silmas Jaava inimese dateeringut ca 800 Kat ning Acheuli pihukirve esmaseid leide Aafrikas dateerituna ca 1,6 Mat. Igatahes üsna piisavalt ka kõige konservatiivsemale seltskonnale. Teiseks, hoopis tõsisemaks, kuid vaid asjassepühendatuile teadaolevaks häirituseks oli ühe Kalifornia geokeemiku visa kinnitus, et tema paarkümmend aastat tagasi, tol korral veel üsna ebatäpse kaalium-argoon-meetodiga mõõdetud 1,9 Mat on tegelikkusele lähemal kui õpikuis ja professionaalseis kirjutis is omaksvõetu.

Lisaselgituseks olgu öeldud, et nii vanu konte ei dateerita otseste meetoditega (meetodeid paraku polegi), vaid kaudselt. Kaudsete hinnangute arsenal on mitmekesine; Jaava leidude uusima dateeringu puhul mõõdeti argooni isotoopide suhet vahetult leiu kõrvalt võetud monokristallides. Meetod on oma põhiolemuselt küll samaladne ajaloolise ajastu jaoks nii koduseks saanud süsiniku isotoopide suhte võrdlemisel põhineva dateerimisega, kuid ulatub paari suurusjärgu võrra kaugemasse möödanikku argooni isotoobi palju pikema poolestusaja tõttu ja eeldab oma tänapäevases lahenduses eriti keerulist aparatuuri — tuumareaktorit kaaliumi pommitamiseks neutronitega muutmaks kaaliumi üheks looduses mitteesinevaks argooni isotoobiks, laserit ja palju muud.

See Berkeley mees oli pikaldane, kuid järjekindel. Esimesed kommentaarid selle hiljaaegu ilmunud artikli kohta ei üritagi enam seada kahtluse alla uue dateeringu täpsust selles mõttes, et ta oleks valesti hinnanud uuritud monokristalli vanust: labori reputatsioon on selleks liiga laitmatu, analüüsitud kristallide hulk suur ja tulemuste hajuvus üpris tühine — nii umbes kolmkümmend tuhat aastat miljoni kohta. Ja vaid vormi mõttes lisatakse, et leidude juurest (samast kihist) korjatud kristall võis ju sinna sattuda ka pool miljonit aastat hiljem — paljugi mis seisemiselt nii aktiivses ja vulkaanilises paigas nagu Jaava saar juhtuda võib. Nende uute tulemuste oluliseks lisatrumbiks on aga see, et üsna lähedasi tulemusi (1,8 ja 1,6 Mat) andsid kahest eri leiukohast võetud proovid. Nende leiukohtade vahe oli peaaegu sada kilomeetrit, mistõttu kommentaatorid on nõus tunnistama, et uuritud kristallide vanus võib tõepoolest olla mõõduks *Homo erectus*'e jõudmisest Jaavale (Jaava muide ei olnud sel kaugel ajal veel saar, vaid osa Aasia mandrist).

Mida see avastus siis tähendab? Üksikuna võttes mitte midagi rabavat — miljon aastat või kaks — igal juhul hirmus ammu. *Homo sapiens*'i genealoogia ja iseäranis tema kui suure kolonisti seisukohast tähendab 1,8 Mat Jaaval elanud *Homo erectus* aga üpriski palju. Pealegi veel mitmes plaanis.

Esiteks saab lihtsa ja loogilise seletuse, miks Jaava *Homo erectus* ei tundnud Acheuli pihukirvest. Jäädes kindlaks Aafrika ürgkodu hüpoteesile, peame eeldama Jaava inimese lahkumist sealt peaaegu kohe pärast liigi *Homo erectus* teket (kui pidada miinus paari miljonit aastat piiriks, mil me ei saa enam rääkida australopiteekidest ja kui kasutada võimaliku paarisaja tuhande aastase perioodi iseloomustamiseks epiteeti "peaaegu kohe") — seega ligi pool miljonit aastat enne Acheuli pihukirveste esmaleidude dateeringut Mustal Mandril.

Hoopis olulisemad on aga siit tulenevad üsna kindlad järeldused kaasaegse inimese kujunemise kohta. Ma ei hakka siinkohal uuesti süvenema varase vs. hilise *out of Africa*-debatti (selle kohta vt Villems 1993), vaid piirdun meeldetuletusega, et *Homo sapiens*'i multiregionaalse arengu hüpoteesi pooldajate meelest on praegune inimkond — liik *Homo sapiens sapiens* — kujunenud välja (peaasjalikult) lokaalsete kolletena, s.t ca miljon aastat tagasi

Aafrikast väljarännanud *Homo erectus*'e kohalikest populatsioonidest ning olnud üsna vähe mõjutatud geenide globaalsest (afro-earaasialikust) permanentsest triivist. Võistlevaks hüpoteesiks — mis minu meelest praegu palju usutavam näib — on hüpotees hilisest väljarännust (Aafrikast), mille kohaselt kõik tänapäeval maad asustavad inimrassid lahkusid sealt üsna hiljaaegu — ehk nii 100 Kat.

Miks siis see peaaegu miljon aastane korrektiiv mõjutab valikut nende hüpoteeside vahel? Ja kuidas ta seda teeb? Aga seetõttu, et ka kõige paadunud multiregionalistid on sunnitud tunnustama, et nii pikaajaline sõltumatu areng oleks pidanud viima palju suuremate rassidevaheliste erinevusteni. Tuletan meelde, et hilise väljarände pooldajate põhiliseks argumendiks on inimkonna geneetiline homogeensus. Seega, esimesel pilgul mitte väga selge tähendusega korrektiiv Edela-Aasia hominiidide vanuses on tegelikult vesi just hilise väljarännu propageerijate veskile.

Edasi võib esitada muidugi hoopiski kardinaalsemaid küsimusi. Näiteks võib küsida, kas liik *Homo* ei saa ülepea algust Sunda saartelt ja ränne toimus ehk hoopiski idast läände? Ka seda on juba jõutud küsida, sest tõepoolest — Aafrika *Homo erectus*'e dateeringud ei ole õieti ju põrmugi vanemad. Küsijad on siiski selle hüpoteesi ilma pikemata kõrvale heitnud. On heitnud kõrvale, ilma et keegi oleks (vähemasti ma ei ole märganud) tuletanud meelde, et mitokondri genoomi järjestuste võrdlemisele ehitatud fülogeneetiliste puude parv on andnud, ehkki märksa harvemini, Eva elukohaks mitte ainult Aafrika, vaid ka Uus-Ginea saare! Ma mõnan, et see mõttekäik on siinkohal toodud paljalt õrritamiseks — Aafrika poolt räägib nii palju muid fakte, et protopaaupate upitamine inimkonna esiisadeks ei tasu olemasoleva teadmiste kogumi juures pingutamist. Kui aga järgmisel suvel peaksid uute Jaava väljakaevamiste uued leiud andma dateeringu 2,5 Mat, oleksime oma tänaste hüpoteesidega tõepoolest üsna lõhkise küna ees.

Tegelikult ongi koer just sinna maetud — nagu korduvalt veendunud, on paleoantropoloogia “faktiline materjal” pahatihti allunud kardinaalseile korrektiividele nii dateeringute täpsuse kui leidude interpretatsiooni osas. Seesama kipub kimbutama paraku ka molekulaarse evolutsiooni andmestiku interpretatsiooni — ja

seda vähemasti samavõrd. Mida ma selle triviaalse kurtmisega öelda tahtsin, on niisama triviaalne üldistus: kui me kardame oma arutlustes eksida, siis peaksime hoopiski vait olema või piirduma madalaima taseme empiirikaga *à la* "kaheksa meetri sügavuselt leiti kolju, mille arvutuslik maht on 794 ml; tähistame selle numbriga 1401/LT. Punkt." See aga peletaks kaugelt suurema enamuse uurijaist neist teemadest kaugele-kaugele...

Selle peatüki lõpetuseks veel niipalju, et äsjailmunud artikkel (Gabunia, Vekua 1995) kirjeldab Gruusiast leitud *Homo erectus*'e alalõualuud vanusega 1,8–1,6 Mat — seega mitte põrmugi noorem kui Indoneesiast leitu. Et ka Iisraelist on hiljaaegu leitud *Homo erectus*'e luid ligikaudse dateeringuga üle mega-aasta, siis hakkab kujunema uus, vähemasti pool miljonit aastat varasem pilt liigi *Homo* esimesest suurest väljarändest Aafrikast — mida see ka ei tähendaks.

AUSTRALOPITHECUS RAMIDUS — PUUDUV LÜLI (?)

Et kodumaine vähegi uuem paleoantropoloogiline kirjandus puudub, kasutan esmalt natuke ruumi, et visandada pilti AD 1994, 21. september — s.o päev enne ülaltsiteeritud *Nature*'i numbri ilmumist. Tõrjun juba ette kõik süüdistused pinnapealsuses — oma hiljutises *ca* 400-leheküljelises monograafias inimese ja primaatide evolutsioonist kurdab Colin P. Groves täpselt 190 lehekülje pikkuse eelloo lõpul, et see esitlus oli "*in a few pages, giving no more than a respectful nod at...*" (Groves 1989), mida nõuda siis poolteist suurusjärku lühemalt tekstilt?

Kuigi artikkel (Villems 1993) tegi kerge reveransi ka austraalpiteekidele ning liigi *Homo* varajastele esindajatele, keskendus sealne jutt muudele teemadele: neist varasemal ja hilisemal ajal juhtunule. Siin kordan lugeja mugavuseks põhilise terminoloogiast. Primaatide vähegi detailsem klassifikatsioon hõlmaks palju lehekülgi, seega alustan hominoididest, kelle hulka arvatakse inimesed koos inimahvidega. Ja alustan nii-öelda klassikalisest klassifikatsioonist, jättes lihtsuse mõttes siinkohal kõrvale tase-*med genus ja species* — perekond ja liik.

Homo sapiens sapiens

Ülemsugukond: *Hominoidea*

sugukond: *Oreopithecidea* (välja surnud)

sugukond: *Hylobatidae* (gibbonid)

Alamsugukond: *Pliopithecinae* (välja surnud)

Alamsugukond: *Hylobatinae*

sugukond: *Pongidae* (suured ahvid)

Alamsugukond: *Dryobithecinae* (välja surnud)

Alamsugukond: *Ponginae*

sugukond: *Hominidae*

Alamsugukond: *Australopithecinae* (välja surnud)

Alamsugukond: *Homininae*

See on klassifikatsioon, mille leidsin uue ja igati autoriteetse *The Cambridge Encyclopedia of Human Evolution*'i 21. leheküljelt (Jones 1993). Käesoleva järjejutu eelmise osa lugeja märkab muidugi kohe, et tegemist on tabeliga, mille koostaja jaoks aeg seiskus 1945. aastal, mil G. G. Simpson niisuguse klassifikatsiooni põhilises osas välja pakkus: inimahvid on inimestest kenasti eraldatud. Ega sellel klassifikatsioonil ju midagi viga olegi — sorteerida võib loomi ka värvuse alusel; fülogeneesil põhineva jaotuse üks variante on toodud siinkohal võrdlemiseks (esitatud on vaid alamosa ja väljasurnud harusid ei ole toodud).

sugukond: *Hylobatidae*

sugukond: *Hominidae*

alamsugukond: *Ponginae*

Pongo (orangutan)

alamsugukond: *Homininae*

Gorilla

Pan (šimpans)

Homo

Intermezzo: *Piltdowni inimene*

Pahatihti on väljakaevamise juures käepärast keegi, kes sokutab sinna omaloomingut, mida siis järgmisel päeval hõisates avastatakse, — nii oli vähemasti hiljaaegu kombeks teha Tartus... Ma ei räägi ka Egiptuse giididest, kellest iga teine olevat turistide meeleheaks võimeline leidma liiva seest skarabeuse *made in HongKong*; arheoloogiast on teada juhuseid, kus pelgast soovist nalja saada on raiutud kaljudesse uusi tekste iidseis keeltes — las nad avastavad, loevad ja imestavad. Selge, et niisuguse müstifikatsiooni pädev tekitamine nõuab vaeva ja kindlasti ka kõrget professionaalsust.

Paleoantropoloogia piinlikem "leid" pärineb sajandi algusest, Piltdowni väljakaevamistelt Sussexis. Charles Dawson ja Arthur Smith Woodward leidsid seal vahemikus 1908–1915 rohkesti koljufragmente ja alalõualuu, mida ajastu enim respektieritud asjatundjad aktsepteerisid kui Puuduvat Lüli. Alles 1953. aastal kuulutati Piltdowni leid ametlikult võltsinguks. Igatahes on nüüdseks selge, millega oli tegemist: teame, et Piltdowni lõualuu pärineb orangutanilt, purihambad inimeselt (neid oli küll "töödeldud"), ka koljutükid olid inimese omad. Lähedusse puistatud fossiilsete imetajate kondid ning mitmed autentsed artefaktid olid pärit mujalt. Ja muuseas — tänapäevani ei ole selge, kes siis ikka selle müstifikatsiooniga hakkama sai: kas Dawson ise, Woodward või siis koguni väljakaevamistel osalenud sir Arthur Conan Doyle. Vaevalt küll Teilhard de Chardin, kuigi ka tema oli seal platsis.

Nali naljaks, kuid asjatundjad väidavad, et selle müstifikatsiooni tagajärjel läks kaotsi vähemasti paarkümmend aastat teel *Australopithecus afarensis*'e tegeliku koha mõistmiseni hominiidide reas.

JÄRG: *AUSTRALOPITHECUS RAMIDUS*...

Tutvudes hominiidide klassifikatsiooniga, siinkohal just väljasurnud esindajate nimedega, on algusest peale kasulik mitte lasta end eksitada paralleelsete liiginimede mitmekesisusest. Ma ei saa siin minna detailidesse, kuid selguse huvides märgin, et alamal ei leia kasutust üsna tavaline nn robustse ja graatsilise australopiteegi

eristamine, kus esimest nimetatakse parantroobiks (*Paranthropus robustus*, *Paranthropus boisei* jt) — olgu nad kõik australopiteegid. Samuti ei too ma varajase *Homo erectus*'e ja *Homo habilis*'e siseselt eraldi välja *Homo ergaster*'it ja *Homo rudolfensis*'t. Mitte et ma kahtleksin nende üliväga varajaste inimeste heterogeensuses — lõpuks on see ju endastmõistetav üle mega-aasta Vana Maaailma hõivanud liigi puhul —, ma lihtsalt jälgin üht levinud traditsiooni ilma eitamata teistsuguse esituse võimalikkust. Neile, kes soovivad süveneda terminite paralleelsusesse ja takka-pihta veel ajalukku (pitekantroobid, notantroobid, arhantroobid, tsüfantroobid, prehomod, metantroobid, afrikantroobid, mauerantroobid, telantroobid jne), soovitan sirvida vastavaid peatükke Colin P. Grovesi raamatust (Groves 1989).

Neid agasid silmas pidades on pilt enne 1994. aasta septembrit järgmine:

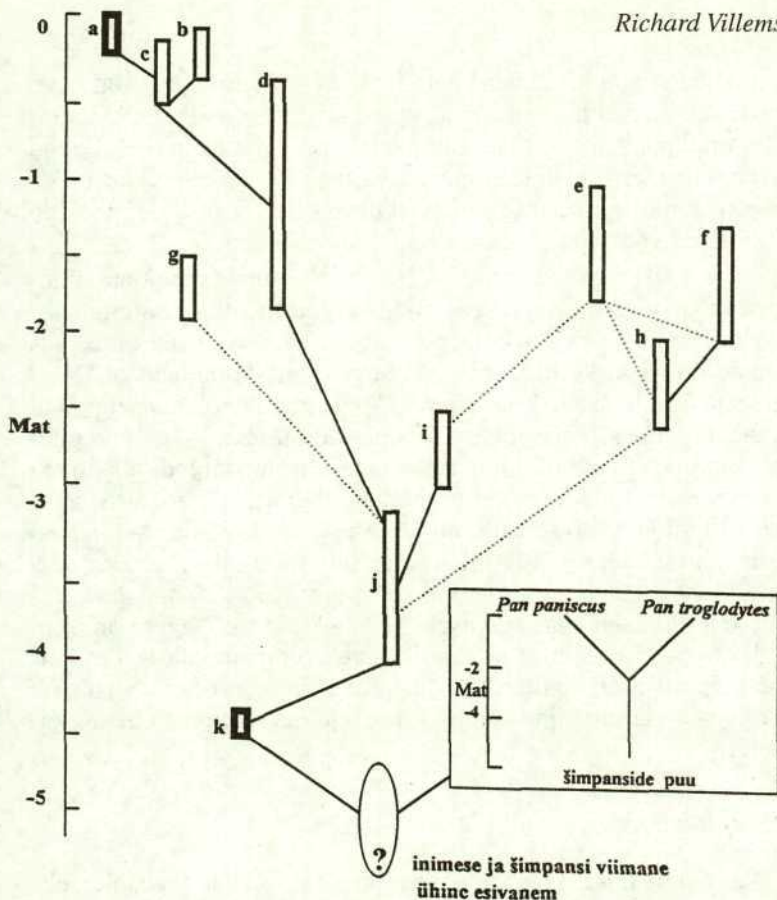
1. Australopiteegid

a) *Australopithecus afarensis* — 1970. aastate lõpul Etioopiast ja Tansaaniast esmaleidudena kirjeldatud esivanem, kelle praegu teadaolevad jäljed (muide, ka tänini säilinud füüsilised jalajäljed!) algavad kusagil 4 Mat piirimail ja kaovad 3 Mat kandis.

b) *Australopithecus africanus* — kuni ülalkirjeldatu avastamiseni iidseim hominiid, kes püsis sellel kohal peaaegu pool sajandit alates tema avastamisest Transvaalis 1920. aastate keskel. Eksisteeris minimaalselt vahemikus 3,0–2,5 Mat.

c) *Australopithecus aethiopicus*, *A. boisei* ning *A. robustus* — suhteliselt hästi kirjeldatud, valdavalt (ning vastavalt) Etioopia, Ida- ja Lõuna-Aafrika päritolu “robustsed” australopiteegid, teadaolevalt 2,6–1,2 Mat. Leiud alates kolmekümnendate lõpu-pooldest.

Ülaltoodu on mitmeti lünklik; jättes kõrvale proffe huvitavad detailid, on siiski vaja veel saada aru olulisest — kuidas kulgeb läbi nende inimese joon? Siinkohal on ülevaatlikum asendada sõnaline kirjeldus skeemiga, sest nii on kindlasti lihtsam näha pealiskaudse verbaalse kirjeldusi raskusi.

a) *Homo sapiens sapiens*; b) *Homo s. neandertalensis*; c) *Homo s. heidelbergensis*; d) *Homo erectus*; e) *Australopithecus robustus*; f) *Australopithecus boisei*; g) *Homo habilis*; h) *Australopithecus aethiopicus*; i) *Australopithecus africanus*; j) *Australopithecus afarensis*; k) *Australopithecus ramidus*.

J o o n i s 1. Üks võimalik hominiidide kujunemise skeem. Oluliselt on lihtsustatud *Homo erectus*'e ajastut, käsitledes *Homo rudolfensis*'t ja *Homo ergaster*'it nimetatu alamliikidena. Kõik näidatud üleminekud on hüpoteetilised, neist eriti problemaatilised on tähistatud punktiiriga. Tulpade asukoht ajatelje suhtes näitab vahemikku, kuhu on dateeritud vastava liigi fossiilide erinevad leiud.

Mitte et ainult osa neist eellastest on vanaonud ja -tädid, vaid osa liine andsid kõrvalharusid oma eksistentsi apogeese, suundudes oma põhiharuga siiski umbtänavasse. Siin kirjutises toodud skeem on taas vaid üks mitmest üsna samatõenäosusest rekonstruktsioonist; küll aga ollakse valdavalt üksmeelel, et australopiteekide robustsed vormid on algusest lõpuni ummikteed.

Siit edasi algab inimene — *Homo*. See terav vahejoone tõmbamine pideva protsessi sees on alati olnud väitluse tallermaaks. Kriteeriume — s.t kokkuleppe võimalusi — on üsna mitu, üks ilmne on siiski kolju maht. Muidugi ei saa koljumaht olla ainsaks ja absoluutseks kriteeriumiks — see peaks olema selge, kui vaadata viimase varieeruvust tänapäeva inimesel — pole ju põhjust arvata, et paar miljonit aastat tagasi asi teistmoodi oli. Siiski on nii, et australopiteekide koljumahu ülemiseks piiriks loetakse ca 530 ml ja algab see 400 ml juures, samas kui inimesel, *Homo* esindajal, algab see 500 ml-st ja ulatub 1800 ml-ni, jõudes juba neandertaallase juures vahemikku, mis vastab ka tänapäeva inimese koljumahu varieeruvusele: 1200–1750 ml. Pigem on isegi nii, et neandertaallaste ja klassikaliste kromanjoonlaste keskmine koljumaht oli suurem kui tänapäeva inimese oma. Niisiis on koljumahu kasutamine arengu kriteeriumina sealtmaalt alates kasutu.

2. Inimesed

a) *Homo habilis* — varajase inimese liik, kelle teadaolev eksistents liigina piirdub vahemikuga 2,0 Mat–1,6 Mat. Asustas Ida-Aafrikat, võib-olla ka Lõuna-Aafrikat. *Homo habilis*'el on teadaolevalt vähemasti kaks liiki — suur ja pisem, kuid ei ole mingit pidepunkti oletamiseks, kumb neist oli tänapäeva inimese otseseks esivanemaks.

Kuigi ma lubasin detaile mitte puudutada, pean kohe lubatust üle astuma ja lisama, et üks osa autoriteetidest peab “tõupuhast” *Homo habilis*'t ülepea umbteeks ning eritleb samaaegseid *Homo rudolfensis*'t ja *Homo ergaster*'it, pidades vaid viimast olevaks australopiteeke ja meid ühendaval sirgel (vt nt Jones 1993).

b) *Homo erectus* — tavaliselt eriti laialt käsitletav ja ajaliselt *Homo habilis*'ele järgnenud liik (1,8 Mat–0,3 Mat), esime-

ne teadaolev universaalne maailmakodanik (muidugi Vana Maa- ilma). Selle nime all eksisteerinu evolutsioneerus tema kasutada olnud poolteise miljoni aasta jooksul üsna põhjalikult ja just tema- ga ongi seotud seni kestev multiregionalistide ja hilise väljarände pooldajate kaklus (Villems 1993). Samas pole sugugi võimatu, et meie esivanemaks on hoopiski *Homo erectus*'e varajane kõr- valharu; on ka niisuguseid paleoantropolooge, kelle meelest ta ülepea ei kuulu otseliini.

c) arhailine *Homo sapiens* — vahest alates 500 Kat. Siit ju- ba hargnemised neandertaallasteks, Aasia varajasiks kaasaegseiks inimesiks jne. Ma kirjeldasin seda osa mõningase põhjalikkuse- ga eelnevalt (Villems 1993), vahepeal juurdetulnu räägib uutest, 500 Kat piirimaile ulatuvaist leidudest Püreenees. Need, kes eelistavad tuua eraldi liigina esile heidelbergi inimest, on taas va- jaduse ees postuleerida näiteks neandertaallaste eraldumist *Homo heidelbergensis*'e algsetest vormist.

Ülaltoodud arutlustesse võib kerge vaevaga takerduda; õnneks see kõik meid ei huvita (huvitab küll, kuid on siinkohas kõrvaline) ja liigume taas tagasi varajaste australopiteekide juurde.

Nagu *Australopithecus afarensis*'e kirjelduse juures märgitud, algavad temana identifitseeritud leiud 4 Mat piirimailt ja liigi kes- tuseks arvatakse vähemasti miljon aastat. Osa allikaid eelistab *Australopithecus afarensis*'e vanima leiu dateeringuna 3,8 Mat, kuid igal juhul on piiritõmbamine siin irrelevantne. Küll on aga relevantne varasemate (siinkohal mõistetud kui "publitseeritud varem kui 22. septembril 1994") leidude olemasolu, mille datee- ring ulatub sügavale miinus viiendasse aastamiljonisse. Niisugu- seid leide on alates 1983. aastast kirjeldatud vähemasti poolel tosinal korral, kuid nad on seni osutunud oma äärmise esemelise kasinuse tõttu üsna kasutuks; sageli ka ebakindlalt dateeritaks. Neist kildudest polekski põhjust rääkida muidu kui pelgast loo- tusest, et samadest leiukohtadest Keenias ja mujal leitakse ühel heal päeval ka midagi enam. Ning mis puutub nende senisesse interpretatsiooni, siis pole ühelgi kirjeldajal olnud põhjust pidada neid muuks kui *Australopithecus afarensis*'e või ka *africanus*'e esindajaiks — osalt vahest ka põhjusel, et mida paganat sa ikka julged öelda näiteks ühe pisikese alalõualuu fragmendi alusel — selleks on vaja palju representatiivsemat leidu.

Just niisugune õnn sai osaks rahvusvahelisele seltskonnale, kellest kolm — Tim White Berkeleyst, Gun Suwa Tokiost ja Berhane Asfaw Addis Abebast — avaldasid 22. septembril 1994 *Nature*'is artikli pealkirjaga "*Australopithecus ramidus*, a new species of early hominoid from Aramis, Ethiopia" (White 1994). Leid on eeskujulik — kokku vähemasti 17 isendi skeleti fragmendid: hambaid, tükke koljust, sh eriti informatiivseid kolju põhimiku fragmente ja kogunisti kena reieluu ja ühesama isendi kõik kolm vasema käe pikka toruluud. Ja ehkki see leid ei ole kaugeltki võrreldav kuulsa Lucyga — *Australopithecus afarensis*'e peaaegu täieliku skeletiga Hadarist, Kirde-Etioopiast, on ta siiski hoopis täielikum kui kõik see, mis sellest ajast seni on leitud. Ja loodetavasti piisav järelusteks, mida ma peagi refereerin.

Vahepeal paar sõna etümoloogiast, õigemini *ramidus*'e päritolust. Lihtne ja liigutav — *ramid* tähendab afari keeli "juur" nii botaanilises kui üldisemas tähenduses — seega soovimaks rõhutada pigem kohaliku rahva hulgast värvatud välitöödes osalejate teeneid kui teadlaste enda omi, saigi see vanim teadaolev hominiid niisuguse nime. Ja Aramis — nii sümpaatselt kõlav nimi — see on tegelikult üsna pisike (minu 1969. a *Haack Weltatlas* niisugust märksõna ei sisalda) Awashi läänepoolne lisajõgi viimase keskjooksul. Awashi jõgikond on üks vähestest paleoantropoloogide Mekadest — tema alamjooksul asub äsjamainitud Hadar — Lucy kodukant.

Muide, leiu dateeringule on pühendatud koguni eraldi artikkel osalt kattuva autorlusega; sealne esimene autor töötab aga Los Alamose laboris — sellesamas pommifüüsika keskuses New Mexicos. Robustne dateering "allapoole 4 Ma" ei tekitanud üldse raskusi, sest sellest ülespoole jäi juba varemalt piisava täpsusega dateeritud tuffi kiht vanusega 3,9 Ma. Edasine ei olnud niisama lihtne. Kasutati sellistes uurimistes viimasel ajal edu toonud meetodit: otsiti välja leidude vahetus läheduses olevaid üksikkristalle ja mõõdeti juba ülalkirjeldatud meetodil argooni isotoopide suhet. Kristallide vanus langes kahte lehte — ühed olid umbes 23,5 Ma, teised keskmiselt 4,4 Ma vanad (et anda ettekujutus täpsusklassist, toon 17 eri kristalli mõõtmise keskmise — $4,387 \pm 0,0031$ Ma). Vanemad kristallid osutusid päris kindlasti miotseenist pärinevaks kontaminatsiooniks ja et olla eriti kindel,

õnnestus autoritel näidata, et leiud paiknevad kahe kindlalt dateeritud Maa magnetvälja polaarsuse ümberlülitumise vahelises kihis (dateeringud 4,48 ja 4,29 Ma). Seega pole siin igatahes põhjust eeldada varemini küll ja küll ettetulnud drastilisi korrektiive.

Kindlustunne dateeringus võimaldab rahuliku südamega süveneda leidudesse enestesse. Suurem osa sellest tööst — puri-, silma- ja lõikehammaste võrdlev morfoloogia, jätab mittespetsialisti üsna ükskõikseks. Mis aga intrigeerib, on asjaolu, et tunduvalt rohkem kui ühe tunnuse alusel on tegemist vähemasti uue liigiga.

Autorid (ja mis eriti oluline — ka paljud professionaalid, kellelt kommentaari paluti, vt nt Wood 1994) on kindlad, et tegemist on uue liigiga; mõne arvates võib olla tegemist kogunisti uue perekonnaga: igatahes erinevat *A. ramidus* *A. afarensis*'est enam kui viimane *A. africanus*'est, viimased on aga päris kindlasti eri liigid. Esiteks — see uus hominiid on kahest seni tuntud iidsest australopiteegist märksa primitiivsem: tal puudub tunnuseid, mis on neile viimastele ühised ja mis on kandunud meie aegadeni — s.o otseses mõttes *Homo sapiens sapiens*'ini *incl.* Enamgi — paljud neist erinevustest toovad *A. ramidus*'e lähemale pigem šimpansile! Nagu märgib üks kommentaator, on tegemist olukorraga, kus lähedus australopiteekide teistele esindajatele on vaid väheke enamate tunnustega kaetud kui lähedus suurtele ahvidele. Üks neist erinevustest on eriti huvitav. Nimelt on nii, et keha mõõtmete ja purihammaste suuruse suhe on tunnus, mis langeb tänapäeva inimesel šimpansiga kokku, samas kui australopiteekidest alates on purihambad esialgu suhteliselt üha suurenenud, et siis *Homo* liinist alates taas vähenema hakata. *A. ramidus*'el näib see suhe olevat märksa lähemal šimpansile ja tänapäeva inimesele kui suvalisele seni tuntud australopiteegile. Ma rõhutan — šimpansile! Seega on paleoantropoloogia kui morfoloogial baseeruv teadus lõpuks ometi jõudnud ka jälgedele, mis kinnitavad seda, mida molekulaarrevolutsionistid kuulutavad juba alates 1983. aastast — šimpans ja inimene kuuluvad samasse klaadi, gorilla lahknes märksa varem.

Milline ta siis tegelikult oli, see Puuduv Lüli? Kui suur ta oli, palju kaalus? Oli ta graatsiline või robustne? Kuigi ei pikkus ega kaal ei ole intellekti mõõduks, on nad visuaalse ettekujutuse loomisel üsna olulised. Võtkem näiteks võrrelda graatsilisi ja ro-

bustseid australopiteeke. Nende pikkus ei erinenud — mõlemad olid üsna lühikesed — 110–140 cm. Samas oli robustne tõepoolest üsna tüüakas — kaalus umbes 70 kilo — graatsilise liigikaaslane 30–40 kiloga võrreldes igatahes korpulentne isend. Samasugune proportsioonide suhe nagu keskmisel *Homo sapiens*'il isase gorillaga. Seniste leidude alusel, mille hulka, tuletan meelde, kuulus ka pikki toruluid, on *Australopithecus ramidus* ligilähedaselt samas mõõdus oma järeltulijaga — *A. afarensis*'ega — nii ca 120 cm pikkune. Kolju võimaliku mahu kohta ei ole seni midagi kindlat väita soovitud, kuid ilmselt ei olnud ka siin midagi niisugust, mis oleks suisa tähelepanu pälvinud; et pakkuda statistiliselt tõepäras arvu, oleks vaja märksa enam leide.

Mis saab edasi? Kindlasti uus entusiastlik väljakaevamiste laine sealsamas: nimelt loodavad nad leida üht ilusat põlve, et saada selgust, kuidas *A. ramidus* kõndis: kas rohkem šimpansi või siis pigem senituntud australopiteekide kombel — ilma hästisäilinud põlveta on selle üle otsustamine (näiteks õlaliigese kaju alusel) liialt suvaline. Tegelikult ongi juba kuulda, et *A. ramidus*'e luustik täienes hiljaaegu oluliselt, kokku olevat käes juba peaaegu 50% kontidest: leiu äärmise rabaduse tõttu võtvat kivististe puhastamine paraku veel aega. Lisan seetõttu vaid leidja nime — Yohannes Haile-Selassie.

Nüüd tagasi pealkirjas küsitud juurde — kas on põhjust oletada, et äsja esmakirjeldatud esivanem ongi see Puuduv Lüli? Mulle on niisuguse oletuse võimalikkuse põhiargumendiks asjaolu, et geenide võrdlemisele tuginevad arvutused inimese ja Aafrika suurte ahvide lahknemise aja kohta ei jätagi nagu enam palju ruumi — molekulaarevolutsionistide minimaalsemad hinnangud *Pan*'i ja meie lahknemisest ongi juba seal — s.t 4,5 Mat juures. Tavaliselt pakutakse küll ca 6 Ma distantsi, kuid nagu me mitmel puhul näha võisime, on rida australopiteekide ja homode liike “pidanud vastu” miljon ja enam aastat. Seega poleks enam tõepoolest arukas kategooriliselt eitada võimalust, et äsjakirjeldatud liik — *Australopithecus ramidus* — ongi Puuduv Lüli. Muidugi pole põhjust selle peale ka mürki võtta — kogu senine paleoantropoloogiline kogemus võimaldab ju kohe tulla välja oletusega, et selle uue liigi tekkeage võib ajaliselt kogunisti ennetada šimpansi ja inimese eellase lahknemishetke, kuid liik ise on hoopiski järjekordne

dead end — nii nagu neiks olid (?) robustsed australopiteegid — parantroobid. Aga mõtestatud arutlus selle üle saaks põhineda vaid uutel leidudel — neist pole seni veel midagi kuulda. Püsigu siis senikaua lootus, et Charles Darwini Puuduv Lüli on leitud.

Kirjandus

- G a b u n i a, L., A. V e k u a 1995. Plio-Pleistocene hominid from Dmanisi, East Georgia, Caucasus. — *Nature*, vol. 373, pp. 509–512
- G r o v e s, C. P. 1989. *Theory of Human and Primate Evolution*. Oxford: Oxford University Press
- J o n e s, S. *et al.* (Eds.) 1993. *The Cambridge Encyclopedia of Human Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press
- S w i s h e r, C. C. *et al.* 1994. Age of the Earliest Known Hominids in Java, Indonesia. — *Science*, vol. 263, pp. 1118–1121
- V i l l e m s, Richard 1993. *Homo sapiens sapiens*: Kaks küsimust genesist mitme vahepalaga. — *Akadeemia*, nr 2, lk 293–332
- W h i t e, T. D. 1994. *Australopithecus ramidus*, a new species of early hominid from Aramis, Ethiopia. — *Nature*, vol. 371, pp. 306–312
- W o o d, B. 1994. The oldest hominid yet. — *Nature*, vol. 371, pp. 280–281

RICHARD VILLEMS (sünd. 1944), molekulaarbioloog. Lõpetanud 1968. a Tartu ülikooli, 1972. a meditsiinikandidaat, 1982. a bioloogia-doktor, 1987. a akadeemik. Tartu ülikooli molekulaarbioloogia professor. *Akadeemias* avaldanud Tema Pühaduse XIV Dalai Laama Tenzin Gyatso “Kõne Nobeli preemia saamisel Oslo Ülikooli aulas 11. detsembril 1989. aastal” tõlke (1991, nr 6, lk 1139–1150) ning käesolevale artiklile eelneva kirjutise “*Homo sapiens sapiens*: Kaks küsimust genesist mitme vahepalaga” (1993, nr 2, lk 293–332).

Arlis Narusberk. MADONNA
(1995)

TSIVILISATSIOONIDE KOKKUPÕRGE?

Samuel P. Huntington

Tõlkinud Triinu Pakk

UUS KONFLIKTIMUDEL

Maailmapoliitikas on algamas uus etapp ja intellektuaalid on kõhklemata sigitanud mitmekesiseid visioone selle võimalikust iseloomust: ajaloo lõpp, rahvusriikide traditsiooniliste lahkeliide taassünd ja rahvusriigi allakäik vastuolude tõttu tribalistlike ja globaalsete tõmbejõudude vahel. Igaüks neist visioonidest on tabanud tekkiva reaalsuse eri aspekti. Kõik jätavad aga kahe silma vahele ühe olulise, võiks öelda isegi keskse aspekti lähemate aastate tõenäolises globaalpoliitikas.

Minu hüpoteesi kohaselt ei ole konfliktide peamiseks allikaks selles uues maailmas ei ideoloogiate ega majanduse primaarsus. Inimkonna peamised lõhenemised ja valdavad konfliktipõhjused on olemuselt kultuurilised. Globaalprobleemide lahendamisel jäävad võimsaimaks faktoriks rahvusriigid, globaalpoliitika peamised konfliktid leiavad aga aset eri tsivilisatsioonidesse kuuluvate rahvuste ning gruppide vahel. Globaalpoliitikat hakkab valitsema tsivilisatsioonide kokkupõrge. Tuleviku lahinguliinideks saavad murdejooned tsivilisatsioonide vahel.

The Clash of Civilizations? — *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 3, Summer 1993. Eesti keeles varem tutvustatud Raadio Vaba Euroopa saates 18. juunil 1993.

Konflikt tsivilisatsioonide vahel on kaasaegse maailma vastuolude viimane arenguetapp. Poolteise sajandi vältel pärast kaasaegse rahvusvahelise süsteemi väljakujunemist Westfaali rahu tulemusena on Lääne maailma konfliktid olnud enamasti valitsejatevahelised — nendes osalesid keisrid, absoluutsed monarhid ning konstitutsioonilised monarhid, kes püüdsid paisutada oma bürokraatiat, sõjaväge, merkantilistlikku majandusvõimsust ning mis peaasi — territooriumi, mida nad valitsesid. Selle protsessi käigus rajasid nad rahvusriigid ning alates Prantsuse revolutsioonist muutusid konfliktid pigem rahvuste- kui valitsejatevahelisteks. 1793. aastaks olid R. R. Palmeri sõnade kohaselt “kuningate sõjad lõppenud ja rahvaste sõjad alanud”. See 19. sajandi mudel kestis kuni Esimese maailmasõjani. Seejärel sai Vene revolutsiooni ja sellele reageerimise mõjul konfliktist rahvuste vahel ideoloogiline konflikt, alguses kommunismi, fašismi ja natsismi ning liberaalse demokraatia, hiljem aga kommunismi ja liberaalse demokraatia vahel. Külma sõja ajal kehastus see viimati mainitud konflikt kahe superriigi omavahelises võitluses, kusjuures kumbki neist polnud klassikalises euroopalikus mõttes rahvusriik ja mõlemad defineerisid oma identiteeti ideoloogia kaudu.

Need konfliktid valitsejate, rahvusriikide ja ideoloogiate vahel olid eeskätt Lääne tsivilisatsiooni sisesed, “Lääne kodusõjad”, nagu William Lind neid on nimetanud. See kehtis külma sõja kohta samavõrra nagu maailmasõdade ja varasemate 17., 18. ja 19. sajandi sõdade kohta. Külma sõja lõpuga lõpeb aga ka rahvusvahelise poliitika Lääne faas ning selle keskseks probleemiks saavad Lääne suhted teiste tsivilisatsioonidega ning nende Läände kuulumatute tsivilisatsioonide omavahelised suhted. Tsivilisatsioonide poliitikas pole mitteläänelike tsivilisatsioonide rahvad ja valitsused ajalooareenil enam Lääne kolonialismi objektidena, vaid nad kaasuvad Läänega ajaloo edasivijate ja kujundajate rollis.

TSIVILISATSIOONIDE OLEMUS

Külma sõja ajal jagati maailma Esimeseks, Teiseks ja Kolmandaks Maailmaks. See jaotus pole enam ajakohane. Tänapäeva tingimustes on märksa sisukam jagada riike mitte nende poliitilise või majandusliku süsteemi põhjal ega majanduse arengutaseme järgi, vaid pigem kultuuri ning tsivilisatsiooni alusel.

Mida me õieti mõistame sõna "tsivilisatsioon" all? Tsivilisatsioon on kultuuriline olemisvorm. Küladel, piirkondadel, etnostel, rahvustel ja usulistel rühmitustel on kõigil olemas selgelt eristuvad kultuurid erineval kultuurilise heterogeensuse tasemel. Mõne Lõuna-Itaalia küla kultuur võib erineda Põhja-Itaalia küla kultuurist, aga mõlemale on omane ühine itaalia kultuur, mis eristab neid näiteks Saksa küladest. Euroopa kogukondi omakorda iseloomustavad teatud ühised kultuurilised jooned, mis eristavad neid näiteks araabia või hiina kogukondadest. Araablased, hiinlased ja läänlased aga ei kujuta enam laiemat kultuurilist entiteeti, vaid juba tsivilisatsioone. Tsivilisatsioon on järelikult inimeste kõrgeim kultuuriline rühmitus ning avaraim kultuurilise identiteedi tase, kui jätta kõrvale jooned, mis eristavad inimest teisest liikidest. Seda võib määratleda niihästi ühiste objektiivsete elementide põhjal, nagu keel, ajalugu, religioon, tavad, institutsioonid, kui ka inimeste subjektiivse enesemääratluse alusel. Inimeste enesemääratlus hõlmab mitmesuguseid tasemeid: näiteks Rooma linna elanik võib end eri intensiivsustmega määratleda kui roomlast, itaallast, katoliiklast, kristlast, eurooplast ja läänlast. Tsivilisatsioon, millesse ta kuulub, on kõige üldisem määratlustase, millega ta end veel intensiivselt samastab. Inimeste enesemääratlused võivad aga muutuda ning teevadki seda — ja selle tagajärjel muutuvad tsivilisatsioonide olemus ning piirid.

Inimesi võib kuuluda ühte tsivilisatsiooni väga palju nagu näiteks Hiinas ("tsivilisatsioon, mis püüab olla riik," on Lucian Pye selle kohta öelnud) või väga vähe, näiteks Kariibi mere ingliskeelsed kultuurid. Üks tsivilisatsioon võib hõlmata mitut rahvusriiki, mis ongi toimunud Lääne, Ladina-Ameerika ja Araabia tsivilisatsioonide puhul, või kattuda ühe rahvusriigi territooriumiga, nagu see on Jaapani tsivilisatsiooniga. Tsivilisatsioonid segunevad ning kattuvad silmanähtavalt ja võivad hõlmata alltsivilisatsioo-

ne. Lääne tsivilisatsioonil on kaks peamist varianti — Euroopa ja Põhja-Ameerika; islami tsivilisatsioon jaguneb araabia, türgi ja malai alljaotusteks. Sellegipoolest on tsivilisatsioonid tähendusrikkad tervikud ja ehkki piirid nende vahel on harva teravad, on need siiski realselt olemas. Tsivilisatsioonid on dünaamilised; nad tõusevad ja langevad; nad jagunevad ja sulavad ühte. Ja nagu iga ajalooürija teab, tsivilisatsioonid ka kaovad ning mattuvad ajalüiva alla.

Lääne inimesed kalduvad globaalsete probleemide puhul pidama määravaks üksuseks rahvusriiki. Seda on need olnud aga pelgalt mõne sajandi vältel. Inimkonna ajaloo avaramad pürgimused kuuluvad tsivilisatsioonide ajaloo alla. Oma teoses *A Study of History* kirjeldas Arnold Toynbee 21 peamist tsivilisatsiooni; tänapäeva maailmas eksisteerib neist ainult kuus.

MIKS TSIVILISATSIOONID PÕRKUVAD?

Tulevikus muutub tsivilisatsiooniline identiteet järjest tähtsamaks ning maailma hakkavad üha suuremal määral kujundama seitsme või kaheksa põhilise tsivilisatsiooni vahelised suhted. Siia kuuluvad Lääne, konfutsiaanlik, Jaapani, islami, India, slaavi-õigeusklik, Ladina-Ameerika ja võib-olla ka Aafrika tsivilisatsioon. Tähtsaimad tulevikukonfliktid leiavad aset tsivilisatsioonide eraldavatel kultuurilistel piirialadel.

Miks see nii on?

Esiteks pole erinevused tsivilisatsioonide vahel mitte üksnes reaalsed, vaid lausa põhilised. Tsivilisatsioonid eristuvad üksteisest ajaloo, keele, kultuuri, traditsioonide ning mis peamise tähtsusega, religiooni poolest. Eri tsivilisatsioonidest pärinevatel inimestel on eri arusaamad inimese ja Jumala, üksikisiku ja grupi, kodaniku ja riigi, vanemate ja laste, mehe ja naise suhetest; erinevad on ka nende vaated õiguste ja kohustuste, vabaduse ja võimu, võrdsuse ja hierarhia suhtelise tähtsuse kohta. Need erinevused on kujunenud sajandite jooksul ega kao veel niipea. Need on märksa fundamentaalsemad kui erinevused poliitiliste ideoloogiate ja režiimide vahel. Erinevused ei tähenda veel tingimata konflikte, konfliktid ei tähenda vältimatult vägivalda. Sajandite jooksul on

aga kõige kestvamaid ja verisemaid konflikte põhjustanud erinevused tsivilisatsioonide vahel.

Teiseks jääb maailm järjest kitsamaks. Eri tsivilisatsioonidest pärinevate inimeste suhted muutuvad üha tihedamaks; selline suhete elavnemine toob aga kaasa tsivilisatsiooniteadvuse kasvu ning teeb inimestele teatavaks erinevused tsivilisatsioonide vahel ja ühisjooned tsivilisatsioonide sees. Põhja-aafriklaste immigratsioon Prantsusmaale tekitab prantslastes vaenulikkust ja meeles tab neid samal ajal soodsalt "heade" eurooplaste — katoliiklike poolakate — sisserännu suhtes. Ameeriklaste suhtumine Jaapani investeringutesse on tunduvalt negatiivsem kui suhtumine Kanada ja Euroopa riikide märksa suurematesse investeringutesse. Samamoodi võib ibo, nagu Donald Horowitz on märkinud, "olla Nigeeria endises idaosas [---] Owerri ibo või Onitsha ibo. Lagoses on ta lihtsalt ibo. Londonis on ta nigeerlane, New Yorgis aafriklane." Eri tsivilisatsioonidest pärit rahvaste suhted võimendavad tsivilisatsiooniteadvust, see omakorda õhutab erisusi ja lahkelisid, mis ulatuvad kaugemale ajalukku või mida arvatakse sinna ulatuvat.

Kolmandaks on majandusliku arengu ja sotsiaalsete muutuste protsessid kogu maailmas hakanud lahutama inimesi põlisest paiksest identiteedist. Need protsessid nõrgendavad ka rahvusriiki kui identiteedi allikat. Mitmel pool maailmas on seda lünka asunud täitma religioon, sageli liikumiste näol, mida nimetatakse "fundamentalistlikeks". Niisuguseid liikumisi leidub Lääne kristluses, judaismis, budismis ja hinduismis, aga ka islamis. Enamiku riikide ja religioonide puhul on fundamentalistlikes liikumistes aktiivsed noored haritud keskklassist pärit tehnokraadid, ametnikud ja ärimehed. "Maailma desekulariseerimine," on märkinud George Weigel, "on üks 20. sajandi lõpu kõige olulisemaid ühiskondlikke elunähtusi." Identifitseerimise ja enda millegagi sidumise aluseks on religiooni taassünd (*la revanche de Dieu*, nagu Gilles Kepel seda nimetas), mis ületab riigipiire ja ühendab tsivilisatsioone.

Neljandaks on tsivilisatsiooniteadvuse tõusule kaasa aidanud Lääne kahetine roll. Ühelt poolt on Lääs oma võimu tipul. Kummatigi toimub samal ajal (ja võib-olla selle tagajärjel) teistes tsivilisatsioonides tagasipöördumine oma juurte juurde. Üha sageda-

mini võib kuulda viidatavat sissepoole pööratud ning "aasialikele" suundumustele Jaapanis, Nehru pärandi eitamisele ja "hindustumisele" Indias, Lääne päritoluga sotsialistlike ning natsionalistlike ideede läbikukkumisele ja selle tagajärjel toimuvale "islami taassünnile" Lähis-Idas, ning praegu käib vaidlus läänestumise või venestumise üle Boriss Jeltsini riigis. Võimu tipul olev Lääs on sattunud vastasseisu muu maailmaga, mis üha enam ihkab, tahab ja suudab kujundada maailma ümber mitteläaneliku malli järgi.

Minevikus moodustasid mittelääne ühiskondade eliidi tavaliselt inimesed, kes olid Läänega väga tihedates sidemetes: nad olid saanud hariduse Oxfordis, Sorbonne'is või Sandhurstis ning omandanud Lääne hoiakud ja väärtushinnangud. Samal ajal oli lihtrahvas mitteläanelikes riikides sageli pärismaisest kultuurist sügavalt läbi imbutunud. Nüüd aga hakkavad need suhted pöörduma. Paljudes mitteläanelikes riikides pöörab eliit Läänele selja ja läheb tagasi oma kultuuri juurde, samal ajal kui laiade rahvahulkade seas muutuvad järjest populaarsemaks Lääne (tavaliselt Ameerika) kultuur, stiil ja kombed.

Viiendaks on kultuurilised karakteristikud ja erisused raske- ja kiiremini muudetavad ning seega on siin raskem jõuda kompromissile või kokkuleppele kui majanduslike ja poliitiliste iseärasuste puhul. Endises Nõukogude Liidus võivad kommunistid hakata demokraatideks, rikkad võivad vaesuda ja vaesed rikastuda, ent venelased ei saa hakata eestlasteks ega aserid armeenlasteks. Klassi- ja ideoloogiliste vastuolude puhul on võtmeküsimuseks "Kummal poolel sina oled?"; inimestel on võimalus pooli valida ning vahetada ja seda nad ongi teinud. Tsivilisatsioonikonfliktide puhul on küsimuseks "Kes sa oled?"; see on aga antus, mida ei saa muuta. Kes sellele küsimusele valesti vastab, võib kergesti kuuli pähe saada; seda on näidanud niihästi Bosnia, Kaukaasia kui ka Sudaani sündmused. Rahvusest veelgi teravamaid ja eksklusiivsemaid piire tõmbab inimeste vahele religioon. Võib küll olla pooleldi prantslane, pooleldi araablane ja samal ajal isegi kahe riigi kodanik, ent on raske olla üheaegselt katoliiklane ja moslem.

Ja lõpuks muutub järjest tähtsamaks majanduslik regionalism. 1980. ja 1989. aasta vahel tõusis kogu regionaalse kaubavahetuse osatähtsus Euroopas 51%-lt 59%-le, Ida-Aasias 33%-lt 37%-le ja

Põhja-Ameerikas 32%-lt 36%-le. Regionaalsete majandusblokkide tähtsuse tõus tulevikus tõenäoliselt jätkub. Ühelt poolt võib majandusliku regionalismi edu soodustada tsivilisatsiooniteadvuse tõusu. Teisalt aga võib majanduslik regionalism saavutada edu ainult siis, kui see tärkab ühise tsivilisatsiooni pinnalt. Euroopa Ühendus rajaneb euroopa kultuuri ja Lääne kristluse ühisvundamendil. Põhja-Ameerika Vabakaubanduspiirkond sõltub mehhiko, kanada ja ameerika kultuuri sulandumisest, mis on praegu toimumas. Vastupidiseks näiteks oleks Jaapan, millel on raskusi eelmisega võrreldava majandusüksuse loomisega Ida-Aasias, sest Jaapani ühiskond ja tsivilisatsioon on talle ainuomased. Ükskõik kui tugevaid kaubandus- ja investeerimissidemeid Jaapan teiste Ida-Aasia riikidega ka sõlmiks, takistavad kultuurilised erisused nende riikidega tal arendada Euroopa ja Põhja-Ameerika sarnast regionaalset majanduslikku integreerumist ning võivad selle isegi välistada.

Vastandina Jaapanile on ühine kultuur Hiina Rahvavabariigi, Hongkongi, Taivani, Singapuri ja teistes Aasia riikides asuvate hiina kogukondade majandussuhete kiire laienemise juures selgelt hõlbustavaks teguriks. Pärast külma sõja lõppu on kultuurilised ühisjooned üha enam hakanud ületama ideoloogilisi erisusi ja Mandri-Hiina ning Taiwan lähenevad teineteisele. Kui kultuurilised ühisjooned on majandusliku integreerumise vajalikuks eeltingimuseks, siis saab tulevikus Ida-Aasia põhilise majandusbloki keskuseks tõenäoliselt Hiina. Tegelikult ongi see majandusblokk juba tekkimas. Murray Weidenbaum on märkinud:

“Hoolimata Jaapani praegusest ülekaalust selles piirkonnas tõuseb Aasias praegu kiiresti esile Hiinal rajanev majandus kui tööstuse, kaubanduse ja rahanduse uus epitsenter. See strateegiline piirkond hõlmab arvestataval määral tehnoloogilisi ja tootmisvõimsusi (Taiwan), silmapaistvat marketingi-, ettevõtlus- ja teenindusalast taiplikkust (Hongkong), suurepärast kommunikatsioonivõrku (Singapur), tohutut finantskapitali kontsentratsiooni (kõigis kolmes) ning väga suuri maa-, maavarade ja tööjõuhulki (Mandri-Hiina). Seda mõjukat süsteemi — mis tihti on rajatud traditsiooniliste klannide laiendamisele ning ulatub Guangzhou Singapurini ja Manilast Kuala Lumpurini — on kirjeldatud kui Ida-Aasia majanduse selgroogu.” (Weidenbaum 1993: 2–3.)

Kultuur ja religioon on aluseks ka Majandusliku Koostöö Organisatsioonile, mis ühendab kümnet muhameedlikku mitte-araabia riiki: Iraani, Pakistani, Türgit, Aserbaidžani, Kasahstani, Kõrgõzstani, Turkmenistani, Tadžikistani, Uzbekistani ja Afganistani. Üheks tõukeks selle algselt 1960. aastatel Türgi, Pakistani ja Iraani poolt rajatud organisatsiooni taaselustamisel ja laiendamisel oli mitme mainitud riigi juhtide tõdemus, et neil pole vähimatki võimalust pääseda Euroopa Ühendusse. Samamoodi rajanevad ühistel kultuurilistel alustel Caricom, Kesk-Ameerika Ühisturg ja Mercosur. Tänapäevani on aga ebaõnnestunud katsed rajada laiemat Kariibi—Kesk-Ameerika majandusühendust, mis ületaks lõhe anglo- ja ladina-ameerika kultuuri vahel.

Määratades oma identiteeti etniliste ja religioossete kategooriate kaudu, hakkavad inimesed kergesti märkama suhtumist “meie nende vastu” iseenda ja teisest rahvusest või teist usku inimeste vahel. Ideoloogiaga määratletud riikide langus Ida-Euroopas ning endises Nõukogude Liidus on võimaldanud traditsioonilistel etnilistel enesemääratlustel ning hõõrumistel esiplaanile tõusta. Kultuurilised ja religioossed erisused tekitavad erimeelsusi ka poliitilistes küsimustes, alates inimõigustest ja immigratsioonist ning lõpetades kaubanduse ja keskkonnakaitsega. Geograafiline lähedus põhjustab Bosniast kuni Mindanaoni tüliküsimusi territoriaalsetes nõudmistes. Ja mis peamine: Lääne püüded levitada oma demokraatlikke ning liberaalseid tõekspidamisi kui universaalseid väärtusi, säilitada oma sõjaline ülekaal ning edendada oma majandushuvisid kutsuvad teiste tsivilisatsioonide poolt esile tõrjuvaid reaktsioone. Mida vähem suudavad valitsused ning rühmitused mobiliseeruda ning koalitsioone moodustada ideoloogilisel alusel, seda agaramalt püüavad nad seda teha ühisele religioonile ning identsele tsivilisatsioonile appelleerides.

Seega toimub tsivilisatsioonide pörkimine kahel eri tasandil. Mikrotasandil tekib tsivilisatsioonidevahelistel piirialadel naabergruppide vahel tihti vägivallega lahendatavaid tülisid territooriumi ning teineteise üle kontrolli saavutamise pärast. Makrotasandil võistlevad eri tsivilisatsioonid esindavad riigid omavahel suhtelise sõjalise ning majandusliku ülekaalu pärast, võitlevad kontrolli saavutamiseks rahvusvahelistes organisatsioonides ning kolman-

date osapoolte üle ja upitavad üksteise võidu oma erinevaid poliitilisi ning religioosseid väärtusi.

HÕÖRDEALAD TSIVILISATSIOONIDE VAHEL

Tsivilisatsioonidevahelised hõõrdealad on tänapäeval kriiside ja verevalamise põhikolletena hakanud asendama külma sõja aegseid poliitilisi ja ideoloogilisi piire. Külma sõda sai alguse sellest, et raudne eesriie jagas Euroopa poliitilises ja ideoloogilises mõttes kaheks. Raudse eesriide lagunedes jõudis külm sõda lõpule. Seoses Euroopa ideoloogilise jaotuse kadumisega on taas esile tõusnud Euroopa kultuuriline jaotus ühelt poolt Lääne kristluse ning teisalt õigeusu ja islami vahel. William Wallace'i kohaselt võib olulisim jaotuspiir Euroopas väga vabalt olla Lääne kristliku maailma idapiir aastast 1500. See piir kulgeb piki tänapäeva Soome ja Venemaa ning Balti riikide ja Venemaa vahelist piiri, lõikab läbi Valgevene ja Ukraina, eraldades katoliiklikuma Lääne-Ukraina õigeusklikust Ida-Ukrainast, põikab läände, eraldades Transilvaania ülejäänud Rumeeniast, ning läheb siis läbi Jugoslaavia peaaegu täpselt piki piiri, mis tänapäeval eraldab Horvaatiat ning Sloveeniat ülejäänud Jugoslaaviast. Balkanil langeb see piir loomulikult kokku ajaloolise piiriga Habsburgide ja Ottomani impeeriumi vahel. Sellest piirist põhja ning lääne poole jäävad rahvad on protestandid või katoliiklased; nad on teinud läbi Euroopa ajaloo ühised kogemused: feodalismi, renessansi, reformatsiooni, valgustuse, Prantsuse revolutsiooni, tööstusliku revolutsiooni; enamasti on nad majanduslikult paremal järjel kui nende idapoolsed naabrid ning praegu võivad nad ette näha järjest tugevnevaid sidemeid ühineva Euroopa majandusega ning demokraatlike poliitiliste süsteemide juurdumist. Sellest piirist ida ja lõuna poole jäävad rahvad on õigeusklikud või muhameedlikud; ajalooliselt moodustasid nad osa Ottomani või Vene impeeriumist ning ülejäänud Euroopat kujundanud ning vorminud sündmused puudutasid neid ainult põgusalt; enamasti on nad majanduslikult vähem arenenud; ning tõenäosus, et neil kujuneksid välja stabiilsed demokraatlikud poliitilised süsteemid, on märksa väiksem. Euroopa tähtsaimat jagunemist märgib nüüd ideoloogilise raudeesriide asemel kultuuriline sameteesriie. Nagu Jugoslaa-

via sündmused on näidanud, ei märgi see piir pelgalt erinevusi rahvaste vahel; on aegu, mil see märgib ka veriseid konflikte.

Kristliku ning islami tsivilisatsiooni vahelisel piirialal on konflikt kestnud juba 1300 aastat. Pärast islami tekkimist alguse saanud araablaste ning mauride tung läände ja põhja katkes alles Tours'is 732. aastal. 11. kuni 13. sajandini üritasid ristsõitjad vahelduva eduga allutada Püha Maad kristlusele ja kristlikule ülemvõimule. 14. kuni 17. sajandini kallutasid Ottomani türklased vaekausi teisele poole, laiendasid oma võimu Lähis-Idas ja Balkanil, vallutasid Konstantinoopoli ja piirasid kahel korral Viini. 19. sajandil ning 20. sajandi hakul Ottomani impeerium nõrgenes ja Inglismaa, Prantsusmaa ning Itaalia allutasid suurema osa Põhja-Aafrikast ning Lähis-Idast Lääne riikide kontrollile.

Pärast Teist maailmasõda hakkas Lääs omakorda taanduma; koloniaalimpeeriumid lagunesid; ennast avaldas esmalt araabia rahvuslus ning seejärel islami fundamentalism; Lääs sattus oma energiavajaduse rahuldamiseks tugevasse sõltuvusse Pärsia lahe riikidest; naftarikkad islamimaad läksid rikkaks ka raha ning kui soovisid, relvade poolest. Araablaste ning (Lääne loodud) Iisraeli vahel peeti mitu sõda. Suurem osa 1950. aastatest kulus Prantsusmaal verise ning halastamatu sõja peale Alžeerias; 1956. aastal ründasid Briti ja Prantsuse väed Egiptust; 1958. aastal tungisid Ameerika väed Liibanoni; hiljem pöördusid Ameerika väed Liibanoni tagasi, ründasid Liibüat ning sattusid mitmesugustesse sõjalistesse kokkupõrgetesse Iraaniga; araabia ja islami terroristid, keda toetasid vähemalt kolme Lähis-Ida riigi valitsused, kasutasid nõrkade relvi, pannes pomme Lääne lennukesse ning rajatistesse ja võttes lääneriikide kodanikke pantvangi. See sõjategevus araablaste ja lääneriikide vahel saavutas haripunkti 1990. aastal, mil Ühendriigid saatsid Pärsia lahe äärde võimsa armee kaitsmaks mõnda Araabia riiki teiste Araabia riikide agressiooni vastu. Sellest sõjast alates on NATO tegevus olnud üha enam suunatud potentsiaalsete ähvarduste ja ebastabiilsuse vastu oma lõunapiiril.

On vähe tõenäoline, et see sajanditevanune sõjaline vastasseis Lääne ja islami vahel lakkaks. Vastupidi, see võib muutuda veelgi teravamaks. Lahesõda tekitas mõningate araablaste seas uhkust selle üle, et Saddam Hussein oli rünnanud Iisraeli ja astunud välja Lääne vastu. Samuti mõjus paljudele alandavalt

ja tekitab vastuseisu Lääne sõjaline kohalolek Pärsia lahe ääres, Lääne suur sõjaline ülekaal ning araablaste endi ilmne võimevus oma saatust kujundada. Lisaks naftaekspordijaile on paljud teisedki Araabia riigid jõudmas majanduslikult ning sotsiaalselt sellisele arengutasemele, kus autokraatlikud valitsusvormid enam ei kõlba ja püüded tarvitusele võtta demokraatiat tugevnevad üha. Araabia poliitilistes süsteemides on juba tekkinud selleks mõned väljavaated. Neist on kasu lõiganud eeskätt islamiliikumised. Lühidalt öeldes: Araabia maailmas tugevdab läänelik demokraatia Lääne-vastaseid poliitilisi jõude. See võib olla möödud nähtus, ent komplitseerib kahtlemata islamimaade ja lääneriikide suhteid.

Neid suhteid komplitseerib ka demograafia. Rahvaarvu plahvatuslik kasv Araabia maades ja eeskätt Põhja-Aafrikas on põhjustanud järjest suurenevat migratsiooni Lääne-Euroopasse. Lääne-Euroopa liikumine sisepiiride tähtsuse vähendamise suunas on teravdanud poliitilist tundlikkust selle küsimuse suhtes. Itaalias, Prantsusmaal ja Saksamaal on rassism endiselt elujõuline ja 1990. aastast alates on poliitilised reaktsioonid ning vägivallatused araabia ja türgi päritolu migrantide vastu järjest jõhkramad ning levinumad.

Islami ja Lääne vahelisi suhteid tajuvad mõlemad pooled kui tsivilisatsioonide kokkupõrget. Muhameedlik India autor M. J. Akbar täheldab, et Lääne "järgmine konfrontatsioon saab kahtlemata alguse muhameedlikust maailmast. Võitlus uue maailmakorra kehtestamise pärast saab alguse muhameedlike rahvaste hulgast, mis ulatuvad Maghrebist Pakistanini." Samasugusele järeldusele jõuab ka Bernard Lewis:

"Me seisame silmitsi meeolude ning liikumisega, mis ületavad kaugelt üksikprobleemide ja poliitika ning seda ajavate valitsuste tasandi. Tegemist pole millegi vähema kui tsivilisatsioonide kokkupõrkega — vana vaenlase võib-olla küll irratsionaalse, ent kahtlemata ajaloolise reaktsiooniga meie juudikristliku mineviku, meie ilmaliku oleviku ja nende mõlema ülemaailmse leviku vastu." (Lewis 1990: 60; 1992: 24–28.)

Araabia päritoluga islamitsivilisatsiooni teine suur ajalooline vastasseis toimus lõunapoolsete animistlike neegrihõimudega, kelle seas tänapäeval üha enam levib ristiusk. Minevikus võis seda vastuolu lühidalt väljendada araabia orjakaupleja ning neegerorja

isikutes. Seda vastuolu kajastavad araablaste ning neegrите vaheline jätkuv kodusõda Sudaanis, lahingud Tšaadis Liibüa poolt toetatavate ülestõusnute ning valitsusvägede vahel, õigeusklike kristlaste ning moslemite vahelised pinged Aafrika sarvel ning Nigeeria moslemite ja kristlaste vahelised poliitilised konfliktid, korduvad mässud ja kogukondadevaheline vägivald. Vägivallategude tõenäosust sel piirialal tõstavad ilmselt veelgi Aafrika moderniseerimine ja kristluse levik seal. Selle konflikti süvenemisele oli sümptomaatiline paavst Johannes Paulus II kõne Hartumis 1993. a veebruaris, milles paavst ründas Sudaani muhameedliku valitsuse aktsioone sealse kristliku vähemuse vastu.

Islami põhjapiiril on üha sagedamini tekkinud konflikte õigeusklike ja muhameedlike rahvaste vahel. Sii kuuluvad Bosnia ja Sarajevo tapatalgud, serblaste ja albaanlaste vimmakiskumine, bulgaarlaste pingelised suhted oma türgi vähemusega, osseetide ja ingušside kokkupõrked, armeenlaste ja aserite lakkamatu verevalamine, venelaste ja moslemite teravad suhted Kesk-Aasias ning Vene vägede saatmine Kaukaasiasse ja Kesk-Aasiasse Venemaa huvisid kaitsma. Religioon õhutab rahvuslike identiteetide taasteket ja tekitab Venemaal uusi hirme lõunapiiride julgeoleku pärast. Seda muret on hästi tabanud Archie Roosevelt:

“Suur osa Venemaa ajaloost kajastab slaavi ning türgi rahvaste võitlust piiride pärast, mis sai alguse Vene riigi rajamisest juba enam kui tuhande aasta eest. Slaavlaste tuhandeaastases võitluses oma idanaabritega peitubki võti, mis lubab mõista nii Venemaa ajalugu kui ka vene iseloomu. Et mõista tänase Venemaa olukorda, on vaja ka arusaamist suurest türgi rahvuste rühmast, mis on Venemaale läbi sajandite peavalu valmistanud.” (Roosevelt 1988: 332–333.)

Ka mujal Aasias on tsivilisatsioonide konflikt sügavalt juurdunud. Moslemite ja hindude ajalooline vastuolu Indias ei ilmuta end tänapäeval mitte ainult Pakistani ja India rivaliteedina, vaid ka Indias endas süveneva religioosse võitluse näol järjest sõjakamate hinduistlike rühmituste ning arvuka muhameedliku vähemuse vahel. Ayodhya mošee hävitamine 1992. a detsembris tõstatas teravalt küsimuse, kas India jääb ilmalikuks demokraatlikuks riigiks või muutub hinduistlikuks. Kaug-Idas on Hiinal tõsiseid territoriaalseid vaidlusi enamikuga oma naabritest. Tiibeti budistlike elanike suhtes on Hiina ajanud halastamatut poliitikat ning nüüd

hoiab ta järjest julmemat joont oma türgi-moslemi vähemuse suhtes. Seoses külma sõja lõpuga on veel kord kinnitust leidnud Hiina ja Ühendriikide sügavad erinevused näiteks inimõiguste, kaubanduse ja relvastuse arengu küsimustes. On vähe lootust, et need erinevused väheneksid. Hiina ja Ameerika vahel on algamas "uus külm sõda", nagu Deng Xiaoping väidetavalt kinnitas 1991. aastal.

Sama väljendit on kasutatud ka Jaapani ja Ameerika Ühendriikide üha keerulisemaks muutuvate suhete kohta. Siin teravdab kultuuriline erinevus majanduslikku konflikti. Kumbki pool süüdistab teist rassismis, ent vähemalt ameeriklaste puhul pole anti-paatia mitte rassistliku, vaid kultuurilise loomuga. Raske oleks leida kaht ühiskonda, mis põhiliste väärtushinnangute, suhtumiste ja käitumismallide poolest rohkem erineksid. Ühendriikide ja Euroopa vahelised majandusprobleemid pole põrmugi vähem tõsised Ühendriikide ja Jaapani vahelistest, et aga ameerika ja euroopa kultuuride erisused on märksa väiksemad, puudub neil see poliitiline teravus ning emotsionaalne intensiivsus, mis on omased ameerika ja jaapani tsivilisatsiooni lahkhelile.

Tsivilisatsioonidevahelised suhted erinevad suuresti vägivalda määra poolest, mis neid mingi tõenäosusega võib iseloomustada. Lääne ameerika ja euroopa alltsivilisatsioonide ning nende mõlema ja Jaapani vahel on selgelt ülekaalus majanduslik konkurents. Euraasia kontinendi etniliste konfliktide hulk aga, mille äärmuslikke vorme võib kokkuvõtlikult iseloomustada "etnilise puhastuse" nõudena, pole olnud päris juhulik. Kõige sagedamini ning kõige verisemalt on need valla puhkenud eri tsivilisatsioonidesse kuuluvate rühmituste vahel. Euraasias on suured ajaloolised hõõrdealad tsivilisatsioonide vahel jälle kord aktiveerunud. Iseäranis täpselt peab see paika islamiriikide poolkuukujulise bloki piirialade puhul, mis ulatub Aafrika kaarest Kesk-Aasiani. Verevalamist tuleb ette ka ühelt poolt moslemite ja teiselt poolt Balkani õigeusklike serblaste, Iisraeli juutide, India hinduistide, Birma budistide ja Filipiinide katoliiklaste vahel.

TSIVILISATSIOONIDE KOONDUMINE:
SUGULASMAA SÜNDROOM

Kui ühte tsivilisatsiooni kuuluvad rühmitused või riigid astuvad sõtta teise tsivilisatsiooni esindajatega, püüavad nad mõistagi leida toetust teistelt oma tsivilisatsiooni esindajatelt. Külma sõja järgse maailma kujunedes hakkab tsivilisatsiooniühisus, mida H. D. S. Greenway on nimetanud "sugulasmaa" sündroomiks, koostöö ning koalitsioonide põhialusena asendama poliitilist ideoloogiat ning traditsioonilisi võimutasakaalu põhimõtteid. Pärsia lahe, Kaukaasia ning Bosnia külma sõja järgsetes konfliktides võib näha selle järkjärgulist esiletõusu. Ükski neist ei andnud päris tsivilisatsioonidevahelise sõja mõõtu välja, ent igatüüpi puhul esines teatavaid tsivilisatsiooni koondumise otsimise elemente, mis näisid konflikti kestel järjest enam tähtsust omandavat ning võivad anda pisut aimu tulevikust.

Esmalt tungis Lahesõjas üks Araabia riik teisele kallale ja võitles siis Araabia, lääne- ja muude riikide koalitsiooni vastu. Avalikult toetasid Saddam Hussein ainult üksikud muhameedlikud valitsused, eraviisiliselt hoidsid talle aga põialt paljud araabia ülikonnad ning araabia üldsuse teatud laiade kihtide seas oli ta väga populaarne. Islami fundamentalistide liikumised toetasid kõik Iraaki, mitte Kuveidi ega Saudi Araabia valitsust, mida toetas Lääs. Õeldes lahti araabia rahvuslusest, andis Saddam Hussein asjale selge islami värvingu. Tema ja ta toetajad üritasid kirjeldada seda sõda tsivilisatsioonidevahelise sõjana. "Mitte maailm pole ühinenud Iraagi vastu," ütles Safar Al-Hawali, Mekka Umm Al-Qura Ülikooli islamiuuringute teaduskonna dekaan ühel laialt levitatud helilindil, "vaid Lääs on ühinenud islami vastu." Eirates Iraani ja Iraagi vahelist rivaliteeti, kutsus Iraani tähtsaim usuline juht Ayatollah Ali Khamenei üles alustama püha sõda Lääne vastu: "Võitlust Ameerika agressiooni, apluse, kavatsuste ja poliitika vastu peetakse džihaadiks ja kõik, kes selle käigus surma saavad, on märtrid." Jordaania kuningas Hussein kinnitas: "Seda sõda ei peeta ainuüksi Iraagi, vaid kõigi araablaste ja kõigi muhameedlaste vastu."

Arvestatava osa araabia eliitide ning avalikkuse kogunemine Saddam Husseinile selja taha sundis Iraagi-vastasesse koalitsiooni

kuuluvaid Araabia valitsusi tegutsema mõõdukalt ning mahendama oma avalikke teadaandeid. Kui lääneriigid püüdsid Iraagi vastu surveabinõusid rakendada, näiteks õhuliikluse keelutsooni loomine 1992. a suvel ja Iraagi pommitamine 1993. a jaanuaris, siis olid Araabia riikide valitsused selle vastu või vältisid enda seostamist sellega. 1990. a Iraagi-vastasest koalitsioonist, kuhu kuulusid lääneriigid, Nõukogude Liit, Türgi ning osa Araabia riikidest, olid 1993. aastaks järele jäänud peaaegu ainult lääneriigid ja Kuveit.

Moslemid vastandasid Lääne Iraagi-vastaseid aktsioone Lääne ilmse võimetusega kaitsta bosnialasi serblaste eest ning tarvitada sanktsioone Iisraeli vastu ÜRO resolutsioonide rikkumise eest. Vihjati, et Lääne mõõdupuud on eri juhtudel erinevad. Maailmas, kus toimub tsivilisatsioonidevaheline kokkupõrge, on aga paratamatult tarvilisel kahesugune mõõdupuu: üks, mida rakendatakse oma sugulasmaade puhul, ning teine kõigi ülejäänute jaoks.

Teiseks ilmnes sugulasmaa sündroom ka endise Nõukogude Liidu konfliktide puhul. Armeenia sõjaline edu 1992. ja 1993. aastal tekitas Türgis üha kasvavat toetust oma usu-, rahvus- ning keelekaaslastele Aserbaidžaanis. "Meie türklaste tunded on samasugused kui aseritelgi," ütles üks Türgi ametiisik 1992. aastal. "Meile avaldatakse survet. Meie ajalehed on täis pilte igasugus- test jõhkrustest ning küsivad meilt, kas me tõesti mõtleme tõsiselt jätkata oma neutraalset poliitikat. Võib-olla peaksime tõepoolest Armeeniale näitama, et siinkandis eksisteerib ka suur Türgimaa." President Turgut Özal oli sellega nõus, märkides, et Türgi peaks vähemalt "armeenlasi natuke hirmutamagi". 1993. aastal ähvardas Özal uuesti, et "Türgi hakkab hambaid näitama". Türgi õhujõudude reaktiivlennukid sooritasid Armeenia piiril luurelende; Türgi katkestas toiduainete veo ning lennuühenduse Armeeniaga; ja Türgi ning Iraan teatasid, et nad ei lepiks Aserbaidžaanis tükeldamisega. Oma olemasolu viimastel aastatel toetas Nõukogude valitsus Aserbaidžaanis, sest selle valitsuses olid ülekaalus endised kommunistid. Nõukogude Liidu lagunemisega aga andsid poliitilised kaalutlused maad religioossetele. Vene väed võitlesid armeenlaste poolel ning Aserbaidžaan süüdistas Vene valitsust "180-kraadise pöörde sooritamises" ja kristlikule Armeeniale toetuse andmises.

Kolmandaks, mis puutub lahingutesse endises Jugoslaavias, siis avaldas Lääne üldsus kaastunnet ja toetust Bosnia moslemitele kannatuste pärast, mis neile serblaste poolt osaks said. Suhteliselt vähe muret tunti aga horvaatide rünnakute pärast moslemitele ning Horvaatia osaluse pärast Bosnia-Hertsegoviina jaotamisel. Jugoslaavia lagunemise algetappidel mõjutas Saksamaa, ilmutades seejuures ebatavalist diplomaatiliselt initsiatiivi ning veenmisjõudu, Euroopa Ühenduse ülejäänud 11 liiget järgima tema eeskujuga tunnustama Sloveeniat ning Horvaatiat. Et paavst oli otsustanud pakkuda neile kahele katoliiklikule riigile tugevat seljatagust, tunnustas Vatikan neid veel enne kui Euroopa Ühendus. Ühendriigid järgisid Euroopa eeskujuga. Seega toetasid Lääne tsivilisatsiooni tähtsaimad jõud oma usukaaslast. Hiljem sai Horvaatia väidetavasti Kesk-Euroopast ning teistelt lääneriikidelt suurel hulgal relvi. Boriss Jeltsini valitsus püüdis seevastu ajada mingit vahepealset poliitikat, mis pakuks küll tuge õigeusklikele serblastele, ent ei eemaldaks Venemaad liialt Läänest. Samas võtsid paljud Venemaa konservatiivsed ning natsionalistlikud rühmitused, sealhulgas mitmed seadusandjad, valitsuse vastu sõna liigse vaoshoituse pärast oma poolehoidu väljendamisel serblastele. 1993. a alguseks võitles Serbia vägedes ilmselt juba sadu venelasi ning ringles teateid, et Serbiat varustatakse Vene relvadega.

Samal ajal mõistsid islamimaade valitsused ja rühmitused Läänt hukka selle eest, et ta ei astunud välja bosnialaste kaitseks. Iraani juhid õhutasid kõigi maade muhameedlasti Bosniale abi andma; ÜRO relvaembargot rikkudes varustas Iraan Bosniat relvade ja meestega; Iraani poolt toetatavad Liibanoni grupeeringud saatsid geriljasid Bosnia vägesid välja õpetama ning organiseerima. 1993. a võitles Bosnias väidetavasti kuni 4000 moslemit rohkem kui kahest tosinast islamiriigist. Fundamentalistlikud liikumised avaldasid Saudi Araabia ning teiste riikide valitsustele üha tugevamat survet, et need bosnialastele rohkem abi annaksid. Teadete kohaselt oli Saudi Araabia 1992. a lõpuks eraldanud märkimisväärseid summasid bosnialastele relvade ning varustuse ostmiseks, mis tunduvalt tõstis viimaste sõjalist edu serblaste vastu.

1930. aastatel kutsus Hispaania kodusõda esile sekkumisi riikide poolt, mis olid poliitiliselt fašistlikud, kommunistlikud ja

demokraatlikud. 1990. aastatel kutsub Jugoslaavia konflikt esile sekkumisi riikidelt, mis on religioonilt muhameedlikud, õigeusklikud ja läänekristlikud. See paralleel pole jäänud tähele pane mata. "Sõda Bosnia-Hertsegoviinas on muutunud emotsionaalselt võrreldavaks fašismivastase võitlusega Hispaania kodusõjas," märkis üks Saudi Araabia ajakirjanik. "Neid, kes on seal hukku nud, peetakse oma usuvendade eest langenud märtriteks."

Konfliktid ja vägivald leiavad ikka aset ka samasse tsivilisat siooni kuuluvate riikide ja rühmituste vahel. Sellised konfliktid ei muutu aga tõenäoliselt sugugi nii teravaks ega laiene nii kergelt kui konfliktid eri tsivilisatsioonide vahel. Kuulumine samasse tsivi lisatsiooni vähendab vägivalda esinemise võimalusi olukordades, kus see muidu võiks tekkida. 1991. ja 1992. aastal olid paljud ärevuses võimaluse pärast, et Venemaa ja Ukraina vahel puhkeb verine territoriaalkonflikt, eriti Krimmi, Musta mere laevastiku, tuumarelvade ja majandusküsimuste pärast. Kui aga oluliseks näitajaks on tsivilisatsioon, siis on vägivalda võimalus venelaste ja ukrainlaste vahel väike. Tegemist on kahe slaavi rahvaga, kes on valdavalt õigeusklikud ning kellel on teineteisega sajanditepik ku olnud lähedased suhted. Rääkides 1993. a algusest ei saa jätta märkimata, et hoolimata kõigist eeldustest konflikti puhkemiseks pidasid kahe riigi juhid edukaid läbirääkimisi ning lahendasid üks haaval tüliküsimusi kahe maa vahel. Ja sellal kui mujal endise Nõukogude Liidu piires on toimunud tõsiseid võitlusi moslemite ja kristlaste vahel ning lääne- ja idakristlaste suhted Balti riikides on olnud pingelised ning viinud isegi võitlusteni*, ei ole venelaste ja ukrainlaste vahel aset leidnud tegelikult ühtegi vägivallategu.

Seni on tsivilisatsioonisolidaarsust esinenud vähesel määral, ent see on pidevalt kasvanud ja võib kahtlemata veelgi enam pinda võita. Pärsia lahe, Kaukaasia ja Bosnia konfliktide süvenedes

*Autori kiindumus oma teooriasse segab teda objektiivselt mõist mast möödunud üleminekuperioodi sündmusi Balti riikides, kus ainsad verevalamiseni viinud konfliktid leidsid aset kohalike uuendusmeelse te jõudude ja Moskva koloniaalimpeeriumi säilitada püüdvate hambuni relvastatud eriüksuste liikmete vahel, keda mingil moel ei saa samastada vene õigeusuga. Neid võiks nimetada konservatiivseteks kommunisti deks, kuna vastaspoolel domineerisid reformimeelsed kommunistid, kes samuti polnud mingid "läänekristlased". *J. I.*

omandasid riikide positsioonid ja lahknevused nende vahel järjest enam tsivilisatsioonirinnete iseloomu. Populistlikud poliitikud, usujuhid ja massiteabevahendid on avastanud, et tsivilisatsioon on võimas vahend masside toetuse võitmiseks ning kõhklevatele valitsustele surve avaldamiseks. Lähiaastail võib suuremate sõdade puhkemist oodata just sellistest lokaalkonfliktidest, mis leiavad aset tsivilisatsioonidevahelistel piirialadel nagu praegu Bosnias ja Kaukaasias. Järgmine maailmasõda, kui see peaks veel puhkema, oleks kindlasti tsivilisatsioonidevaheline.

LÄÄS ÜLEJÄÄNUTE VASTU

Praegusel ajal on Lääs teiste tsivilisatsioonide suhtes enneolematul võimupositsioonil. Tema superrriigist vastane on maailmakaardilt kadunud. Sõjalised konfliktid lääneriikide vahel on mõeldamatud ja Lääne sõjaline ülekaal vaieldamatu. Peale Jaapani ei ole Läänel ühtegi majanduslikku konkurenti. Lääs domineerib rahvusvahelistes poliitilistes ja julgeolekuorganisatsioonides ning koos Jaapaniga ka majandusorganisatsioonides. Globaalseid poliitilisi ja julgeolekuküsimusi lahendab edukalt Ühendriikidest, Suurbritanniast ning Prantsusmaast koosnev, maailma majandusküsimusi Ühendriikidest, Saksamaast ja Jaapanist koosnev direktoraat; kõigi nende riikide vahel valitsevad eriliselt lähedased suhted, millest jäävad kõrvale väiksemad ja valdavalt mittelääne riigid. ÜRO Julgeolekunõukogu või IMFi poolt vastuvõetud otsuseid, mis kajastavad Lääne huve, serveeritakse maailmale kui ülemaailmse ühiskonna tahet. Juba sõna "maailmaühiskond" (*world community*) ise on muutunud eufemistlikuks kollektiivseks noomeniks (asendades sellisena "vaba maailma"), mis peab andma globaalse õigustuse USA ja teiste lääneriikide huve kaitsvatele aktsioonidele¹. IMFi ja teiste rahvusvaheliste majandusinstitut-

¹Lääne juhid väidavad peaaegu ühel häälel, et nad tegutsevad "maailmaühiskonna" huvides. Üks väike keelevääratus juhtus Lahesõja alguses. Programmile "Tere hommikust, Ameerika" antud intervjuus 21. XII 1990 viitas Briti peaminister John Major aktsioonidele, mida "Lääs" kavandab Saddam Hussein vastu. Ta parandas ennast kähku ja rääkis pärast seda ainult "maailmaühiskonnast". Kummatigi oli tal õigus just siis, kui ta eksis.

sioonide kaudu kaitseb Lääs oma majanduslikke huve ja surub teistele riikidele peale talle sobivat majanduspoliitikat. Kui aga mittelääne rahvaste seas viidaks läbi avalik küsitlus, siis võidaks IMF kahtlemata rahandusministrite ja üksikute teiste inimeste poolehoiu, peaaegu kõik ülejäänud annaksid talle aga valdavalt ebasoodsa hinnangu ning nõustuksid Georgi Arbatovi poolt IMFi ametnikele antud iseloomustusega: "Need on neobolševikud, kes armastavad ärastada teiste inimeste raha, suruda nende majanduslik ja poliitiline käitumine ebademokraatlikesse ja kunstlikesse raamesse ning lämmatada majanduslikku vabadust."

Lääne domineerimise tulemusena ÜRO Julgeolekunõukogu ning selle otsuste üle, mida ainult aeg-ajalt on häirinud Hiina erinev seisukoht, kiitis ÜRO heaks jõu kasutamise Lääne poolt tõrjumaks Iraaki välja Kuveidist ning Iraagi keerukate relvade ja relvatööstuse hävitamise. Selle tulemuseks oli ka Ühendriikide, Suurbritannia ja Prantsusmaa pretsedenditu taotlus, et Julgeolekunõukogu nõuaks Liibüalt "PanAm 103" pommiplahvatuses kahtlustatavate isikute väljaandmist ning kui Liibüa keeldub, siis rakendaks sanktsioone. Pärast suurima Araabia riigi armee purustamist ei kõhelnud Lääs enam Araabia maailmas jõudemonstratsioone korraldamast. Õigupoolest kasutab Lääs rahvusvahelisi institutsioone, sõjalist jõudu ja majanduslikke ressursse valitsemaks maailma nii, et säiliks Lääne ülekaal, oleksid kaitstud Lääne huvid ning jätkuks Lääne poliitiliste ja majanduslike väärtuste õit-seng.

Nii vähemalt näevad uut maailma mitte-läänlased ja nende vaatenurgas on olulisel määral tõtt. Seega on üheks Lääne ja teiste tsivilisatsioonide vaheliste konfliktide allikaks võimuerinevused ning võitlus sõjalise, majandusliku ja institutsionaalse võimu pärast. Teiseks lahkhelide allikaks on erinevused kultuuris, s.t põhiväärtustes ja -uskumustes. V. S. Naipaul on väitnud Lääne tsivilisatsiooni olevat "universaalse tsivilisatsiooni, mis sobib kõigile inimestele". Üsna palju Lääne kultuurile pealispinnaliselt omast on tõepoolest levinud ülejäänud maailmas. Sügavamal tasandil aga erinevad läänelikud kontseptsioonid olemuslikult teistes tsivilisatsioonides kehtivatest. Lääne ideed individualismist, liberalismist, konstitutsionalismist, inimõigustest, võrdsusest, vabadusest, seaduste jõust, demokraatiast, vabast turust, kiriku ja riigi

lahususest leiavad tihti vähe kõlapinda islami, konfutsiaanlikes, jaapani, hinduistlikes, budistlikes või õigeusklikes kultuurides. Lääne jõupingutused oma vaadete propageerimiseks tekitavad otse vastupidise reaktsiooni "inimõiguste imperialismi" vastu ning kohalike väärtuste tugevamat juurutamist, mida võib järeltada mittelääne kultuuride noorema põlvkonna toetusest religioossetele fundamentalismile. Juba mõte, et võiks eksisteerida "univeraalne tsivilisatsioon", on selgelt läänelik ning otseses vastuolus enamiku Aasia ühiskondade partikularismiga ning rõhuasetusega sellele, mis eristab üht rahvast teisest. Ja tõesti, mees, kes tegi ülevaate sajast võrdlevast uurimusest, mis käsitlesid väärtushinnanguid eri ühiskondades, jõudis järeldusele, et "väärtused, mis on Läänes kõige tähtsamad, seisavad ülejäänud maailmas kõige madalamal kohal" (*New York Times*, 25. XII 1990; Triandis 1989: 41–133). Poliitikavallas ilmnevad need erisused kõige selgemini loomulikult Ühendriikide ja teiste lääneriikide pingutustes veenda teisi rahvaid omaks võtma Lääne vaateid demokraatialle ning inimõigustele. Kaasaegse demokraatliku valitsusvormi sünnikohaks on Lääs. Kui niisugune valitsusvorm ongi arenenud mittelääne riikides, siis on see tavaliselt toimunud Lääne kolonisatsiooni või surve tulemusena.

Tulevikus on maailmapoliitika keskseks teljeks tõenäoliselt konflikt "Lääne ja ülejäänute vahel", nagu ütles Kishore Mahbubani, ning mittelääne tsivilisatsioonide reaktsioonid Lääne võimule ja väärtushinnangutele (Mahbubani 1992: 3–13). Need reaktsioonid avalduvad tavaliselt ühel viisil kolmest või nende omavahelise kombinatsioonina. Ühe äärmusena võib mainida selliseid mittelääne riike nagu Birma ja Põhja-Korea, mis üritavad järgida eraldumise ja isolatsiooni kurssi, kaitsta oma ühiskondi Lääne sissetungi ehk "korruptsiooni" eest ja jäävad selle tulemusena kõrvale Lääne poolt juhitava maailmaühiskonna elust. Selline kurss läheb aga kalliks maksma ja vähe on riike, mis oleksid seda järjekindlalt hoidnud. Teine võimalus on püüda Läänega ühineda ja aktsepteerida tema väärtusi ning institutsioone; rahvusvaheliste suhete teoorias on see tee ekvivalentne vooluga kaasaminekuga. Kolmas alternatiiv on püüda Läänt "tasakaalustada" oma majandusliku ning sõjalise võimsuse arendamisega ja teha koostööd teiste mittelääne ühiskondadega Lääne vastu, säilita-

des samal ajal rahvuslikke väärtusi ja institutsioone; see tähendab moderniseerumist ilma läänestumiseta.

REBESTATUD RIIGID

Kui rahvad hakkavad ennast eristama tsivilisatsiooni kaudu, siis on sellised riigid nagu N. Liit ja Jugoslaavia, kus elab mitu eri tsivilisatsiooni kuuluvat rahvast, määratud lagunemisele. Mõned teised riigid on küll kultuuriliselt peaaegu homogeenised, ent erimeelsusi tekitab küsimus, kas ühiskond peab kuuluma ühte või teise tsivilisatsiooni. Need on rebestatud riigid. Nende juhid tahavad tavaliselt vooluga kaasa minna ja teha oma riigi Lääne tsivilisatsiooni liikmeks, ent riigi ajalugu, kultuur ja traditsioonid ei ole läänelikud. Kõige ilmsemalt ja võiks öelda, prototüüpilisemalt rebestatud riik on Türgi. 20. sajandi lõpu Türgi riigipead on järginud Atatürgi traditsiooni ning määratlenud Türgit kui kaasaegset, ilmalikku ja läänelikku rahvusriiki. Nad liitsid Türgi Läänega NATOs ja Lahesõjas; nad taotlesid vastuvõttu Euroopa Ühendusse. Samal ajal aga on osa Türgi ühiskonnast toetanud islama taassündi ning väitnud, et oma olemuselt on Türgi Lähis-Ida muhameedlik ühiskond. Lisaks sellele on Türgi eliit küll määratlenud Türgit kui läänelikku ühiskonda, Lääne eliit aga keeldub Türgit sellisena nägemast. Türgist ei saa Euroopa Ühenduse liiget ja selle tegelik põhjus, nagu president Özal ütles, on see, "et meie oleme muhameedlased ja nemad on kristlased, kuigi nad seda välja ei ütle". Kuhu vaatab siis Türgi, olles pööranud selja Mekale ning tagasi lükatud Brüsseli poolt? Vastuseks võib olla Taškent. Nõukogude Liidu lagunemine annab Türgile võimaluse saada taas elustatud türki tsivilisatsiooni juhiks, kuhu kuulub seitse riiki Kreeka piirist Hiina piirini. Lääne toetusel teeb Türgi tõsisemaid pingutusi, et luua endale seda uut identiteeti.

Viimase kümne aasta jooksul on Mehhiko positsioon omandanud teatava sarnasuse Türgi omaga. Täpselt nagu Türgi hülgas oma ajaloolise vastasseisu Euroopaga ning püüdis selle asemel Euroopaga liituda, niisamuti on Mehhiko loobunud ennast määratlemast oma vastasseisu kaudu Ühendriikidega ja püüab selle asemel Ühendriike matkida ja liituda nendega Põhja-Ameerika Vabakaubanduspiirkonnas. Mehhiko juhid on süvenenud Mehhi-

ko identiteedi ümberdefineerimise tõsisesse ülesandesse ja teostanud fundamentaalseid majandusreforme, mis peavad lõpuks kaasa tooma fundamentaalseid poliitilisi muutusi. 1991. aastal kirjeldas üks president Carlos Salinas de Gortari tippnõunikke mulle põhjalikult kõiki muutusi, mida Salinase valitsus ellu viis. Kui ta oli lõpetanud, ütlesin: "See on väga huvitav. Mulle näib, et lõppkokkuvõttes te tahate muuta Mehhikot Ladina-Ameerika riigist Põhja-Ameerika riigiks." Ta vaatas mulle üllatunult otsa ja hüüatas: "Täpipealt! Just seda me teha tahamegi, aga loomulikult ei saa me seda avalikult välja öelda." Tema märkus viitab sellele, et nagu Türgis, nii on ka Mehhikos ühiskonna olulised elemendid oma riigi identiteedi muutmise vastu. Türgis on euroopaliku orientatsiooniga riigipead sunnitud tegema žeste islamile (Özali palverännak Mekasse); Mehhiko Põhja-Ameerikale orienteeritud juhid peavad tegema kummardusi neile, kes tahavad Mehhikot näha Ladina-Ameerika riigina (Salinas Ibero-Ameerika tippkohtumisel Guadalajaras).

Ajalooliselt on Türki olnud kõige enam rebestatud riik. Ühendriikide jaoks lähim rebestatud riik on Mehhiko. Globaalselt tähtsaim rebestatud riik on Venemaa. Venemaa ajaloo vältel on korduvalt päevakorral olnud küsimus, kas Venemaa moodustab osa Läänest või kuulub talle juhtpositsioon omaette slaaviõigeusklikus tsivilisatsioonis. See probleem kaotas tähenduse seoses kommunismi võiduga Venemaal, mil imporditi Läänest ideoloogia, kohandati see Vene oludele ja esitati siis selle ideoloogia nimel Läänele väljakutse. Kommunismi ülemvõim katkestas ajaloolise debati läänestumise või venestumise teemadel. Kommunismi languse järel on see küsimus uuesti päevakorrale kerkinud.

President Jeltsin rakendab läänelikke printsiipe ning eesmärgke ja püüab muuta Venemaad "normaalseks" riigiks ning ühendada teda Läänega. Ent niihästi vene eliidi kui ka rahva seas on selles küsimuses erimeelsusi. Mõõdukamate erimeelsete seas võib mainida Sergei Stankevitšit, kes väidab, et Venemaa peaks loobuma "Atlandi" kursist, mille tagajärjel ta "muutuks euroopalikuks, hakkaks kiirelt ja organiseeritult osalema maailma majanduses, saaks Seitsmiku kaheksandaks liikmeks ning asetaks pearõhu Saksamaale ja Ühendriikidele kui Atlandi alliansi kahele

domineerivale liikmele". Stankevitš välistab küll ka eksklusiivselt Euraasiale suunatud poliitika, kinnitab aga, et Venemaa peaks pidama esmatähtsaks venelaste kaitsmist teistes riikides, rõhutama oma sidemeid Türgi ja muhameedlike riikidega ning teostama "oma ressurside, valikute, sidemete ja huvide arvestatava ümberhindamise Aasia ning idasuuna kasuks". Seda veendumust jagavad inimesed kritiseerivad Jeltsinit Venemaa huvide allutamise pärast Lääne omadele, Venemaa sõjalise võimsuse nõrgendamise, traditsiooniliste sõprade (nagu näiteks Serbia) hättajätmise ja majanduse ning poliitika reformimise pärast viisil, mis kahjustab vene rahvast. Niisugusele suunitlusele viitab ka Pjotr Savitski ideede värske populaarsus, kes väitis 1920. aastatel, et Venemaa kujutab endast ainulaadset Euraasia tsivilisatsiooni (Stankevich 1992: 47–51; Schneider 1993: 5–7). Äärmuslikumad teisitimõtledajad levitavad märksa rängemalt natsionalistlikke, läänevastaseid ja antisemiitlikke vaateid ning õhutavad Venemaad taastama oma sõjalist võimsust ja sõlmima lähemaid sidemeid Hiina ning muhameedlike riikidega. Vene rahvas on sama rebestatud kui eliit. Venemaa Euroopa-osas 1992. a kevadel korraldatud avaliku arvamuse uurimus näitas, et 40% küsitletuist suhtus Läände positiivselt, 36% aga negatiivselt. Nagu suurema osa oma ajaloo vältel, nii on ka 1990. aastate alguses Venemaa tõeliselt rebestatud riik.

Selleks, et defineerida ümber oma tsivilisatsioonilist identiteeti, peab rebestatud riik vastama kolmele nõudele. Esiteks peab tema poliitiline ja majanduslik eliit seda muutust üldjoontes toetama ning soovima. Teiseks peab avalikkus sellise ümbermääratlusega kaasa minema. Kolmandaks peavad vastuvõtva tsivilisatsiooni domineerivad rühmitused olema nõus vastpöörduvalt aktsepteerima. Mehhiko puhul on kõik kolm nõudmist põhijoonetes täidetud. Türgi puhul on suurel määral täidetud kaks esimest. Pole aga selge, kas ükski neist on olemas Venemaa võimaliku Läänega ühinemise puhuks. Liberaalse demokraatia ja marksismileninismi vaheline konflikt oli konflikt ideoloogiate vahel, mis oma tohututele erinevustele vaatamata näiliselt jagasid ühtesid ja samu lõppeesmärke: vabadus, võrdsus, heaolu. Traditsioonilisel autoritaarsel ja natsionalistlikul Venemaal võivad tekkida hoopis teised eesmärgid. Lääne demokraadi ja nõukogude marksisti vahel oli intellektuaalne debatt võimalik, Vene traditsionalistiga

oleks see aga praktiliselt võimatu. Kui venelased, lakates käitumast nagu marksistid, lükkavad tagasi ka liberaalse demokraatia ja hakkavad käituma nagu venelased, mitte nagu Lääne inimesed, siis võivad suhted Venemaa ja Lääne vahel muutuda uuesti jahedaks ja konfliktseks².

KONFUTSIAANLIK-ISLAMLIK ÜHENDUS

Mittelääne riikide teel olevad takistused Läänega ühinemiseks on väga erinevad. Kõige väiksemad on need Ladina-Ameerika ja Ida-Euroopa riikide puhul. Suuremad on need endise Nõukogude Liidu õigeusklike riikide puhul. Ja veelgi suuremad muhameedlike, konfutsiaanlike, hinduistlike ja budistlike ühiskondade puhul. Jaapan on loonud endale ainulaadse positsiooni Lääne assotsieerunud liikmena; mõnes mõttes kuulub ta Läänega kokku, on aga mitmes olulises suhtes Läänest erinev. Need riigid, mis ei soovi või ei suuda kultuurilistel või võimuga seotud põhjustel Läänega ühineda, konkureerivad Läänega omaenda majanduslikku, sõjalist ja poliitilist võimsust arendades. Sel eesmärgil kiirendavad nad oma sisemist arengut ja teevad koostööd teiste mittelääne riikidega. Kõige tähelepanuväärsema vormi on niisugune koostöö leidnud konfutsiaanlik-islamlikus ühenduses, mis on tekkinud vastukaaluks Lääne huvidele, väärtushinnangutele ja võimule.

Praegu vähendavad lääneriigid peaaegu eranditult oma sõjalist võimsust; sama teeb Jeltsini juhtimisel ka Venemaa. Samal ajal aga tegelevad Hiina, Põhja-Korea ja mitmed Lähis-Ida riigid oma sõjalise võimsuse märgatava tõstmisega. Sel eesmärgil

²Owen Harries on märkinud, et (tema arvates mõtlematult) püüab praegu Austraalia saada äraspidiselt rebestatud riigiks. Kuigi ta pole olnud mitte lihtsalt Lääne, vaid ka sellesse kuuluva ABCA sõjalise ja luurealase tuumiku täieõiguslik liige, ei taotle tema praegused juhid mitte midagi vähemat kui Lääne poolelt üleminekut, Austraalia ümberdefineerimist Aasia riigina ja tihedate sidemete loomist oma naabritega. Nende sõnade kohaselt on Austraalia tulevik seotud Ida-Aasia dünaamilise majandusega. Lähedane majanduslik koostöö nõuab aga tavaliselt ühist kultuurilist alust, nagu ma olen juba märkinud. Lisaks sellele pole kuigi tõenäoline, et ükski rebestatud riigi teise tsivilisatsiooniga ühinemiseks vajalikust tingimusest oleks Austraalia puhul täidetud.

impordivad nad relvi Lääne ja muudest allikatest ning arendavad kohalikku sõjatööstust. Üheks tagajärjeks on nn "relvariikide" teke, nagu Charles Krauthammer neid nimetas, ja need relvariigid ei ole teips mitte lääneriigid. Teiseks tagajärjeks on relvastuskontrolli kontseptsiooni ümberhindamine, milline kontseptsioon on ju Lääne idee ja Lääne eesmärk. Külma sõja ajal oli relvastuse kontrolli esmaseks eesmärgiks püsiva sõjalise tasakaalu kehtestamine ühelt poolt Ühendriikide ja nende liitlaste, teiselt poolt Nõukogude Liidu ja tema liitlaste vahel. Külma sõja järgses maailmas on relvastuse kontrolli esmaseks eesmärgiks takistada mittelääne ühiskondadel sellise sõjalise võimsuse loomist, mis võiks ohustada Lääne huvisid. Lääs püüab seda takistada rahvusvaheliste kokkulepete, majandusliku surve ja kontrolli teel relvatehnoloogia levimise üle.

Konflikt Lääne ja konfutsiaanlik-islamlike riikide vahel keskendub suurel määral (kuigi mitte üksnes) tuuma-, keemia- ja bioloogiarelva, ballistiliste raketide ja nende kohalelennutamiseks vajalike keerukate vahendite ning juhtimis-, luure- ja muude elektrooniliste süsteemide ümber, mis on vajalikud selle eesmärgi saavutamiseks. Lääs propageerib relvastuse piiramist kui üldist normi ning piiramislepinguid ja inspektsioone kui teed selle normi saavutamiseks. Neid, kes soodustavad keeruka tehnoloogiaga relvade levimist, ähvardab Lääs paljude mitmesuguste sanktsioonidega ning lubab mõningaid soodustusi neile, kes seda ei tee. Lääne tähelepanu on seejuures loomulikult keskendunud riikidele, mis on Lääne suhtes tegelikult või potentsiaalselt vaenulikud.

Teisalt aga on mittelääne rahvad veendunud oma õiguses soetada ja levitada mis tahes relvi, mida nad oma julgeoleku tagamiseks vajalikuks peavad. Nad on ka täiel määral tajunud India kaitseministri sõnades peituvat tõde, kui too vastuseks küsimusele "Mida teie õppisite Lahesõjast?" ütles: "Ei maksa hakata sõdima Ühendriikidega, kui sul ei ole tuumarelva." Tuumaja keemiarelvi ning ballistilisi rakette vaadeldakse (tõenäoliselt ekslikult) kui vahendeid Lääne suurema konventsionaalse võimsuse võimalikuks vähendamiseks. Hiinal muidugi on tuumarelv juba olemas, Pakistanil ja Indial on võimalused selle saamiseks. Põhja-Korea, Iraan, Iraak, Liibüa ja Alžeeria näivad pürgivat selle omandamise poole. Üks Iraani tippametnik on kuulutanud,

Tsivilisatsioonide kokkupõrge?

et kõik islamiriigid peaksid saama oma käsutusse tuumarelva, ja 1988. aastal väljastas Iraani president väidetavasti direktiivi, mis nägi ette "nii ründe- kui kaitseotstarbelise keemia-, bioloogia- ja tuumarelvastuse arendamist".

Lääne-vastase sõjalise võimsuse arendamisel on peamise tähtsusega Hiina jätkuv sõjaline võimsus ning tema vahendid sõjalise potentsiaali loomiseks. Oma hämmastava majandusliku arengu toel suurendab Hiina praegu hoogsalt oma sõjalisi kulutusi ja moderniseerib kiirelt oma relvajõude. Hiina ostab relvi endistelt Nõukogude osariikidelt; arendab kaugmaarakette; 1992. aastal katsetas ta ühe-megatonnilist tuumalõhkepead. Ta laiendab oma sõjaliste vahendite võimupiirkonda, hangib tehnoloogiat õhus tankimiseks ja peab läbirääkimisi lennukikandja ostmiseks. Tema sõjaline tugevdamine ja ülemvõimu kehtestamine Lõuna-Hiina merel on põhjustanud mitmepoolse kohaliku võidurelvastumise alguse Ida-Aasias. Peale selle ekspordib Hiina ulatuslikult relva- ja tehnoloogiat. Ta on ekspordinud Liibüasse ja Iraaki materjali tuumarelvade ja närvigaasi tootmiseks. Ta aitas Alžeeriasse ehitada reaktori, et teostada tuumarelvade uurimusi ning seda ka toota. Hiina on müünud Iraanile tuumatehnoloogiat, mida Ameerika spetsialistide arvamusel mööda saab kasutada üksnes relvade tootmiseks, ning väidetavasti on ta saatnud Pakistanile 300-miilise lennukaugusega raketite osi. Ka Põhja-Korea on mõnda aega töötanud tuumarelvastusprogrammi kallal ning müünud Süüriale ja Iraanile keeruka tehnoloogiaga rakette ja raketitehnoloogiat. Üldiselt liiguvad relvastus ja relvatehnoloogia Ida-Aasiast Lähis-Ida suunas, ent on ka teatavat vastupidise suunaga liikumist: Hiina on saanud Pakistanilt Stinger-tüüpi raketimürske.

Seega on tekkinud konfutsiaanlik-islamlik ühendus, mille eesmärgiks on aidata oma liikmetel hankida relvi ja relvatehnoloogiat vastulöögi andmiseks Lääne sõjalisele ülemvõimule. See ühendus võib, aga ei pruugi püsima jääda. Praegusel ajal tähendab see aga Dave McCurdy sõnade kohaselt "ülejooksikute vastastikuse abi pakti, mida juhivad relvastuse levitajad ja nende toetajad". Seega toimub muhameedlike ja konfutsiaanlike riikide ning Lääne vahel praegu uut laadi võidurelvastumine. Vana võidurelvastumine seisnes selles, et iga osapool täiendas oma relvastust, lootes vastastega tasakaalu säilitada või neid üle lüüa. Praeguse, uut laadi

võidurelvastumise puhul täiendab üks osapool oma relvastust, teine pool ei püüa aga lihtsalt tasakaalu säilitada, vaid taotleb selle relvastumise piiramist ja takistamist, ise samal ajal oma sõjalist võimsust vähendades.

ÕPPETUNNID LÄÄNELE

Siin artiklis ei taheta väita, et tulevikus asendab tsivilisatsiooni-kuuluvus kõiki muid enesemääratlusi, et rahvusriigid kaovad, et iga tsivilisatsioon peaks moodustama ühe koherentse poliitilise terviku, et samasse tsivilisatsiooni kuuluvad grupid ei saa sattuda omavahel konflikti ega isegi sõdida. Küll aga esitan ma siin hüpoteesi, et tsivilisatsioonidevahelised erinevused on tegelikud ja tähtsad; et tsivilisatsiooniteadlikkus tõuseb pidevalt; et konfliktid tsivilisatsioonide vahel tõrjuvad ideoloogilised ja muud konfliktid välja domineeriva globaalse konfliktivormi kohalt; et rahvusvahelised suhted — ajaloolises perspektiivis mäng, mida etendati Lääne tsivilisatsiooni raames — kaotavad oma lääneliku iseloomu ja muutuvad mänguks, milles mittelääne tsivilisatsioonid on iseseisvad tegelased ja mitte enam objektid; et edukate rahvusvaheliste poliitiliste, julgeoleku- ja majandusinstituutide teke on tõenäolisem ühe tsivilisatsiooni piires ja mitte eri tsivilisatsioonide vahel; et konfliktid eri tsivilisatsioonidesse kuuluvate gruppide vahel on kõige ohtlikum pingekolle, kust võivad alguse saada maailmasõjad; et maailmapoliitika tähtsaimaks teljeks muutuvad suhted “Lääne ja ülejäänute” vahel; et mõningate rebestatud mittelääne riikide eliit võib püüda ühendada oma riiki Läänega, ent põrkub selle juures enamasti tõsiste takistustele; et lähituleviku tähtsaim konfliktikolle tekib Lääne ja mitme muhameedliku ning konfutsiaanliku riigi vahel.

Sellega ei taha ma teha propagandat konfliktide soovitavusele tsivilisatsioonide vahel. Tahan esitada kirjeldavaid hüpoteese selle kohta, milline võib olla meie tulevik. Kui need hüpoteesid on aga tõenäolised, siis tuleb uurida, mida oleks Lääne poliitikal neist õppida. Õppetunnid tuleks jagada lühiajalise kasu ja pikaajalise kohandumise seisukohalt. Lähiperspektiivis on selge, et Lääne huvides on tugevdada edasist koostööd ning ühtsust oma tsivilisatsiooni piires, eriti oma Euroopa ja Põhja-Ameerika kom-

ponentide vahel; kaasata Lääne tsivilisatsiooni Ida-Euroopa ja Ladina-Ameerika, mille kultuur on lähedane Lääne omale; edendada ja hoida koostöösuhteid Venemaa ja Jaapaniga; takistada kohalike tsivilisatsioonidevaheliste konfliktide laienemist suurteks tsivilisatsioonidevahelisteks sõdadeks; piirata konfutsiaanlike ja muhameedlike riikide sõjalise võimsuse laienemist; hoida Lääne sõjalise potentsiaali vähendamist mõõdukuse piires ning säilitada sõjaline ülekaal Ida- ja Kagu-Aasias; kasutada ära erisusi ja konflikte konfutsiaanlike ja muhameedlike riikide vahel; toetada teistes tsivilisatsioonides grupe, mis sümpatiseerivad Lääne väärtushinnangutele ja huvidele; tugevdada rahvusvahelisi institutsioone, mis kajastavad ja seadustavad Lääne huvisid ja väärtushinnanguid ning edendada mittelääne riikide kaasamist nende institutsioonide töösse.

Kaugperspektiivis on vaja teistsugust lähenemist. Lääne tsivilisatsioon on niihästi läänelik kui ka kaasaegne. Teised tsivilisatsioonid on püüdnud saada kaasaegseks, muutumata sealjuures läänelikuks. Praeguseks on see täiel määral õnnestunud üksnes Jaapanil. Mittelääne tsivilisatsioonid püüavad edaspidigi omandada rikkust, tehnoloogiat, oskusi, masinaid ja relvi, mis on osake kaasaegsusest. Nad püüavad edaspidigi lepitada seda kaasaegsust oma traditsioonilise kultuuri ning väärtushinnangutega. Nende majanduslik ja sõjaline jõud kasvab edaspidigi. Seega tuleb Läänel aktsepteerida neid kaasaegseid tsivilisatsioone, mille võimsus läheneb Lääne omale, isegi kui nende väärtused ja huvid Lääne omadest oluliselt erinevad. Seetõttu on Lääs sunnitud säilitama oma majandusliku ja sõjalise võimsuse, kaitsmaks oma huvisid nende tsivilisatsioonide ees. Samas tuleb aga Läänel omandada ka sügavam arusaamine teiste tsivilisatsioonide aluseks olevatest põhilistest usulistest ja filosoofilistest veendumustest ning viisist, kuidas neisse tsivilisatsioonidesse kuuluvad inimesed ise oma huvisid mõistavad. Lääne ja teiste tsivilisatsioonide ühisoonte leidmiseks tuleb teha jõupingutusi. Sest lähemas tulevikus ei ole meil kindlasti ette näha universaalset tsivilisatsiooni, vaid pigem eri tsivilisatsioonidest koosnevat maailma, milles igaüks peab õppima teistega koos eksisteerima.

Kirjandus

- Lewis, Bernard 1990, 1992. The Roots of Muslim Age. — *The Atlantic Monthly*, Vol. 266, September; *Time*, 15. VI
- Mahbubani, Kishore 1992. The West and the Rest. — *The National Interest*, Summer
- Roosevelt, Archie 1988. *For Lust of Knowing*. Boston: Little, Brown
- Schneider, Daniel 1993. A Russian Movement Rejects Western Tilt. — *Christian Science Monitor*, 5. XII
- Stankevich, Sergei 1992. Russia in Search of Itself. — *The National Interest*, Summer
- Triandis, Harry C. 1989. Cross-Cultural Studies of Individualism and Collectivism. — *Nebraska Symposium on Motivation*, Vol. 37
- Weidenbaum, Murray 1993. *Greater China: The Next Economic Superpower?* St. Louis: Washington University Center for the Study of American Business

SAMUEL P. HUNTINGTON on Harvardi ülikooli riigiteaduse professor Eatonil õppetoolil ja sama ülikooli John M. Olini strateegiliste uurimuste instituudi direktor.

INIMKONNA TULEVIKUST

Juhan Ross

SISSEJUHATUS

Lähema 50–100 aasta jooksul tuleb inimkonnal lahendada kõige raskem küsimus kogu oma olemasolu vältel — kas õnnestub säilitada maakera enam-vähem sellisena, nagu ta on, ja kas õnnestub säilitada inimkonda sellisena, nagu ta on? Küsimuse lahendamine ei sõltu kosmilistest või maakera enda looduslikest jõududest, vaid inimesest endast.

Praegu ei oska enamik inimesi probleemi ulatust ja sügavust ette kujutada ning elab heas usus, et maailma muutumine on positiivne ja progressiivne.

Käesolevas kirjatöös püüame analüüsida neid asjaolusid, mis põhjustavad globaalse kriisi, ja leida teid, kuidas sellest välja tulla.

Püstitagem alustuseks kolm teesi.

1. Inimkonna tänane pale on määratud läänemaise tsivilisatsiooni tasemega, mis põhineb teaduse ja tehnika saavutustel ja teatud määral ka ristiusul.
2. Tänu teaduse arengule suureneb inimkonna teadmiste hulk üha kiirenevas tempos.
3. Inimkond ei ole võimeline pärilikkuse teel edasi andma eelmiste põlvkondade teadmisi. See tähendab, et teadmiste omandamisel peab iga uus põlvkond alustama samahästi kui nullist ja tippu jõudmine tingituna pidevalt suurenevast teadmiste hulgast muutub üha raskemaks.

PILGUHEIT AJALUKKU

Indiviidi arengu mõistmiseks läänemaailma elukäsituse taustal peame minema tagasi meie ajaarvamise algusse. Varastamine, reetlikkus, liiderlikkus ja tapmine olid rahvaste igapäevaelu tava-nähud ammu enne ristiisku. Kristlust võib selle taustal pidada inimkonna suurimaks pedagoogiliseks eksperimendiks, mis püüdis inimest muuta nii moraalselt kui eetiliselt paremaks. Piibli kümme käsku, mis moodustavad kristliku moraali aluse, on ilmselt üks kõige paremaid ja õilsamaid eetikasüsteeme inimkonna ajaloos. Kristliku moraali alusidee on, et inimene on juba algselt patune, kuid tal on unikaalne võimalus patust vabaneda ja saada õndsaks teises ilmas. Kristliku eetika pedagoogiline geniaalsus seisneb selles, et inimese elu on jagatud kahte ossa: lühiajaline maine eksisteerimine koos vältimatu surmaga ja surmajärgne igavene elu. Kui inimene on vaga ja moraalne, täidab kümme käsku, siis ootab teda pärast surma igavene elu. Kui inimene ei ela kümne käsu järgi, siis on surm talle traagiline üleminek põrgupiinadesse. Inimese maine elu on ettevalmistus teekonnaks Jumala juurde.

Seega kristlus andis inimesele sügava ja paeluva usu. Kuid mida enam kristlus klerikaalse organisatsioonina hakkas taotlema võimu ning osalema poliitikas, seda enam jäeti hooletusse tegelik kristlik eetika ja kümme käsku, nii et keskaja alguseks ei erinenud klerikaalide moraal eriti teiste poliitikategelaste moraalist.

Sügava kahetsusega peame märkima, et inimkonna ajaloo suurim pedagoogiline eksperiment — muuta indiviid eetiliselt paremaks — ei õnnestunud. Keskaja lõpuks reaktsioonina algkristliku puhtuse kaotanud ristiisule hakkasid tekkima humanism ja renessans ning inimkonna elukäsituses toimus saatuslik pööre. Senise jumalakeskse maailmakäsituse asemel seadsid humanism ja renessans keskpunkti inimkeskse maailmakäsituse. Hakati lugu pidama inimesest kui indiviidist, tema vaimsetest ja kehalistest omadustest, tema soovidest ja tunnetest. Uudne suhtumine sai aluseks suurtele maadeavastustele ja teaduse intensiivarengule. Täppisteaduste areng oli aluseks tehnika arengule, mille tulemusena hakkas oluliselt vähenema raske kehalise töö osakaal, pikenema inimese vaba aeg ja tõusma elatustase. Kõige selle tulemusena tekkis nn progressikontseptsioon, mille kohaselt tsivilisatsioon

areng on ka inimkonna progress, mille tulemusena inimese elu muutuvat üha paremaks ja paremaks. Käesoleva sajandi esimesel poolel oli see valitsev arvamused.

Tõsi küll, kostis ka hoiatavaid häáli. Kahe maailmasõja vahel juhtis saksa kultuurifilosoof Oswald Spengler *Õhtumaa allakäigus* tähelepanu tsivilisatsiooni varjukülgedele. Üldist usku inimese arengusse ja progressi üksikud pessimistlikud noodid siiski ei kõigutanud. Eriti terava, isegi demagoogilise väljenduse leidis progressikontseptsioon kommunismi õpetuses. Erinevalt kristlusest ei tõotatud paremat elu mitte pärast surma, vaid juba maises elus ja kui mitte just meile, siis vähemalt meie järglastele.

Esimese tõelise mõra sellesse kontseptsiooni tekitas aatompommi loomine 1945. aastal, mil inimkonnale sai esmakordselt selgeks, et meie olemasolu ähvardab tuumasõja oht ja biosfääri hävingu võimalus. Kahekümnenda sajandi lõpuks on inimkond sügavas kriisis, millel on kaks peapõhjust: inimese kui indiviidi arengu tasakaalustamatus ja maakera ülerahvastatus.

KRIISI ESIMENE PEAPÕHJUS

Eelmise sajandi lõpus algas loodusteaduste ja tehnika ning sellele toetuva tsivilisatsiooni kiire areng. Kuid tehnokultuuri tormilise edasiminekuga varju jäid inimliku eksistentsi teised küljed, sealhulgas inimene kui sotsiaalne indiviid, tema moraal ja eetika. Kui vaadata inimkonna arengut sellest küljest, siis peame kahetsusega konstateerima tõsiasja: pole toimunud midagi nimetamisväärset. Praegusaja inimene erineb oma kirgedele, egoismi, võimuga saamahimu poolest väga vähe keiser Nero või Shakespeare'i aegsest inimesest.

Tuleb juhtida tähelepanu sellele, et tsivilisatsiooni areng on ühesuguse eduga kultiveerinud niihästi inimese positiivseid kui ka negatiivseid omadusi.

Kahekümnendat sajandit iseloomustab poliitiliste massimõrvade enneolematu ulatus. Inimeste tapmine muutus riigi poliitika koostisosaks. Esimene maailmasõda nõudis 10 miljonit inimohvrit. Teine maailmasõda — 50 miljonit. Stalinliku terrori tulemusena tapeti vähemalt 60 miljonit inimest. Järgnes Hitler, kes

hävitas 6 miljonit, sealhulgas 5 miljonit juuti. Kampucheas tapeti kommunismi nimel 3 miljonit inimest, suhteliselt on see viimaste sajandite suurim massimõrv. Afganistanis on endise Nõukogude Liidu "internatsionaalse kohustuse" tulemuseks üks miljon surnut, 5 miljonit põgenikku, 30 miljonit üleskorjamata miini ja 20. sajandi kõige põhjalikumalt laastatud maa. Möödunud aastal tapeti Ruandas vähemalt üks miljon inimest ja maailm reageeris sellele ülimalt ükskõikselt.

Inimkond on 20. sajandil muutunud metsikuks. (Kurb, et see nähtus esineb just tsiviliseeritud maades.) Terrorismi kultiveeritakse riiklikul tasandil (Liibüa, Iraan, Iraak), suurenevad kuritegevus ja narkomaania, perekonna kui väärtusliku sotsiaalse ühiku osatähtsus on langenud. 19. sajandil progressiidee tuhinas inimesele tema enda poolt külge riputatud silt *Homo sapiens* tundub 20. sajandi lõpus kohatu ülbitsemisena ja epiteedist *sapiens* tuleks loobuda.

Tsivilisatsiooni arengu tulemusena on inimkonna kohale kerkinud pidev termotuumasõja oht. Inimkonnal on tekkinud pidev ohutunne, mis avaldab mõju inimese psüühikale ja üldisele maailmapildile. Paljud meie elu põhiväärtused on jäädavalt hävinud. Üheks tuumaajastu oluliseks mõjuks inimese mõtlemisele on see, et enam ei ole võimalik kasutada ajalooaparalleele inimkonna tuleviku prognoosimisel, sest seni ei olnud olemas inimese ja biosfääri tahtliku hävitamise võimalust. Kapitalistliku ja sotsialistliku leeri samaaegne eksisteerimine tuumaajastu oludes põhjustas sõjaliste kulutuste enneolematu kasvu. Relvastumisele kulus tohutult raha. Üks tänapäeva tuumaraketidega varustatud aatomialveelaev, mis on 300 m pikk ja 25 m läbimõõduga, maksab niisama palju kui Eesti riigi 14-kordne aastaeelarve.

Kuigi keegi ei tahaski sõda, võib see tehnilise rikke või arusaamatuse tõttu relvasüsteemides siiski puhkeda. Tšernobõl näitas, et inimkond võib hukkuda ka ilma sõjata. Tõenäosusteooria järgi hädaoht suureneb järjest, me istume püssirohutünni otsas.

Kahjuks inimese praegune moraal ja eetika lubavad kasutada kõiki teaduse ja tehnika saavutusi kahel vastandlikul otstarbel. Esiteks, et teha inimese igapäevaelu kergemaks ja paremaks, ning teiseks, et luua uusi relvi ning efektiivsemaid mooduseid, kuidas

üha paremini hävitada inimesi. Selles inimühiskonna traagilises vastuolus on üks praeguse kriisi peamisi põhjusi.

Kui teadus ja tehnika on saavutanud sellise kõrge taseme, et inimkond on suuteline hävitama iseennast ja biosfääri, siis kerkib uus keeruline küsimus: kas teaduse edasine areng on inimkonnale kasulik või vastupidi, kiirendab inimkonna enesehävitust? Inimese arengu moraalsest aspektist lähtudes võib isegi väita, et tsivilisatsiooni alusteadused füüsika, keemia ja molekulaarbioloogia on muutunud inimvaenulikeks teadusteks. Mitte sellepärast, et need teadused iseenesest halvad oleksid, vaid seepärast, et nende teaduste saavutuste rakendamine moraalselt alaarenenud võimukandjate poolt võib tuua inimkonnale ja biosfäärile rohkem kahju kui kasu. Siiani ei ole seda küsimust laiemalt arutatud, kuigi oleks ülim aeg.

Praegune laialt levinud arengukontseptsioon näib olevat lihtsamelne enesepettus. See kontseptsioon kerkis 19. sajandil esile ilmselt tänu tõsiasjale, et tsivilisatsiooni arengu negatiivseid külgi ei olnud põhjalikult vaetud ja hinnatud.

Seetõttu on inimkonna üks peamisi probleeme praegu, kuidas vältida teaduse ja tehnika uusimate saavutuste kasutamist uute relvade loomiseks ning kuidas hoida ära juba olemasolevate massihävitusrelvade kasutamist.

KRIISI TEINE PEAPÕHJUS: ÖKOLOOGILINE KATASTROOF JA DEMOGRAAFILINE PLAHVATUS

Teiseks ränkraskeks probleemiks inimkonna ees on ökoloogiline kriis, mis nüüdseks on võib-olla muutunud juba ökoloogiliseks katastroofiks.

Ökoloogilise kriisi peapõhjuseks on demograafiline plahvatus, aga ka ülisuur ressursside hulk, mis on vajalik arenenud riikide elatustaseme säilitamiseks. Tsivilisatsiooni arengu tulemusena vähenes oluliselt suremus. 1930. aastatel elas maakeral 2 miljardit inimest, praegu on neid juba üle 5,5 miljardi, aastaks 2000 prognoositakse 6 miljardit. Demograafilise plahvatuse eriti halb külg on inimeste juurdekasv peamiselt vaestes riikides. Rikkad

riigid muutuvad rikkamaks, vaesed vaesemaks. Viimase kolme-kümne aastaga pole vähenenud elatustaseme suhteline erinevus kõrge ja madala arengutasemega riikide vahel, see on koguni suurenenud.

Praeguse aja ökoloogilise kriisi peamised ilmingud on järgmised:

1. Metsade, eriti troopikametsade raiumine. Iga kümne aastaga väheneb troopiliste vihmametsade ala umbes 10%. Kui see protsess jätkub samas tempos, siis aastaks 2030 on 80% vihmametsadest hävitatud. Troopikametsade puit on vähearenenud riikide peamine valuutaallikas.
2. Keskkonna saastatus, mis on ühtlasi teiseks metsade, eriti okasmetsade hävimise põhjuseks. Metsade hävimine annab kõige rohkem tunda Kesk-Euroopas. Prognooside järgi on Kesk-Euroopa okasmetsad aastaks 2010 hävinud. Praegu ei ole lõplikult selged metsade suremise bioloogilised mehhanismid. Arvatakse, et peapõhjuseks on happevihmad kui õhu saastatuse resultaati tööstuspiirkondades. Metsade hävitamine suurendab mulla erosiooni, põua tekkimise võimalusi ja ilmade muutlikkuse suurenemist.
3. Õhu süsihappegaasisalduse suurenemine ja sellest tingitud Maa soojenemine. CO₂ kontsentratsioon õhus suureneb 0,33% aastas. Selle põhjuseks on orgaanilise aine põletamise suurenemine tsivilisatsiooni arenedes. Tulemus — Maa keskmine õhutemperatuur on tõusnud viimase saja aasta jooksul 0,5°–1,5°. Mis saab edasi?

Geofüüsika üheks tähtsamaks saavutuseks 20. sajandil tuleb pidada Maa energiamajanduse mudeli loomist. Selle kohaselt on Maa labiilses soojuslikus tasakaalus ja teda on võimalik suhteliselt kergesti tasakaalust välja viia, kusjuures kriitiliseks momendiks on maa keskmise temperatuuri langemine või tõusmine 3–5° võrra.

Kui temperatuuri tõus ületab kriitilise piiri, siis algab jää sulamine, mis muutub järjest kiiremaks. Tulemuseks on, et kogu jää ja lumi Maal muutuvad veeks. Sel juhul tõuseks maapinna senine keskmine temperatuur +15°C-lt ligikaudu +30°C-ni, mis tähendaks seda, et kogu maakeral valitseks troopiline leit-

sak. Jää sulamise tulemusena tõuseks ookeanide veepind ligi 70 meetrit. See aga tähendaks tõelist katastroofi ja ülemaailmset veeuputust, näiteks Taani upuks täielikult. Kui kütmine kasvab samas tempos, siis aastal 2000 on temperatuur Maal tõusnud juba 2° võrra ja aastal 3000 — 12° võrra. Viimasel juhul oleks juba lahti päästetud jää sulamise ahelreaktsioon.

Kõigest sellest saab selgeks, et energiatootmisele paneb piiri Maa enda soojusliku tasakaalu säilitamine. Energeetikute ja tehnikute optimistlikud väited, et loodetav termotuumaenergia rahuotstarbeline kasutuselevõtt avab inimkonnale uue tuleviku, ei pea paika — energia tootmisel on ülemine piir, mis on määratud Maa enda soojusliku tasakaaluga.

4. Puhta vee probleem. Hoolimata sellest, et 71% Maa pinnast on kaetud veega, on puhta joogivee saamine muutunud 20. sajandil tõsiseks probleemiks. Tsivilisatsiooni arengu tulemusena suureneb jõgede, järvede ja põhjavee saastatus üha. Kogu toodetud reovetest suudavad puhastusseadmed nõuetekohaselt puhastada ainult mõne protsendi. Sellele lisanduvad valesti projekteeritud ja ebaõigelt kasutatavad niisutussüsteemid. Kesk-Aasias on ebaõige veemajanduse üheks kõige drastilisemaks näiteks Araali mere saatus. Puuvillatootmise foorseeritud suurendamiseks rajati Araali merre suubuvate jõgede Amu-Darja ja Sõr-Darja piirkonnas ulatuslikud niisutussüsteemid, mis kasutasid nii ohtralt vett, et 1986. aastast alates ei jõua Amu- ja Sõr-Darja veed üldsegi Araali merre. Araali mere pindala oli 1987. aastaks vähenenud poole võrra, veetase langenud 12,5 m ja vee soolasus suurenenud 2,5 korda. Karakalpakkia elanike tervislik seisukord on seetõttu üks halvemaid endises Nõukogude Liidus ja piirkond ökoloogilise katastroofi seisundis.
5. Õhu saastatus ja happvihmad. Õhu saastatuse põhilised allikad on tööstus ja transport, seetõttu on probleem aktuaalne kõrgelt arenenud maades ja tööstuspiirkondades. Saastatud õhk kahjustab eelkõige inimese tervist.
6. Mulla potentsiaalse saagikuse ja huumuse hulga kahanemine. Agrotehnika rikkumise ja väetiste puudumise tõttu kahaneb pidevalt mullaviljakus, hoolimata sellest et paljudes riikides saagid suurenevad. Venemaa mustmullapiirkonnas on viimase

50 aasta jooksul huumuse hulk kahanenud ligikaudu poole võrra. Endine tuntud viljaait Ukraina ei suuda enam ennastki viljaga varustada.

Kogu maailmas väheneb põllupind aastas kümnete tuhandete hektarite võrra ehitiste, teede jm tõttu. Kasvava inimkonna varustamine toiduga muutub järjest raskemaks. Nälgivate inimeste arv maakeral ületab 500 miljonit ja suureneb 50 miljoni võrra aastas.

7. Inimese kui bioloogilise liigi kvaliteedi pidev halvenemine. Liigi bioloogia vaatekohalt teeb meditsiin inimkonnale karuteene, sest rikutakse loodusliku valiku põhimõtet. Selle tagajärjel suureneb pidevalt halvema bioloogilise kvaliteediga inimeste osa. Ravimite ja sotsiaalhoolduse tulemusena tekib üha rohkem poolterveid inimesi. Mõnede arstiteadlaste arvates pole järgmise sajandi keskpaiku terveid inimesi praegusaja mõttes olemaski — kõik on poolhaiged. See loob uued võimalused mitmesuguste epideemiade tekkimiseks. Esimene uus kurjakuulutav saadik on meile kõigile hästi tuntud AIDS. Inimese tervist halvendab keskkonna saastatus ja linnastumine.

MIS SAAB EDASI?

Eeltoodust saab selgeks, et tsivilisatsiooni arengu varjuküljed on muutunud väga tõsiseks. Mis saab edasi? Milline on inimkonna tulevik? Sellele on püüdnud vastust leida futuroloogid tsivilisatsiooni arengu matemaatiliste mudelite abil. Kasutades Rooma klubi ideid ja töötulemusi, koostasid USA teadlased 1970. aastail tsivilisatsiooni arengu matemaatilise mudeli, kus püüti arvesse võtta kõiki arengut mõjutavaid tegureid. Arvutused andsid väga ebameeldiva tulemuse. Selgus, et 21. sajandi keskpaiku, ka juhul kui uut tuumasõda ei puhke, jõuab Maa totaalse ökoloogilise katastroofi olukorda. Maakera elanike arv tõuseb 8 miljardini, pärast seda algab järsk suremine nälja, epideemiade ja inimese kvaliteedi allakäigu tulemusena. Järgneva 50 aasta jooksul kahaneb elanike arv kahe miljardini.

Venemaa ökoloogid peavad ökoloogilise kriisi peapõhjuseks Maa ülerahvastust. Isegi võidurelvastumise likvideerimise korral

puuduvad teaduse ja tehnika arengu praeguse taseme juures maakeral ressursid selleks, et tõsta praeguse 5,5-miljardilise inimkonna elatustaseme arenenud kapitalismimaade tasemele. Kui inimkond tahab vältida ökoloogilist katastroofi, tuleb maakera elanikkonda lähema aastasaja jooksul vähendada 2 miljardi inimeseni.

Et elutsüklil oleks täielikult saastevaba, mahuks maakerale elama ainult 500 miljonit inimest. Mõnede ungari teadlaste arvates tuleb inimsugu praegusel hetkel vaadelda kui arutut rohutirtsu-parve, kes õgib mõtlematult kõike, mis maakeral õgida, mõtlemata sellele, mis saab järeltulevatest põlvetest. Tehakse järeldus, et inimkonnal kui sotsiaalsel kollektiivil puudub täielikult globaalne vastutustunne. Need on mõtlemapanevad seigad, mis sunnivad üle vaatama Õhtumaa kultuuri põhiseisukohti.

Kokkuvõttes: Inimkond on sattunud oma olemasolu kõige tõsisema kriisi olukorda, kus küsimuse all on kogu inimkonna ja biosfääri saatus.

Et maakeral ei leidu ressursse olemasoleva inimkonna toitmiseks ja elatustaseme säilitamiseks, siis satuvad paratamatult vastuollu biosfääri seadused ja Õhtumaa kultuuri põhiprintsiibid. Õhtumaa kultuuri põhialuseks on humanism, demokraatia, indiviidi austamine ja tema vaba arengu tagamine. Ökoloogilise katastroofi vältimiseks tuleks aga inimeste arvu vähendada kuuelt miljardilt kahe miljardini. Milliste printsiipide järgi ja kuidas seda teha? Küsimus on globaalselt poliitiline ja on ilmne, et praegu ei ole inimkond küps seda probleemi lahendama. Kuid aeg ei oota. Inimkonnale on antud ainult 100 aastat aega otsustamiseks: kui elada nii nagu seni, siis on kindel, et järeltulevad põlvad surevad meie toodetud reostuse sisse. Kui me seda ei taha, siis tuleb kiiresti ja globaalselt midagi ette võtta. Aga mida?

JUHAN ROSS (sünd. 1925) lõpetas Tartu ülikooli füüsikaosakonna 1951. aastal, füüsika-matemaatikadoktor 1972. aastast. Praegu töötab Astrofüüsika ja Atmosfäärifüüsika Instituudis akadeemikuna biogeofüüsika erialal.

Arlis Narusberk. MADONNA
(1995)

RAHVALAULUD JA KIHUSED

Villy Sørensen

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

4. ARMUMINE JA VÕRGUTAMINE

Noorel Svejdalil (samanimelisest laulust DgF 70) on lapsepõlvest peale ühine saatus muutumislaulude kangelastega; ka temale paneb võõrasema needuse peale ja needust saab kõrvaldada ainult armastusega. Kuid ta ei ole muutunud väliselt, vaid ainult sisemiselt: tema puhul on needus erootiline sundmõte, mis sunnib teda tembutama iga ettejuhtuva neitsiga, ehkki vaid üksainus, talle tundmatu naine suudab teda vabastada. "On võõrasema mu peale pannud needuse väe, et süda mul igatseks tüdrukut, keda ma eales ei näe." Müstilisel kombel suudab ta oma surnud ema abiga siiski üles leida selle ainsa ja õige, kes kannatab sama tõve käes mis temagi: "teda köidab siin ilma peal üksainuke poiss, nimeks Svejdal, keda näinud ta pole eal." Võõrasema needus ei näi siin aga olevat nii halvasti mõeldud; see aitab laulikul kenasti anda muinasjutulise põhjenduse armastajate igavese ühtekuuluvuse romantilisele kujutamisele. Svejdal ja tema pruut on deemonlike jõudude võimuses seni, kui nad teineteise leiavad, kuid deemonlik on vabastamata armastus ise, tung, mis on tugevam kui teadvustatud tahe.

Ja nagu deemonitel võis turgatada pähe mõte kasutada inimeste võrgutamiseks ruune, võib ruune — kui deemonlikkus on omistatud inimesele — kasutada inimese mõistatusliku erootilise väe sümbolina.

Algus eelmises numbris.

Rüütel Stig kasutab ruune väikese Kirsteni puhul, ent tabab Regisset (*Rüütel Stigi ruunid, Ridder Stigs Runer, DgF 76*): "Tuhakarva siis Stig muutus palgest, preili Regissel jõud kadus jalgest", millest on näha, et laulu tegelased võtavad ruunide väge äärmiselt tõsiselt; väidetakse ka (seda teeb Ernst Frandsen), et laulu autor näeb ruunides "tõelist võlujõudu ja mitte ainult mõjuvat poetilist motiivi", mis on üsnagi tõenäoline, ent jääb siiski kõrvaliseks, laulu mõistmisel, mille aineks ei ole mitte ruunide, vaid armastuse kui erootilise pühendumise vägi. Stig ihkab armastada väikest Kirstenit, kuid teda tõmbab Regisse poole, kes on kuninga õde ja seega pole talle võrdne. Seetõttu kohkub ta, kui ta sisemine liikumine võtab välise üle võimust, ja ta võib tunnista da, millist ohtlikku mängu armastus temaga mängib. Et Regisse armastuse põhjuseks ei peeta ruunide lähetamist, ilmneb tema kuningliku venna sõnadest: "Rüütli ja ülikud kosisid neiu, aga ei leidnud ta nende seast peiu. Ei leidnud peiu ta kosilaskäest, nüüd saab ta mehe saatuse käest." Oletus, et laulik võiks oma sümboleid pühalikult võtta ainult siis, kui need on tema jaoks igapäevane reaalsus, on sisult umbusaldusavaldus kunstniku fantaasiale; see, mida sümbolis tõsiselt võetakse, ei ole mitte see, mida sümbol tähendab "tõeluses", vaid see, mida ta tähendab luuletuses. Ruunid ei ole huvitav "poetiline motiiv", vaid tõeline poetiline vahend väljendamaks seda, mida on raske sõnutsi seletada. *Svend Dyringi majas* on Hertz siiski suutnud lasta Regissel seletada ruunide psühholoogilist tähendust ilusate sõnadega Stigile: "On ruunid kirjas ümber teie suu."

Armastusest haaratuna sõandab neiu Regisse selja taha jätta kõik moraalsed takistused, isegi ukسلäve, mis viib Stigi tuppä: "Istus neitsi Stigi sängis, poisi kuldsete juustega mängis. Võttis ta kaissu ja kallistas, Stig lebas vaikselt ja kannatas." Suurim kannatus isand Stigi jaoks on vaevalt asjaolu, et neitsi on põlemas, vaid see, et ta ise peab säilitama moraalse jaheduse; ehkki just tema moraalne kindlus on see, mis kuningale mõju avaldab ja laseb tal oma õe "Stigikese voli alla anda".

Rüütli ruunides (Ridderens Runeslag, DgF 73) ütleb isand Peder otsesõnu, et ruunikunst on sama mis armukunst: "Ei tea seda neitsit ma ilma peal, keda ruunid eksi viia ei suudaks." Eriti ilmneb see isand Olufi reaktsioonist, sest ta vihastab nende sõnade peale ja väidab, et *tema* pruut, väike Kirsten, ei lase end ära

võrgutada. See juhtub Kirsteniga siiski, kuid isand Peder, kes oma väe üle salaja võidurõõmu tunneb, saadab ta minema. Peigmees tabab pruudi teolt, ent on mõistev, ometi ei suuda väike Kirsten seda häbi üle elada, tema viimasteks sõnadeks on: "Siiski saan ma veel ausalt surra."

Laulu võib kõrvutada *Kihlveoga* (Væddemalet, DgF 224), millel on sama eellugu, ainult võrgutaja käsutuses ei ole ruune ja ta peab leppima sellega, et ütleb: "Sellist neitsit maailmas polegi, keda mu sõnad ei petaks", ent kui ta ei valitse ruune, ei õnnestu tal ka neitsi tundeid valitseda: neiu on muidugi "aus neitsi" ja "niivõrd vooruslik" ning naerab äpardunud kosilase välja. Ehkki väike Kirsten laseb isand Pederil end ära võrgutada, võib laulik teda kirjeldada jagamatu sümpaatiaga, sest neiu ei saanud sinna ju midagi parata, et tal õnnetult läks, ta võluti ruunide abil ära. Kui kavala kosija käsutuses ei ole ruune, nõuab moraal, et neitsi ta tagasi saadaks. Võib näida, nagu kasutaksid laulikud ise ruune ebaausa eesmärgiga leida võimalus pikantsete erootiliste teemade käsitlemiseks. Vabatahtlikult ebamoraalsel pruudil on raske pälvida lauliku sümpaatiat (laulikutel läks vaja veel sada aastat mõtlemisaega, enne kui nad suutsid sellisele andestada lauludes DgF 360 ja 62), ent mida moraalsem pruut, seda sentimentaalsemaks võib kujuneda tema vapper hingeheitlus, kui võrgutaja teda piirab.

Sunnitud kaastundes (Det tvungne Samtykke, DgF 75) on vanade laulude müstiline kihlusekartus asendunud tugeva kartusega süütuse kaotamise ees. Neitsi tahab kloostrisse minna, et rüütli vältida. Niisiis võtab see kasutusele ruunid. Neitsi on sunnitud talle järgnema, ent võtab mürki, tegemaks end piisavalt haigeks, et talle mitte lõpuni vastu tulla. Hirm, mida tundis pruut *Kandle jous*, kui ta pulmateel pidi üle jõe ratsutama, saab siin viimaks mõistuspärase ja ülisentimentaalse põhjenduse: "Nad kappasid üle kingu ja üle jõe sügava: "Oota!" ütles siis kaunis neitsi, "Tunnen südames valu ma." "Ta võis neitsina surra," kuulutab laulik uhkelt. Siin ei mõisteta neitsi konflikti mitte üksnes psühholoogiliselt, vaid moraalset: tema õrna andumust ei takista mitte vanad tunded, vaid moraalne põhjus. Ja kui just neitsi *ema* (DgF 77) võitleb rüütli ruuniväega, ei tähenda see, et neitsi on tunnete kaudu koduga seotud, ta tunneb endal vaid moraalset kohustust: "Nüüd olen ma jätnud ema nõu, nagu halbade laste viis."

Kuid nagu *Rüütel hirverüüs* parodeeris žanri, mis oli moest läinud, on *Nooremehe ruunid* (Ungersvendens Runer, DgF 80) pisut irooniline teiste ruunilaulude suhtes; mõistatuslikku sundust, mille alla ruunide kütkes olev neitsi satub, kirjeldatakse nõnda: "Mind piinab vasaku külje sees niivõrd imelik valu: kui noormehe juttu ei kuule ma, ma päevapaistet ei talu."

Noormees ei leba vaikselt nagu Stig ega kannata sügavalt, kui neitsi ta üles otsib; ta võtab piiga salakavalalt käte vahele. Ja enamasti põhjustab ruunide kasutamine palju paha, ning harva — nagu Stigi ja Regisse puhul — lõpeb see õnnelikult, sest kui ruunivägi on tavaliselt keelatud ebamoraalse armastuse sümboliks, ei saa lõpp olla parem kui selles laulus: "Istus neitsi sängiservale, piiga rõivastest aitas teda ja juba kaugele kuulda võis, kus asus noormehe süda."

ÜLEMINEK

Ükskõik kas armastust kirjeldatakse eetilise, vabastava jõuna nagu vanimates lauludes või mõistetakse seda kui erootilist, ahvatlevat väge nagu uusimates siinkohal esitatutes — mõlemal juhul viib see inimese välja kriisini.

Kui inimene end oma tunnetele reedab ja alistuda ihaldab, kasvab ta endast üle, purustab oma süütud lapsepõlvearusaamad ja kardab end kaotada. Armastusega kaasneb hirm, mis Søren Kierkegaard'i ja ka meie laulude järgi on "sümpaatne antipaatia ja antipaadne sümpaatia".

Pruut *Kandle jõus* kartis oma peigmeest, ilma et tal selleks arusaadavat põhjust oleks olnud. Kuni oma saatuslike pulmadeni elas ta selles süütusseisundis, milles — ikka Kierkegaard'i sõnut-si — on "rahu ja vaikus, kuid see on samaaegselt ka midagi muud, mis ei ole rahunus ega võitlus; sest ei ole ju midagi, millega võidelda. Mis see siis on? Eimiski. Kuid milline mõju on eimiskil? See sünnitab hirmu."

Mõtiskluste arenedes saab eimillestki varsti miski ja hirmu iseloom muutub. Algselt puudutab see täiesti seletamatut, mida laulikud siiski seletasid, nagu haldjaneidusid, kotkaid, trolle: kogu maailma hirmusid, mis sisaldasid elu kõige õnnelikumas silmapilgus. Võib-olla on laulik endale teadvustanud, et need olevused on "ainult" sümboolid. Kui ta, mõeldes deemonite üle,

kes tegelikult on eimiski, jõuab arusaamiseni, et need väljendavad midagi inimeses, ei esita ta hirmu mitte ainult mõistatuslikult metafüüsilisena, vaid psühholoogiliselt põhjendatuna — kui inimese (võib-olla teadvustamata) hirmu vabaneda senistest tundesidemetest. Hirmust absoluutse languse ees saab hirm ühest seisundist teise ülemineku ees.

Seda üleminekut nimetas kristlus pattulangemiseks. Põhjendamatu kihlusehirmust saab põhjendatud hirm patu ees, seksuaalse ees. Kuid kui seksuaalsus muutub — arvestatavatel moraalsetel põhjustel — eemalepeletavaks, muutub see ühtlasi — niisama arvestatavatel põhjustel — äärmiselt ligitõmbavaks. Hirm on pidevalt sümpaatne antipaatia ja antipaadne sümpaatia, ärev konflikt moraali ja *erose* vahel.

Esialgne hirm kurjuse ees, mis ohustab armastust, muutub hiljem (3) hirmuks hea, vabastava armastuse ees ja (4) hirmuks ahvatleva armastuse ees, mis ohustab moraali. Kihlusolukorras vabanevad jõud võivad endiselt olla saatuslikud, kuid neid ei personifitseerita enam deemonitena, kes tapavad, inimesed tapavad end ise (DgF 73 ja 75) mürgi või mõõgaga, et säilitada seda moraalitõlgendust, mille kohaselt nad seni on auga elanud.

Lendva ja *Rüütli ruunid* käsitlevad kumbki omal viisil sama olukorda, kihlusolukorda, kus ohtlikud uued tunded senise tunneteharmonia purustavad. Nii isand Oluf kui väike Kirsten satuvad eksi, nii looduses kui ka omaenese tunnetes. Ent kui Olufi eksitee tundub tugeva paratamatuse poolt ette kirjutatuna, sest haldjapiiga kujul kohtab ta ebainimlikku saatust ennast, siis väikese Kirsteni puhul tundub põhjuseks olevat vaid õnnetu juhus, ta kohtab vaid omaenese väikest erasaatust ja Peder oma edevas kergemeelsuses on end selle isandaks teinud. Kihlusolukorra ohtude mõistmine on muutunud hoopis teistsuguseks või kui laule siiski ei saa “realistlikena” mõista, teadvustatud mõistmise väljenduseks, “sümboolselt” aga (teadvustamata) elutunnetuse väljenduseks: lauludesse mahuvad olemise ja seda valitsevate jõudude erinevad tõlgendused. Kuid areng, mis on toimunud *Lendva* ja *Rüütli ruunide* vahel, on ühtlasi siiski ka areng vahetumast, abstraktsemalt väljendatud arusaamast inimelu läbimõelduma mõistmiseni: hilisemate laulude autor ei väljenda nii vahetult ennast, kuivõrd annab kaudse väljenduse sellele, mida ta inimesest teab, ta ei esita inimese tundeelu seestpoolt, vaid vaatleb seda väljastpoolt nagu huvitatud, ent

mitte eriti haaratud pealtvaataja. Tema aineks ei ole üldinimlik, vaid individuaalne, ja tema tegelased liiguvad ka varjundirikka-
mas, vähem abstraktses ümbruses. Välimine ja sisemine tungivad
tugevamalt esile ja saavad erilise huvi objektiks (justnagu kesk-
aegses maalikunstis liigub maastik keskaja lõpupoole abstraktses-
taustdekoratsioonist rohkem esiplaanile, ilma et tal siiski lubataks
kogu pilti enda alla võtta) ja selle kasvava huviga ümbritseva vas-
tu kaasneb intiimsem suhe ühiskonnaga. Laulik tunneb kaasajal
kehtivate (moraalsete) väärtushinnangute kohustust ja tema eelis-
tatuimaks aineks ei ole pelk inimese ja saatuse kokkupuude, vaid
konflikt inimeste vahel või tunnete ja ühiskondliku konventsiooni
vahel.

Jäigem ühiskondlik konventsioon, mis takistab tunnete vaba
arengut, suunab lauliku tähelepanu väljapoole, tundeelu ehitusel
eneselt takistustele, mida see väljastpoolt kohtab, sisemiselt töö-
tuselt välisele. Ilmselt põhjustab sellist muutust suhtumises ühis-
kondlik areng (euroopaliku rüütlikultuuri sissetung); siiski näib
sel ühtlasi olevat põhjus kunsti enese arengus: sümbolid, mille
tähdenduse on mõtisklus läbi näinud, heidetakse kõrvale ja neid
asendavad uued, kuid uus astub esile alati vana loogilise jätkuna.¹
Ning tegelikke sotsiaalseid probleeme ei hakka rahvalaul käsit-
lema enne, kui on omaenese arengu kaudu selle jaoks "küpseks"
saanud.

Peaks tunduma, et on olnud ohtralt põhjust käsitleda meie —
ja käsitletud laulude — lemmikainet: tõlgenduskonflikti kihlus-
olukorras, "sotsioloogiliselt" ajastul, mil armuasjad olid alluta-
tud suguvõsa ülemvõimule. Kuid *Kandle jõus* eemalduti otseselt
konflikti käsitlemisest sellisel sotsioloogilisel moel: "Ei nuta taga
ma varandust suurt, minu enda tahtest sai minust teie pruut. Ei
nuta, sest olete jõukas mees, nii et võin seista teiega altari ees."

Rüütel Stigi ruunides on seisusevahest saanud probleem; sei-
susevahe tähendusest ja armastuse veelgi suuremast jõust annavad

¹ Oma ajaloo filosoofias püüdis Hegel ajaloo käigus kehtestada sel-
list "loogilist" seaduspära. Ajaloolise refleksiooniprotsessi kohta väidab
ta (nii ebaloogilises keeles, et seda pole võimalik tõlkida): "Es ist we-
sentlich, dies in seinem eigentlichen Sinne festzuhalten, daß nicht wir,
in bloß äußerer Reflexion, es sind, welche von einer solchen Bestim-
mung zu der anderen übergehen, vielmehr so, daß sie an sich selbst so
übergehen."

tunnistust võõrasema sõnad Stigile: "Ainult talupoiss olid varem, nüüd ihkab sind neitsi, kes sinust on parem."

Nende laulude seas, mis käsitlevad armastuse sotsiaalseid probleeme, pole vanimad oma probleemiasetuses veel eriti realistlikud. "Väline" konflikt, näiteks suguvõsa ja soovimatu kosilase vahel, väljendab sümboolselt tõlgenduskonflikti *inimeses*, kelle pärast võitlus toimub. Need laulud on sisult lähedased sellistele nagu *Neitsi ja kääbusekuningas* ning tähistavad uut "žanri", mis kujuneb välja kõrvuti muinasjutulisemate kaotus- ja võrgutuslauludega ning viib moraaliprobleemi uuele alusele.

5. KIHCLUS JA KURITÖÖ

Laulus *Torbeni tütar* (DgF 288) tapetakse Torben ja tapja toob põhjenduseks: "Ma tahan nüüd sõbra eest kahjutasu saada." Seejärel ratsutab tapja Torbeni tallu ja teda võtab tervitustoostiga vastu tapetu pahaaimamatu tütar. Tegemist on armastusega esimesest pilgust. Tüdruk isa mõrtsukas kahetseb oma tegu järgmiste ilusate sõnadega: "Kui vaid su headusest teadnud ma oleks, su isa südameverd ma valanud poleks" — traagiline konflikt, sest eeltingimus Torbeni tütre kohtamiseks ja temasse armumiseks on just isa tapmine, Olriku sõnutsi "ei võrsu armastus mitte tapmise kiuste, vaid tapmisest"; alles tapmine viib eemale trauma, mida kättemaksukohustus tema jaoks on, kahetsus lepib julma kättemaksja ja vallandab temas õrnad tunded. Keerulisem on tütarlapse olukord, kes peab Reckele tunnistama, et ta "võtab oma veresüüd liiga kergelt": ta järgneb isa mõrtsukale muu vastuväiteta peale selle talitsetud valupurske: "Et minu isa te tapsite, mu suurde hädasse saatsite", mis saab lohutava vastuse: "Kui seni pole ma teind sulle head, siis nüüd mu vara sa minuga jagama pead." "Moraalne" vastuväide tüdruku käitumisele, mis tänapäevainimesele tundub loomulik, leidub otseselt sõnastatuna laulus *Isand Erlandi kuritöö ja karistus* (DgF 289). Ka isand Erland tapab kellegi isand Torbeni ja abiellub seejärel tema tütreaga, kuid tüdruku seitse venda võtavad selle vastutusele: "Kallis õde, kas tõesti sa suureks patuks ei pea, et oma isa tapjale öösel rinnale paned pea?", ja õde paistab sellele jaatavalt vastavat, sest ta aitab vendadel nende ühise isa tapjale kätte maksta.

Kui moraalsetel kaalutlustel on juba keskajal, kahtlemata hilisemas Erlandi-laulus, avaldatud nõrdimust sellise ülalpidamise peale nagu Torbeni tütre oma, siis püütakse neilsamadel kaalutlustel, mis hilisemas tulevikus ründavad laulusid "uurimistöö" kujul, aktsepteerida seda solvangut kaasaegse olukorra mõistmise kaudu ning võidakse arutleda nii²: "Oli tavaline, et vaenujalal olevate perekondade ühinemisele ja lepitusele pani pitseri abiellu osapoolte vahel" — pruuk, millest laul muide ka ise tunnistust annab, sest isand Torben ütleb kättemaksjale: "Annan teile oma maja ja vara, tütregi kauni annan ma ära", kuid vaevalt oli pruugiks Torbeni tütre kombel kõhklematult oma isa mõrtsukaga abielluda. Ja kui väidetakse, et "erinevates folkloorides" oli tavaliseks ja levinud jooneks, et see, kes on röövinud naiselt meheliku toe, pakub seda hiljem ise, võib siiski vastu vaielda, et teemat ei *seleta ära* ainuüksi see, et seda leidub piisavalt paljudes kohtades, vaid seda enam osutub seletamine vajalikuks. Ja märkimisväärne on see, et antud teema esineb luules ka kohtades, kus seda ei õigusta vana veritasutava.

Sellel, mil puudub realistlik alus, on tavaliselt sümboolne seletus. Mõrtsukas, kes tapab isa, on peigmees, kes hävitab vanad tõlgendused: päästab lahti sidemed lapsepõlvega — ja loob uued. Nii oma lühikese kontsentreeritud kujuga kui sisult on laul suguluses vanimatega meie laulude seas: armastust tõlgendatakse ikka veel nii tõsise asjana, et seda ei saa esitada erootiliste kaunistuste abil, kihlusolukorda peetakse kõige otsustavamaks olukorraks, milles kohtuvad loovad ja hävitavad jõud. Mõrtsukas muutub armastajaks — pruut tõlgendab ta ümber ja vabastab ta.

Samal moel, ent negatiivsete tagajärgedega, peetakse võitlus lapsepõlvetõlgendustest vabanemise eest maha laulus *Ribold ja Guldborg*.

Ribold kosib kaunite kommete ja suurte sõnadega; seal, kus ta elab, ei laulvat ealeski muud linnud kui käod ega kasvavat muu rohi kui sibulad; Guldborg vastab samasugusel kelmikal moel, et muru võiks seal ju siiski maa peal kasvada jne, kuid tema tõelised, tõsised kahtlused Riboldiga silm silma vastu seistes kõlavad nii: "Kuidas saan pageda sinuga talust, seotud ma olen siin käsist ja

²H. A. Paludan, *Danske Studier* (1926).

jalust. Mind valvab isa, ema valvab mind, mind valvab mu õde ja valvab vend.”

Ribold vastab: “Kogu su hõim las valvel olla, ikkagi võid sa minuga tulla.” Mõnes variandis valvab Guldborgi veel ka tema peigmees — kahtlemata lisandus, mille põhjuseks on hilisem järelemõtlemine: kui Guldborgil oli juba peigmees, oli paremini põhjendatud see, et Ribold teda endale ei võinud saada, sest tüdruk ei paistnud tema juures mingeid tõsiseid vigu leidvat. “Peigmees” ei mängi ka edasises arengus mingit osa, ainult ühes paljudest üleskirjutustest (D) on tema see, kes avastab, et Ribold on asunud Guldborgi ära viima, kuid pange tähele, et see toimub tüdruku enda soovil; teistes variantides on mõni juhuslik inimene, rikas krahv või puulõikaja see, kes hoiatab nii järjekindlalt valvavat perekonda.

Riboldis ja Guldborgis ei esitata sugulaste vastumeelsusele kosilase suhtes mingit põhjendust; et tüdruku kodust lahtirebimise hinnaks on võitlus, on selles üsna iseenesestmõistetav. Et Ribold võiks Guldborgi endaga kaasa oma imedemaale viia, peab ta läbi lõikama tema sidemed koduga, mis jälitavad teda seitsme venna näol. Ta on neid kuus tükki maha lõõnud, kui Guldborg, kes on lahinguväljal kohal ja hoiab Riboldi hobust, äkki avaldab, et võib-olla ta ei olegi vabastatud ja kardab selleks saada: “Ridebold, Ridebold, käest pane mõök, Issanda nimel peata ta lõök. Noorima vastu näita sa headust, las läheb viima ta emale teadust.”

Nende sõnadega pitseeritakse Riboldi saatus: ta saab samal hetkel nooremalt vennalt surmava haava. Et Guldborg veab Riboldit alt ja on “süüdi” tema kaotuses, väljendub selles, et ta nimetab lahingupalangus tema nime, mida see oli tal keelanud teha vana veendumuse kohaselt, et see, kes teab oma vaenlase nime, suudab temast paremini võitu saada. Anonüümsus on alati kaitse.

Ribold vihastub nende sõnade peale ja lööb maha ka noorima venna. Järgnevad stroofid maalivad lühidalt ja selgelt pildi tüüpilisest kriitilisest olukorrast kahe armunu vahel: “Salus, kus kasvasid roosipuud, sõnatult vaikisid mõlema suud. “Kuulake, kallim, mu küsimust: kuhu on jäänud te rõõm ja lust?””

Ribold vastab pisut etteheitvalt: “Jumal näeb, Guldborg, sa teada ei või, et su noorim vend mõõga mu südame löi.”

Et Guldborg pole märganud, et Ribold on surmahaava saanud, võiks ju tähendada, et sel on eriline iseloom. Teda ei tee nüüd murelikuks mitte see, et ta perekond on maha tapetud, vaid see, et Ribold on hirmuäratavalt vaikne. See kurb laul lõpeb nii, et Ribold, kes ei ole suutnud mõrsjat endale võita, pöördub koju oma perekonna juurde — ja kurvastusest järgneb Guldborg talle surmas.

Isand Hjælmeris on sümboolne side neiu pärast peetava võitluse (sisemise) ja tema seitsme venna vastu peetava võitluse (välimise) vahel lahti sõlmitud. Kui vennad kohtavad Hjælmerit, ratsutab see roosiväljal ja kõige järgi otsustades ei kavatse kedagi ära röövida; seevastu suudavad vennad leida muid mõjuvaid põhjusi vaenuks tema vastu: "Tapsid me isa, luna maksmata jätsid, salaja ära me sõsara petsid."

Nagu ette nähtud, tapab Hjælmer kuus venda — ja säästab noorimat, mil puudub samasugune sügav mõte kui Riboldi-laulu vastaval joonel, vaid millest lihtsalt selgub, et ta on heasüdamlik ja mitte kuigi ettenägelik inimene. Noorim vend tapab Hjælmeri ja viib tema maharaiutud pea õele, kes venna kohe südametunnistusepiinadeta maha lööb.

Selle laulu austatud autorit köidab ikka veel vana julm teema, kuid ta võtab seda realistlikumalt. Realistlikust mõistmisest tuleneb suurem psühholoogiline huvi tüdruku olukorra vastu, kelle üle vaidlus käis. Tema kahanematu sümpaatia peigmehe suhtes, vaatamata selle verisele puhastustööle tüdruku sugulaste seas, äratav epigoonlaulikuis imestust, kuid kutsus esile ka moraalseid kahtlusi.

Kui isand Hjælmeri pruut tappis oma venna ja kõnetab tema surnukeha nõnda: "Rebaste-kaarnate toiduks ta jäägu, kallim mul uhked matused saagu", on üks teine noor daam (DgF 303) tagasihoidlikum ja rahuldub sellega, et heidab vennale ette: "Kui isand Olufi tapsid sa ja mulle hinge töid mure, siis lähen ära ma kloostriisse ja kurbuse kätte suren."

Loomulikult on ikka peigmees ja mitte vennad tema kurvastuse põhjuseks. Kui kosilane tapluses võidab, ei kõhkle neiu sellele poolehoidu avaldamast (DgF 416): "Kui tapsid mu seitse venda sa, sind süüdistada ei taha. Sulle kaasaks tuleksin ma ka siis, kui mu isa sa tapaksid maha", mis kõlab üpris paadunult: see noor daam taipab, et tema põgenemine väärrib karistust, ning

ignoreerib seda teadlikult ja seetõttu pisut jõhkralt. Viimaks koi-dab, nagu mainitud Erlandi-lauluski, arusaamine, et on kuritegu oma isa mõrtsukat kaissu võtta, kuid seda tehakse siiski — ja kuigi neitsil (DgF 418) läks silme ees mustaks ja ta minestas oma vendade verd nähes ning isegi “kukkus surnult maha”, tõuseb ta kohe taas üles, kui peigmees ta käte vahele võtab ja ütleb: “Ma palun teid, neitsi Ellensborg, andke andeks mulle see süü.” Ja kui tal ongi süümeepiinad ja näib, et ta tunneb vähemalt muret oma sugulaste auga matmise pärast, laseb ta end kohe peigmehel veenda: “Suguselts võib nad maha matta, mullaga nende korjused katta.”

Võib-olla on võimalik neid laule mõista fantaasiavaeste lau-likute kiitusena armastuse ülemvõimule igasuguse vaenu ja pe-dantse moraali üle — sel eesmärgil on nad sel juhul kasutanud vana, tähendusrikast motiivi, mis just realistliku mõistmise läbi on tähenduse kaotanud. Üleminekut vanalt mõistmiselt uuele võib põhjendada laulus, millele Grundtvig (DgF 291) annab pealkirja *Elleni pojad maksavad isa eest kätte*, mida aga Recke nimetab *Isatappjat säästetakse*, mis juba näitab, et üleskirjutused ei ole lau-lu lõpu küsimuses kooskõlas. Selles laulus pajatab emand Ellen kurbadest mälestustest: pojad saavad tema suu läbi teada, et omal ajal tappis nende onu nende isa, samuti vana hea teema, ainult et kihlusolukorrast lahti rebitud, sest isa võidi tappa ju alles tükk aega pärast pulmi. Näib, et ema tahab oma jutustusega rõhutada oma võib-olla abiellumiseas poegadele, et ei tohi abielluda sugu-võsa soovi vastaselt. Ja kuigi ta ühel hetkel kutsub poegi üles kätte tasuma, hakkab ta järgmisel hetkel venna eest paluma, põhjenda-des seda nii, et vend on oma süüteo lunastanud, muuseas seitse korda Roomas käinud. Ta noorim poeg pahvatab hästikasvatatult: “Oma onu ma maha ei löö, kui teile ei meeldi see.”

Teistes lauludes, milles Riboldi-laulu sümboolsest probleemi-asetusest sõltumatult laudakse pruudiröövist ja suguvõsade vahe-lisest vaenust, ei ole tegelastel nii kerge üle saada oma armastatute mõrtsukalikust käitumisest või sõprade vägivaldsest surmast (mis näitab piisavalt hästi, et see laulužanr ei anna tunnistust kauge metslusaja kommetest ning tavadest, vaid lihtsalt lagunevast sümboolikast). Kui näiteks Väike Engel (DgF 297) tapab ema õhutusel oma isa mõrtsuka, kes on tema enese onu, ja seejärel sellest ema-le teadust toob, väljendab ema reaktsioon ja Väikese Engeli — või lauliku — kommentaar sellele realistlik-psühholoogilisemat

lähennemist: "Emand Malfred nuttis, käed murdis valusaks: "Mul oli mure ainuke, nüüd saanud on sest kaks." Väike Engel pühkis põselt pisara: "Jumal taevas, avita, ei naisi mõista ma.""

6. KIHCLUS JA DEEMONID — ERALDI VÕETUNA

Erinevate rahvalaulužanride sisemisel arengul on allakäiguprotsessi iseloom; kuid samaaegselt ühe žanri vananemisega tuleb moodi teine. Sümbolid, mis algupäraselt on reaalse väljenduseks, tarduvad poeetilisteks konstruksioonideks sedamööda, kuidas nende tähendus unustuse hõlma vajub — või seda liiga hästi mõistma hakatakse. Deemonid, kelle tähendus oli seotud kihlusolukorraga, antakse piirideta fantaasialennu hooleks ning nad saavad klouni rolli mõttetuis, ent meelt lahutavais lauludes (*Røsmes Havemand, Isand Tønne Alsøst, Libakaaren*), samal ajal kui arenenumad laulikud käsitlevad kihlusi inimese siseasjana.

Suurepärase näide moodsast, s.t täielikust realismist on *Ebbe Skammelsøn* (DgF 354). Armusidemeid Ebbe ja tema pruudi vahel ei häiri mitte deemon, vaid inimene, Ebbe vend Peder, keda hõlpsasti võib kõrvutada seitsme anonüümse vennaga *Riboldis ja Guldborgis*. Ent kui *Guldborgi* vennad ei ole individualiseeritud, vaid esinevad sümboolse jõuguna, on Peder Skammelsøn omaette inimene ja ta ei tekita tüli mitte kui "vend", vaid kui võistleja. Kui Ebbe teada saab, et pruut kavatseb tema vennaga abielluda, on ta alguses, süüdlaslikult suguvõsa arvestades, loobumismeeleolus: "Kallis ema, kuulake mind, las ma ratsutan teele, kui jään õhtuni, lahti teen värava silmaveele."

Kui ta aga laseb end heatahtlikel vanematel veenda paigale jääma, ei suuda ta enam oma ägedust taltsutada: kaks kihlussituatsioonis kokku pörkavat tõlgendust on mõlemad lagunened, ta on petta saanud nii suguvõsalt kui pruudilt. Seetõttu on asjade loomulik käik, et ta lööb nii venna kui kallima maha ja vigastab raevuhoos isegi oma vaeseid vanemaid: "Isa ilma jäi vasakust jalast ja ema käest paremast" — ja Ebbele endale jääb üle vaid maapagu, nii sisemine kui väline: "sestap hulgubki Ebbe Skammelsøn üksi kaugel kodumaast."

Kui ebatavaliste eriliste kogemustega inimesel oli võimatu saada kangelaseks vanemates lauludes, mis ei käsitlenud üksikisikut,

vaid lihtsalt inimest maailmas, sobib ta väga hästi peategelaseks "realistlikule" laulule, mis käsitleb just üksikisikut, näiteks Ebbe Skammelsøni Thyst. Deemonilauludes koondus kogu olemise probleemistik ühte lihtsasse sümbolisse, hiljem jagunevad probleemid erinevate inimeste vahel ning esinevad seetõttu suuremal hulgal, vahel ka pisut tagasihoidlikumas mõõdus. Laulude kohta, mis kujutavad armastuse keerulisi teid "realistlikult", võiks koos Søren Kierkegaard'iga küsida: "Mis on siis takistuseks, kas julmad vanemad, need tuleks lepitada, või perekondade vaen, see leevendatakse, või keegi teine, see kõrvaldatakse. . . või vajad sa raha, et õnnelik olla?" Armastusprobleemid saavad "ühiskondliku" iseloomu ja muutuvad seeläbi ka individuaalselt juhuslikumaks: kui armastajatele ei lange osaks lihtsalt mõni väline õnnetus, pole neil ilmselt kuigi raske teineteise seltsis õnne leida.³ Siiski kätkevad ainult naiivsemad rüütli laulude seast naiivsemat inimesemõistmist kui nõiduslaulud, mille algteema oli inimese enese problemaatiline tundeelu, mida suuremal määral tundmus kohtab väliseid takistusi ühiskonna ja selle konventsioonide poolt, seda enam tahetakse selle omavahel võitlevaid komplekse (tõlgendus) väljendada "ühiskondlike" ja mitte ainult "metafüüsiliste" sümbolite abil. Deemonid jäävad tööta, kui lõplikult tunnistatakse, et inimesed võivad üksteise suhtes saatanlikult käituda. Väline "käsitus" on midagi muud, seeläbi väljendub sama protsess.⁴

³Søren Kierkegaard väidab ülaltoodud tsitaadi lähedal ka, et ainult "armastajad, kes on absoluutselt usaldatavad armastuse läbi", võivad poeetiliseks käsitluseks ainet pakkuda ja et luule peab ära pöörduma problemaatilistest indiviididest, kes nagu osa Kierkegaard'i enese kangelasigi kannatavad immanentsete armupiinade käes. Seega süüdistab ta end, kummaline küll, arvamuses, et kunst peaks olema välise järeletegemine või ümberütlemine ja mitte sisemise realistlik esitamine. See eksiarvamus tulenes loomulikult sellest, et ta piiras kunsti valdkonda "esteetilisega" — dialektika asub ju esteedist kaugel ja ta keeldub kirglikult omaks võtmast, et inimene on loomult problemaatiline olevus.

⁴Seda arengut olemise metafüüsilisest tõlgendamisest ühiskonnateadlikuma hoiaku ja psühholoogiliselt nüansirikkama inimesemõistmiseni võib täheldada kõikjal keskaegse mõtte ajaloos, näiteks ka "realismi" (skolastikute klassikalise õpetuse, et üldmõisted kätkevad endas tegelikku jumalikku tõelust, mille kohta konkreetsed nähtused on vaid välised näited) filosoofilises heitluses "nominalismiga", mis väidab, et

Üleminek metafüüsiliselt elutõlgenduselt realistlikule, mis seisneb ka selles, et see tõlgendamatu, mis algselt tuli ilmsiks kontsentreeritult piirsituatsioonis, jaotatakse laiali ning ilmneb konkreetsetes inimlikes olukordades, näib siiski sõltuvat illusioonist, kui mõelda järele selle üle, et deemonid ei olnud rahvalaulude autorite ja nende aja jaoks sümbolid, vaid (väline) reaalsus. "Siis nähti kõikjal haldjapiigasid ja merineitseid ning sellesarnaseid pimeduse jõudusid samuti kui vaieldamatuid realiteete nagu rüütliilossid ja tuuleveskid," väidab Grüner-Nielsen ja pole põhjust kahelda, et sellistesse olevustesse "usuti", sest praegugi on ju võimalik uskuda meremadusid ja lendavaid taldrikuid. Näib siiski, et rahvalauludeemonite tavalisele — ja eriti Axel Olriku rajatud — tõlgendamisele personifitseeritud loodusjõududena räägib vastu asjaolu, et rahvalaulukangelane satub deemonite meelevalda reeglina ainult siis, kui ta viibib teatud kindlas hingeseisundis. Deemonite kihlusolukorraga seotuse lõdvenedes kaotavad nad oma deemonliku jõu: lauludes, milles deemoneid on kõige hõlpsam tõlgendada välise reaalsusena ja mitte sisemise reaalsuse sümbolitena, on selge, et nad ei ole midagi, millesse usutakse, vaid lihtsalt fantaasia konventsionaalne mänguasi — näiteks hilisemas muinasjutulaulus *Troll ja talumehe naine*, mis ainsana laseb deemoneil esindada metsikut "loodust".

Ainult ühes laulus, *Isand Lunos ja merineitsis* (DgF 43) ilmuvad deemonid välja siis, kui mässavad välised, mitte sisemised jõud. Laevareisil Gröönimaale peatab isand Lunot merineitsi, kes põhjustab tema laevale suurt kahju, enne kui isand Lunole pähe turgatab, et ta valitseb ka ruunide üle. Nende väega köidab ta merineitsi kalju külge — ja kukub seejärel hooplema: "Kõigile ütle, kes siin näevad sind: Luno valgekäeline vangistas mind."

Kuid selline üleolev toon on kohatu deemoni puhul, kes on üsna tõsiselt võetav. On ju ette kindel, et isand Luno ruunid saavad merineitsist hõlpsasti jagu; seda, et ta nende kasutamisega nii kaua viivitab, põhjustab koorderdav kunstnikukokkuhoid: mida kauem ta ootab, seda suurem pinge — kuid pinge on vaid väline, ainult kirjanduslik. Nii merineitsi kui ruunid on poeetilised kaunistused. Teine merineitsilaul, *Merineitsi ennustus* (DgF 42),

ainult konkreetssed nähtused on tegelikud ja mõisted on tekkinud nende abstraktsioonidena. Nominalismi esimene esindaja oli Ockhami William (1270–1349).

tähistab ka hilisema aja teadvustatud mõtisklust neist demonitest, kes vanadest aegadest saadik on kunstniku fantaasiat valitsenud. Kui vanad demonid astusid esile tõlgendamatu saatuse elluviijatena, on hilisem merineitsi võimust üsna ilma jäetud ja laseb end "kuningal" vangi võtta; siiski teab ta, nagu ka üks teine ennustajanaine, saatuse teid ja ennustab kuningannale selle enese ja tema poja saatust, mis on nii julm, et paneb ta pisaraid valama. Merineitsi lohutab kuningannat sellega, et taevariigi uks on talle siiski lahti, ja vihjab sellega, et tema enda jaoks on see lukus. Merineitsi, kel esinevad nii vagad mõtted, ei ole loomulikult kuigi ähvardav ja ka Olrik tunnistab, et "hirm on pigem laulikupoolne, kui tegelik tunne" ja seda suhtumusmuutust demonitesse, keda laulus võib vastu võtta kuninganna, kes tahab merineitsit alguses tappa, kuid laseb ta siis vabadusse, seletab ta sellega, et kristlus oli meelte üle nii suure võimu saavutanud, et demonid enda oma peaaegu kaotasid. Ka Ernst Frandsen, kes oma esteetilisi kriteeriume *Merineitsi ennustuse* puhul kuidagi kasutada ei saa, seab selle laulu otsustavale kohale arengus "paganlikust loodusekartusest kristliku usaldamiseni", millest nõiduslaulud tema silmis tunnistust annavad. Kuid epigoonlaulu, mis on vaid sentimentaalne mõtisklus vanal teemal ja mille demon on ilmselt vaid poeetiline figuur, võib vaevalt arengu suhtes representatiivseks pidada.

"Hirmust looduse ees" saab iseseisev teema alles lauludes, millel on juba kristlik värving: alles Luno merineitsit võib tõlgendada mere personifikatsioonina ning Luno laev näeb väga kristlik välja: "Laev oli kullatud ahtrist ja vöörist, Maarja nimi vastu lainepöörast. Laev oli kullatud mõlemalt pardalt, Jeesuse nimi seal seisis hardalt."

Vanad laulud ei väljenda kunagi hirmu looduse ees, vaid hingeahistust, mis kunstniku sümboolikas loomulikult projitseerib oma objekti ümbritsevale. Et analüüs paljastab demonid sümboolsete projektsioonidena, ei välista võimalust, et neisse võidi uskuda: teadvustamatu sümbolid võivad teadvuse jaoks olla tegelikkus ning müstilised sümbolid ei eristu ju puhtkunstiloomingulistest mitte algupäralt, vaid just seeläbi, et neid usutakse. Siiski on ainult vanimad demonilaulud (1) müütilise iseloomuga, järgnevad tunduvad sisaldavat (üha enam "teadvustatult") sümbolite psüühilise algupära paljastamist. Juba vanades lauludes ilmneb

kristluse pitser, millele ei saa süüks panna deemonihirmu täielikku puudumist, — siiski kannab see nende tegevusvalla üle välisest sisemisest olemusse ja just seda protsessi võib rahvalauludes täheldada.

Kui Vedel peab *Germand Gladesvendi* lauluks “kurja vaenlase vihast” ei ole ta tõest kaugemal kui Olrik, kes peab seda “luuletuseks mere armutust ahnusest”. Kuid alles hilisemal ajal sai luuletaja teadlikuks merest (*Isand Luno*) — ja kurjast vaenlasest: laulus *Püha Jüri* (DgF 103), mis on legendi suhtes sekundaarne ja sisaldab kristluse teadliku inimeselutingimuste sümboolset, ja see tähendab allegoorilist, esitust: lohe, kes ähvardab paganate linna, sööb iga päev ühe neitsi; neitsite valimine korraldatakse loositõmbamise teel, ja kui loos langeb kuningale tütrele, ütleb ta isa: “Mu kallis tütar, toas ehtida end pidurõivasse püüa. Su annan kuningapojale ja mitte lohele süüa.”

Et kuningas kõrvutab lohet kuningapojaga ja neitsi läheb sellele süngele kohtumisele oma pidurõivais, meenutab tugevasti kihlusolukorda. Kristlik poet tõlgendab lohet vanakurja allegooriana, kuid ühtlasi on see seksuaalne sümbol: kihlusolukord on pidev allakäiguolukord, sest seksuaalne on patune. Taevale tänu tuleb Püha Jüri ja päästab neitsilikkuse, muidugi piigi abil. Kui kuningas, kes pole kogu loost sõnagi aru saanud, tahab talle tasuks anda tütre, kelle vooresikkuse ta on päästnud, vastab Püha Jüri muidugi: “Teie tüdart ei taha ma, ei tule väimeespojaks, parem ehitage üks maja te, mis vaestele oleks kojaks.”

Sama teadlikult tendentslik kui *Püha Jüri* — ent oma tendentsidelt peale kristlik-moraalse ka rahvuslik — on *Svend Felding* (DgF 31). Sellenimeline mees jälitab neitseid röövivat trolli Roomani, tema võit on ette kindel, sest ta on varustanud oma piigi armulaualeivaga ja ratsutab *taani* hobusel. Ka teatab ta võidu järel vahvalt: “Te rändureid Taanima radadelt tublisti jootke ja toitke, niikaua kuni siin elate, Svend Feldingit meeles hoidke.”

Svend Feldingi tagasihoidlikkust päästetud neitsi suhtes põhjustab koju Taanimaale jäänud pruudiga arvestamine, ta ei ole pühak nagu Püha Jüri, kes mitte ühtegi neitsit ei või ülistada.

Kui laulik on ette teadlik sellest, millega ta tahab meeldida, tuleb sellest harva midagi head, tendentslikus kunstis väljendub olemasolu teadlik hindamine, mitte teadvustamata tõlgendamine. Vanades lauludes ei mõistetud sümboleid “teadlikult”, kuid sel-

lega tahetakse eelkõige öelda, et neid ei mõistetud valesti (nagu nt lohet *Pühas Jüris*).

KOKKUVÕTE

Seistes luuležanri ees, mille autorid on tundmatud suurused ja mille säilinud kuju ei ole algupärane, ei teki kergesti kiusatust eksida biograafilistesse ja vormilistesse ning seetõttu vähetähtsatesse uuringutesse. Seda kergemini tekib aga kiusatus tõlgendada rahvalaule ajalooliste allikatena, mida need on küll ainult selle poeetilise reservatsiooniga, et kunst ei ole välise tegelikkuse matkimine, vaid tegelikkuselamuse esitamine. Mingi ajastu luulesümbolid ei ole identsed selle teadvustatud mõistetega.

Esitus, mis seega on muutunud nii laiaks, on võib-olla mõnikord suutnud jätta mulje, et üks laul peaks olema tekkinud teadvustatud "refleksioonina" teise üle. Just rahvalaulude puhul, mis on elanud nii "rahva" kui laulikute suus, võib selline kirjanduslik sugulusaretus võimalik paista: laulikul võis ju tekkida kiusatus ümber luuletada laulu, mis aja jooksul oli mõistetamatuks muutunud: kas realistlikumas suunas (*Lendva — Armukese kättemaks, Rüütli ruunid — Kihlvedu*) või lepitavamal muinasjutulisel kujul (*Germand Gladesvend — Libakaaren*). Kuid ainult epigoonluule jaoks on kirjanduslik mõju suurema tähendusega kui originaalfantaasia. Kunst on olemasoleva tegelikkuse, mitte olemasoleva kunsti tõlgendus. Kuid et kunstiajalugu on eluhoiakus ning tegelikkuse tõlgendamises toimunud muutuste kontsentreeritud väljendus, võib see iseenesest põhjuste rida meenutada.

Kunsti valdkond on kehtiva tõlgenduse ja tõlgendamata jäänu piiriala. Kunstniku inspiratsioon on oma olemuselt suguluses armastusega: tungiga täieliku aktsepteerituse poole, tema probleem on see, mis takistab armastust. Rahvalauludes on armastus vabastav jõud, millele vastandub hävitamine, kõige vanemates eetiline jõud erootiliste kaunistusteta, seega (1) *Lendvas, Kandle jõus, Germand Gladesvendis*, nagu ka (2) *Neitsis ja kääbusekuningas, Riboldis ja Guldborgis, Torbeni tütres*, milles negatiivne jõud ei ole enam ebainimlik ja metafüüsiline, vaid inimlik, ehki seda ei mõisteta veel psühholoogiliselt. Vabastav armastus saab erootilisema iseloomu: (3) *Bøsmersis haldjakodus, Lohe-maas, Neitsis linnunahas*, kuid selle nüansseeritud psühholoogi-

lise mõiste all mõistetakse ka hävitavat printsiipi kui erootilist mürgitust, nagu poolenisti *Noores Svejðalis* ja *Rüütel Stigi ruunides* ja täiesti (4) *Rüütlis hirvenahas*. Ja peagi võib täheldada moraalset tendentsi tõlgendada inimlikku armastust "patuse-na", vabastav armastus kuulub vaid Neitsi Maarjale: (5) *Sunnitud kaastunne*. Psühholoogilis-sotsioloogilisemaid laule *Ebbe Skammelsønist Axeli ja Valborgini* võiks nende armastuskirjelduse ja moraalitõlgenduse järgi paigutada kõrvuti rühmadega 3–5.

Seost kahe jõu vahel võib loomulikult vaadata kahest küljest. Kui negatiivne printsiip erilise vaatluse alla võetakse, näib, et (1) deemonid tähistavad absoluutselt seletamatut, mida võib aksepteerida ainult saatusena, teisest küljest võib (2) deemonlikku mõista kui veel seletamatut kaasinimeses, mida siiski saab seletada — või (3) vabanemata osa inimeses, tema seotust minevikuga. Deemonlikkus on armastuse võrgutav (4), patusus seksuaalne jõud, nt ka *Pühas Jüris* (5). Muinasjuttlaulud, milles vanade sümbolitega vaid mängitakse, ja enamik kirjanduslikest võitlus-ja tapluslauludest on vaevalt vanemad kui 5. rühm.

JÄRELMÄRKUS KOLMKÜMMEND VIIS AASTAT HILJEM

Käsitlus "Rahvalaulud ja kihlused" on väljavõte minu kolmandast raamatust *Kirjanikud ja deemonid* (Digtere og dæmoner), mis ilmus 1959. Mu kaks esimest raamatut olid novellikogud *Kummalised lood* (Sære historier) ja *Ohutud lood* (Ufarlige historier); üks lugu kummastki raamatust avaldati eesti keeles pealkirja all *Kummalised lood* 1976.

Niisiis alustasin ma kirjanikuna ja jätkasin (teiste) kirjutatu analüüsimisega, et iseenele ning soovitavalt ka teistele selgeks teha, mis on kirjutamine. Olin avastanud, et kirjutamine ei ole "vaba fantaasia", vaid pigem psüühiliste seaduspärasuste uurimine, mis realistlikus kirjandusloomingus paneb end kehtima samavõrra kui fantastilisel muinasjutul. Kuid kõige selgemini tuleb see ilmsiks algupärastes žanrides: müüdis, rahvamuinasjutus, rahvalaulus, mille vastu ma seetõttu erilist huvi olen tundnud.

Ühtlasi oli mul rahvalauludesse sukeldumiseks eriline põhjus. Nooruses olin korduvalt tundnud hämmastust selle üle, et sõpradel ja tuttavatel, kes kohtasid õnne suures ja vastastikusel armastuses (mida minu

endaga ei juhtunud), näis olevat raske seda õnne taluda. Ja sama kehtis ilmselt kangelaste kohta vanades heades rahvalauludes, mille tegevustik üllatavalt sageli leidis aset vahetult enne pulmi. Neist kõige levinumas, *Lendvas*, ratsutab isand Oluf välja külalisi pulma kutsuma ning kohtab teel haldjaneidu; olemise ähvardavus ilmneb, sageli deemonlikeks olenditeks kehastunult, olukorras, mida ma nimetasin "kihlusolukorras": inimesel tuleb end anda teisele inimesele; uus nii-öelda ei mahu vanasse minasse, see nõuab uuenemist, olemasolu ümbertõlgendamist, ja see, mida inimese elus seni ei olnud, pöördub selles kriitilises olukorras esimest korda tema vastu. Inimene peab enda kaotama, et end leida, öeldakse ju selle kohta, ning Søren Kierkegaard'i hirmuanalüüsile (1844. aastast pärinevas teoses, mille ma kommenteeritult välja andsin *Kirjanikele ja deemonitele* järgnenud aastal) võiksid rahvalaulud suurepäraseid näiteid tuua. Mis mind rabas — ja mida ma oma kirjatöös näidata soovisin — oli see, et rahvalaulud ütlevad midagi niihästi inimese kohta minevikus kui ka inimpsüühika kohta ükskõik millisel ajal. Ning sõandaksin öelda, et laulude selline kaasajastamine uuendas huvi nende vastu ning arutelu nende ümber.

Mind köitis laulude sisu, mitte niivõrd nende algupära ja edasiandmine. Neid teemasid on see-eest põhjalikult käsitletud folklorist Jørn Piø raamatus *Uued teed rahvalaulu juurde* (Nye veje til folkevisen, 1985). Romantismiajal arvati, et laulud n-ö on võrsunud rahva hingest, ning hilisemad uurijad on arvanud, et neid kirjutasiid aadlikud ning hiljem võeti need rahva poolt üle. Piø esitab argumente selle kasuks, et vanimad laulud on kokku pannud rändlaulikud, kes neid laatadel ette kandsid. Just selliseid laule kirjutasiid aadlidaamid üles esimestesse laulukäsikirjadesse, ning mõnede laulude autoriks olid need naised ise; see peaks Piø järgi kehtima näiteks laulu kohta Germand Gladesvendist.

Mina ise ei ole oma rahvalaulu-uuringuid jätkanud, kuid olen sageli tagasi pöördunud algupäraste žanride juurde. Nii olen ma taaskirjutanud ja kaasajastanud Põhjala mütoloogiat jutustuses *Jumalate hukk* (Ragnarøk, 1982) ning kreeka oma *Apolloni vastuhakus* (Apollons oprør, 1988) ja minu viimane suurem töö on kõigi Grimmi muinasjuttude uustõlge.

HR. STRATIS THALASSINOS

KIRJELDAB INIMEST

Giorgos Seferis

Tõlkinud Kerttu Veldi

1.

Kuid mis on lahti selle inimesega?

Kogu pärastlõuna (eile, üleeile ja täna) istub ta pilk naelutatud leeki

ta komistas mu otsa õhtul trepist laskudes

ta ütles mulle:

“Keha sureb vesi hägustub hing kõhkleb

ja tuul unustab unustab üha

aga leek ei muutu.”

Ta ütles mulle veel:

“Teate armastan üht naist kes lahkus ehk allilma; mitte sel-
lepärast ei näi ma nii laastatud

püüan kinni hoida leegist

sest see ei muutu.”

Hiljem jutustas ta mulle oma loo.

Ο κ. ΣΤΡΑΤΗΣ ΘΑΛΑΣΣΙΝΟΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΙ ΕΝΑΝ ΑΝ-
ΘΡΩΠΟ. — George Seferis. *Collected Poems 1924–1955*. Prince-
ton, New Jersey: Princeton University Press, MCMLXVII, pp. 136–
151.

2. Laps

Kui hakkasin suureks saama piinasid mind puud — miks te naeratate? Kas teile meenus kevad — kalk väikeste laste vastu?

Mulle meeldisid väga rohelised lehed
mäletan kuidas õppisin koolis veidi vaid seetõttu et kuiva-
tuspaber koolipingil oli samuti roheline
mind piinasid puujuured mis tulid talvepalavuses põimuma
mu keha ümber
ma ei näinud lapsena teisi unesid;
nii õppisin oma keha tundma.

3. Nooruk

Kuueteistkümnenda eluaasta suvel laulis üks võõras hääl
mulle kõrva
mäletan merekaldal punaste võrkude ja liiva unustatud paa-
di vahel skeletti
püüdsin läheneda tolele häälele pannes kõrva liiva vastu
hääl kadus
aga oli üks lendtäht
nägin otsekui esmakordselt lendtähte
ja huultel laine soolasus.
Sel ööl ei tulnud enam puujuured minuni.
Järgmisel päeval avanes teekond mu peas ja sulgus jälle
kui pildiraamat;
kavatsesin jalutada igal õhtul merekaldale
et tundma õppida esiteks kallast ja seejärel minna merele;
kolmandal päeval armusin tütarlapsesse mäelt
tal oli väike valge majake kui maakirik
aknal vana ema kõverate prillidega, varraste kohal, alati
vaikiv
pott basiilikuga pott aednelgiga

ta nimi arvan oli Vaso, Froso või Bilio;
nii unustasin mere.

Oktoobris ühel esmaspäeval

leidsin purunenud kannu valge majakese eest

Vaso (lühidalt) ilmus mustas kleidis juuksed kammimata sil-
mad punased

siis küsisin temalt:

“Ta suri, arst ütles, suri, sest me ei tapnud musta kukke
vundamenti kohal. . . kust leida musta kukke siin. . . ainult
valged linnud. . . ja tibusid müüakse turul kitkutult.”

Ma ei kujutanud leina ja surma selliselt ette
lahkusin ja pöördusin tagasi merele.

Tol ööl “Püha Nikolaose” pardal nägin unes ürgvana nutvat
oliivipuud.

4. Noor mees

Aasta reisisin koos kapten Odysseasega

tundsin end hästi ilusa ilmaga seadsin end sisse laevaninas
merineitsi kõrval

laulsin tema punaseist huulist vaadates lendkalu,

tormides varjusin trümminurgas laevakoeraga koos kes
mind soojendas.

Ühel hommikul aasta lõpul nägin minarette
pootsman ütles mulle:

“See on Püha Sophia, täna õhtul viin su naistesse.”

Sellisel sain tundma naisi, kes kannavad vaid sukki
neid keda tegelikult välja valime.

See oli kummaline koht

aed kahe pätklipuuga lattvõrestik kaev

ümberringi müür klaasikildudest ääristatud
flööt laulis “Mu eluvoolu”.

Siis nägin esmakordselt üht südant

läbistatuna tuttavast noolest

seinale joonistatud söega.

Nägin viinapuulehtlat kollasena

mahalangenud lehti

kokkukleepunult paeplaatidega madalas mudas

ja seadsin sammud tagasi laevale.

Siis haaras pootsman mul varrukast ja viskas kaevu;

kuum vesi ja niipalju elu naha ümber. . .

Hiljem mängides hooletult oma parema rinnaga ütles tüdruk mulle:

“Olen Rhodoselt, 13 aastaselt kihlati mind saja seekli eest.”

Ja flööt laulis “Mu eluvoolu”.

Mulle meenus purunenud kann jahedal pärastlõunal ja ma mõtlesin:

“Sureb ka tema, kuidas ta sureb?”

Ütlesin talle ainult

“Vaata ette, sa hävitad ta, see on su elu.”

Õhtul laeval ei suutnud ma läheneda merineitsile, häbenesin teda.

5. Mees

Sellest peale olen näinud palju uusi maastikke: rohelisi tasandikke, kus seguneb maa taevaga, inimest seemnega kõikväelises niiskuses; plataane ja kuuski; järvi sakris vaadetega ja surematuid luiki, sest nad on kaotanud oma hääle — lavamaastik, mille keris lahti mu tahtejõuline kaaslane, too rändnäitleja; samas lasi ta kõlada pikal sarvel, mis lõhkus ta huuled ja kiskus oma läbilõikava heliga maha kõik, mis mul oli õnnestunud ehitada, nagu Jeeriku pasun. Ma nägin üht vana pilti ühes madalalaelises ruumis; seda imetles palju inimesi. See kujutas Laatsaruse ülestõusmist. Ma ei mäleta sealt ei Kristust ega Laatsarust. Ainult ühes nurgas oli maalitud jälestus kellegi näole, kes vaatas imet otsekui seda haistes. Ta püüdis kõigest väest kaitsta oma hingamist tohutu riidetükiga, mis rippus üle ta näo. See

“Ülestõusmise” härra õpetas mind, et ma mitte eriti palju kohtupäevalt ei ootaks. . .

Meile öeldi: võidate kui alistute

Alistusime ja leidsime tuha.

Meile öeldi: võidate kui armastate.

Armastasime ja leidsime tuha.

Meile öeldi: võidate kui loobute oma elust.

Loobusime oma elust ja leidsime tuha. . .

Leidsime tuha. Nüüd jääb üle taasleida oma elu, nüüd, mil meil pole enam midagi. Kujutan ette, et see, kes taas leiab elu, vaatamata nii paljudele paberitele, nii paljudele tunnetele, nii paljudele tülidele ja õpetustele, on keegi meie sarnane, ainult veidi vastupidavama mälega. Meie ise ei saa parata, et ikka veel mäletame seda, mille andsime ära. Töö mäletab ainult seda, mille sai iga oma pakkumise eest. Mida saab mäletada leek? Kui ta mäletab veidi vähem kui vaja, ta kustub; kui ta mäletab veidi rohkem kui vaja, ta kustub. Kui ta vaid suudaks süttides õpetada meid õigesti mäletama. Mina lõpetasin; kui vähemalt keegi teine saaks alustada sealt, kus mina lõpetasin. On hetki, mil mul on mulje, et olen jõudnud lõppu, et kõik on oma kohal, valmis kooskõlas laulma. Masin liikumise algpunktis. Suudan seda isegi liikumises, elusana ette kujutada, kui midagi ootamatult uut. Aga on veel midagi: hirmväike takistus, üks liivatera, mis järjest kahaneb ja kahaneb võimetuna lõplikult kaduma. Ma ei tea, mida pean ütleva või tegema. See takistus tundub mulle mõnikord orkestri liitkohta kiilunud pisaratilgana, mis hoiab seda tummana lahustumiseni. Ja mul on ähmane aimus, et kogu mu eelseisev elu pole küllaldane lahustamiseks seda piiska mu hinges. Mind jälitab mõte, et kui mind põletatakse elusalt, on see pinges hetk viimane, mis alistub.

Kes aitaks meid? Kui sõitsin veel laevadel, leidsin end juulis üksinda ühel keskpäeval päikesest sandistatud saarelt. Jahe suvetuul tõi mulle pähe õrnu mõtisklusi; siis tulid ja istusid veidi tahapoole noor naine läbipaistvas kleidis, mis joonistas tema otsekui gaselli kõhna ja tahtejõulise keha pii-

re, ja vaikiv mees, mõne sülla kaugusel, vaatas talle silma. Nad rääkisid keeles, mida ma ei mõistnud. Naine kutsus teda Jimiks. Ometi polnud nende sõnadel mingit kaalu ning ühendatud ja liikumatud pilgud jätsid nende silmad pimedaks. Mõtlen alati nende peale, sest nad on minu elus nähtud inimestest ainsad, kel puudus ablas või jahitav ilme, mida märkasin kõikide teiste juures. Ilme, mille põhjal nad kuuluvad kas hundikarja või lambakarja hulka. Kohtasin neid jälle samal päeval ühes väikeses saarekirikus, nagu neid leiab jalutades igaüks ja kaotab kohe peale väljumist. Nad hoidsid ikka veel sama kaugust, siis lähenesid teineteisele ja suudlesid. Naine muutus udupildiks ja kadus, väike nagu ta oli. Küsisin endalt, kas nad teavad, kuidas neil oli õnnestunud pääseda maailma võrkudest. . .

Mul on aeg minna. Tean männipuud, mis kaardub ühe mere lähedal. Keskpäeval kingib ta väsinud kehale varju, mõõdetud nagu meie elu, ja õhtul püüab tuul, tungides läbi okaste, kinni ühe veidra laulu, nagu hinged, kes on tühistanud surma, hetkel, mil nad hakkavad taas muutuma nahaks ja huulteks. Kord veetsin öö ärkvel selle puu all. Koidu ajal olin uus, nagu oleks mind sel hetkel lõigatud kivimurrust.

Ah, kui igaüks elaks vähemalt niimoodi! Ükskõik.

London, 5. juuni 1932

GIORGOS SEFERISEST JA TEMA LUULEST

Kreeka luuletaja Giorgos Seferis (kodanikunimega Seferiadis) sündis 29. veebruaril 1900. a Smürnas. 1914. a kolis perekond Smürnast Ateenasse, kus Seferis sai keskhariduse. Aastail 1918–1924 õppis ta Pariisis õigusteadust. Aastail 1926–1962 töötas Seferis mitmesugustel ametikohtadel Kreeka Välisministeeriumis. Tema diplomaatiline karjäär kulmineerus Kreeka suursaadiku ametikohaga Suurbritannias (1957–1962). Pärast tööst loobumist elas luuletaja Ateenas, kus ta suri 20. septembril 1971. a.

Seferis on esimene kreeklasest Nobeli kirjanduspreemia laureaat (1963). Esimese avaliku tunnustuse sai ta Kostis Palamasi auhinna näol

1946. a. Ta on Oxfordi, Thessaloniki ja Princetoni ülikoolide audoktor, Ameerika Kunstide ja Teaduste Akadeemia välisauuliige (1966).

Giorgos Seferis kuulub kreeka kirjanduses *kolmekümnendate põlvkonda*. See termin on kinnistunud kirjanduslukku pärast 1930. aastaid kirjandusse tulnud uuendusmeelsete autorite ühisnimetajana. Lähtudes 20. sajandi alguses Euroopas käivitunud modernikirjanduse arengust, soovisid värsked autorid tuua uusi vorme ning sisu ka kreeka kirjandusse.

Intervjuus peale Nobeli preemia saamist tunnistas Seferis, et oma esikkogu *Pöördpunkt* (Στροφή, 1931) ilmumise ajal oli ta veendunud kahes asjas: ta tahab kirjutada lihtsat luulet ning teab, et see ei meeldi inimestele (Λίνος Πολίτης, "Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας". — Αθήνα, 1991, ζ. 281).

Pöördpunkt tõsis kaasaegse luule taustal esile uudse, lihtsa ja rahvaliku keelekasutuse, omapärase kujundiloo poolest. Peale järgmisel, 1932. aastal autori enda väljaandel ilmunud kogu *Tsistem* on oluliseks teoseks luulekogu *Müüthistoreem* (Μυθιτόρημα, 1935), mis liidab endas müüdi (μύθος) ja (aja)loo (ιστορία) suhet. Pealkiri on mitmetähenduslik, sisaldades tähendusvariante: müüt ja ajalugu, aja-loomüüt, müütiline lugu, romaan või muinasjutt.

Seferis ise selgitas kogu pealkirja järgmiselt: "Need olid kaks komponenti, mis sundisid mind valima sellele tööle niisuguse pealkirja: MÜÜT, sest kasutasin varjamatult teatud mütoloogiat; LUGU, sest püüdsin väljendada teatava loogilise järjepidevusega olukorda, mis on minust sõltuv sama vähe kui romaanitegelased." (Δ. Ν. Μαρωνίτης, "Πίσω Μπρος". — Αθήνα, 1986, ζ. 91).

Selles kogus leiab Seferis oma stiili, mis jääb arenguliste muudatustega põhilises püsima tema loominguga lõpuni. Seferise järgnevad luulekogud on *Harjutusraamat* (Τετράδιο Γυμνασμάτων, 1940; jällegi Seferisele iseloomulik mitmetähenduslik pealkiri, märkides samaaegselt nii füüsilisi harjutusi kui hingeelulisi paljastusi); *Logiraamat I* ('Ημερολόγιο καταστροφών, 1940); *Logiraamat II* ('Ημερολόγιο καταστροφών, 1944); "*Rästas*" ("Κίχνη", 1947); *Logiraamat III* ('Ημερολόγιο καταστροφών, 1955); *Kolm salajast luuletust* (Τρία Κρυφά Ποιήματα, 1966).

Seferise olulisemad proosatööd on *Kolm päeva Kapadookia kloostrites* (Τρεις μέρες στα μοναστήρια της Καππαδοκίας, 1953), milles ta kirjeldab oma reisimuljeid külaskäigust Bütsantsi Kapadookia kaljukirikutesse; *Esseed* (Δοκμές, 1944; 2., täiendatud väljaanne 1962) ja *Delphi* (1962).

Seferis tegutses ka tõlkijana. Tema kõige kaalukamateks tõlketöödeks loetakse T. S. Elioti teoste *Tühermaa* ja *Mõrv katedraalis* vahendusi kreeka keelde. 1966. a ilmusid Seferise kaks *transkriptsiooni* (ta ei nimetanud neid tõlgeteks) *Ülemlaul* ja *Johannese Ilmutusraamat* — katsed vahendada kreeka keele vanemat vormi kaasaegsemalt.

Seferist on enamasti mõistetud kreeka luuletajana, kes taaselustab kreeka traditsioone ja mütoloogiat ning mõtestab nende abil tänapäeva maailma ja inimest (vt nt John E. Rexine, "Seferis". — *Books Abroad*, no. 1, vol. 41, 1967; John E. Rexine, "The Diaries of George Seferis as a Revelation of His Art". — *World Literature Today*, no. 2, vol. 61, 1987; Ivar Ivask, "Vahemerest, Kreekast ja luulest". — *Mana*, nr 2, 1963).

Kreeka autorite hulgast pidas Seferis enda jaoks oluliseks Dionysios Solomosi, Andreas Kalvost, Kostis Palamasi, Angelos Sikelianost, Nikos Kazantsakist, Odysseas Elytist ning eelkõige Konstantinos Kavafist. Veel on Seferise luulet mõjutanud prantsuse sümbolism (eriti Paul Valéry); T. S. Eliotilt väidab Seferis end õppinud olevat "dramaatilise väljendusviisi" (Edwin Honig, "Edmund Keeley". — *Conversations on Literary Translation*, Amherst, 1985, p. 146).

Suurt tähelepanu pööras Seferis luuletaja keelekasutusele. Antiikautorite hulgast hindas ta eriti Aischylost, Sophoklest ja Homerost, pidas väljapaistvaks teoseks kreeka rahvalikku eepost *Erotokritos*. Nobeli kirjanduspreemia üleandmisel peetud kõnes rõhutab Seferis, et kasutab Homerossega sama keelt — keelt, mis on küll aja jooksul muutunud, kuid jäänud siiski endaks, suursugust keelt, mis on ühevõrra nii tunnete kui teadmise keel. (Giorgos Seferis, "Quelques points de la tradition grèque moderne". — *Les Prix Nobel en 1963*, Stockholm, 1964, p. 294–295).

Seferisel puudus süstemaatiline luuleteooria, tema arusaam luule missioonist, kohast ning tähendusest selgub erinevatest mõtteavaldustest ning kirjutistest. Seferise jaoks on luuletuse loomine luuletaja eneseväljendus oma kunsti materjal, milleks on luulekeel. Luule on emotsionaalse keelekasutuse kõrgeim vorm. Luuletaja tundlikkuse ja keele kaudu tärkab terviklik iseseisev olemisvorm, mida me nimetame luuletuseks. Selles eksisteerivad samaaegselt olevik ja minevik.

Peamine luule loomisel on usk sellesse, mida teed, ja puhtus. Seferisele kuulub lause: "Kes on puhas, on luuletaja". Nobeli kõnes märgib Seferis: "Luule juured on hingamises ja mis meist saaks, kui me ei suudaks hingata. See on usaldusakt ja Jumal teab, kas suurem osa meie hädadest pole mitte tingitud meie äärmisest umbusklikkusest. [...] inime on alati tundnud vajadust kuulata seda inimehäält, mida nimetame luuleks. See hääl on armastuse puudusel alati väljasuremisohus ja sünnib alati uuesti; [...]. Sest luule jaoks pole olemas suuri ega väikesi

maid. Tema riik on kõigi inimeste südames sellel maakeral." (John E. Rexine, "The Diaries of George Seferis as a Revelation of His Art". — *World Literature Today*, no. 2, vol. 61, 1987, p. 222).

Ühiskondlikest ja isiklikest kogemustest ülem on luuletaja jaoks valgustushetk, mida Seferis nimetab "lõplikuks lunastuseks". See on saavutatav vaid tunnete kaudu (John E. Rexine, "Criticism". — *World Literature Today*, no. 3, vol. 53, 1980, p. 471). Seferis usub, et põhiliseks poeetilise kogemuse sünnis on alateadvus, sisemine "mina". Seal toimubki mõtte taasloomine tundeks. Luule nõuab absoluutset ausust.

Eesti keelde on Seferist tõlgitud vähe. 1985. a *Edasi* 2. märtsi number avaldab Seferise luulet Maarja Kaplinski tõlkes. 1963. a *Mana* 2. numbris ilmunud Ivar Ivaski kaasaegset kreeka luulet tutvustavat artiklit saadab ka üks Seferise luuletus "Armulaul" Ivar Grünthali tõlkes. Ivar Ivaski artiklis ilmunud katkendit Seferise luuletusest "Tsistern" tsiteerib Enn Vetemaa romaanis *Pillimees* (esitrükk "Loomingu" Raamatukogus 1964. aastal).

Kerttu Veldi

KAS INTELEKT SAAB OLLA TEHISLIK?

Fred I. Dretske

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Hiired ei ole suured loomad, kuid on olemas suuri hiiri. Samal põhjusel, kuigi gupid ei ole intelligentseid loomad — võib-olla isegi mitte intelligentseid kalad — leidub intelligentseid gupisid. Intelligentseid gupid on sellised, kelle saavutused ületavad keskmise — s.o gupide keskmise, mitte loomade keskmise.

Iseloomustan gupide intellekti selleks, et selgitada üht küsimust intellektist, sellest tulenevalt tehisintellektist ja sellest tulenevalt tehisintellekti võimalikkusest. Tehisintellekti võimalikkusest mõeldes võib intellekti vaadelda kahte moodi. Sellest võib mõelda kui millestki rahasarnasest, millestki, mida on peaaegu kõigil, kuid mõnel on rohkem kui teistel. Või võib sellest mõelda kui millestki pigem jõukusega sarnanevast — millestki, mida on ainult neil, kellel on (vähemalt) üle keskmise raha. Esimeses tähenduses võivad gupid vabalt olla intelligentseid: neil on *pisut* seda, mida vaja, mingeid vaimseid võimeid, ehkki mitte eriti palju. Sõna teises tähenduses aga ei ole nad intelligentseid. Neil ei ole *piisavalt* seda, mida vaja.

Filosoofid kalduvad intellektist mõtlema esimesel viisil, pigem kui rahast, ja arvutiteadlased kalduvad sellest mõtlema teisel kombel, pigem kui jõukusest. See viib sageli arusaamatusteni, kui teemaks on tehisintellekti võimalikkus. Sest kui intellekt on

Can Intelligence Be Artificial? — *Philosophical Studies* 71. No 2, August 1993, pp. 201–216.

©1993 Kluwer Academic Publishers.

nagu raha, miski, mida on (erinevas koguses küll) nii geeniustel, idiootidel kui ka gupidel, siis on küsimus tehisintellekti võimalikkusest küsimus selliste masinate võimalikkusest, millel oleks *piisutki* vaimseid võimeid — ulatus ei ole oluline. Kui aga intellekti teisalt mõistetakse suhteliselt, vaimse jõukusena, ei paku idiootide ja gupide saavutused mõistagi erilist huvi. Tehisintellekti võimalikkusest saab siis selliste masinate ehitamise võimalikkus, mis suudavad mängida *võita*, mitte ainult mängida *mängida*.

Kui mina filosoofina, keda huvitab mõistus [*mind*] ja see, mida läheb vaja, et mõistust omada, eneselt küsin, kas tehisintellekt on võimalik, siis tahan ma teada, kellel on raha, mitte seda, kellel on *palju* raha. Kui gupi, isegi rumal gupi, ujub tiigi teise otsa, et süüa saada, sest ta on näljane ja arvab, et seal on süüa, on see gupi minu mõistes, raha mõistes, intelligentne. Ta on intelligentne sellepärast, et teeb midagi sellepärast, et mõtleb, et see on võimalus saada seda, mida ta tahab, ja iga organism, mille käitumist mõtlemine niimoodi valitseb, on *ipso facto* intelligentne. Mõte, mis käitumist seletab, ei tarvitse olla teab kui sügav. See ei tarvitse olla arutelu tulemus, järeldusprotsessi kokkuvõte ega probleemi lahendus. See ei tarvitse isegi tõene olla. See peab lihtsalt olema mõte. Kui see on mõte, siis on käitumine, mida see seletab, intelligentne käitumine intellekti minimaalses, rahalises, filosoofilises tähenduses. Sel olendil on mõistus — vähemalt üks mõte — ja see mõistus, too mõte kontrollib seda, mida loom teeb.

Nagu juba ütlesin, mõtlevad arvutiteadlased intellektist võrdlevalt: intellektist kui jõukusest. Neid ei huvita gupi saavutused, isegi mitte need (kui selliseid leidub), mis on minu mõistes intelligentsed. Kahtlustan, et mõned neist ei ole huvitatud, sest nad oletavad, et sellel tasemel tehisintellekt on juba elutõde (kas pole siis olemas odavaid mänguasju, mis on sama nutikad kui gupid?). Selle asemel peaks tehisintellekti uurimine tegelema tähelepanuväärsemate võimetega, mis esinevad intelligentsematel loomadel: inimolenditel.

Ma ei maininud seda huvide lahknevust selleks, et tehisintellekti uurimise rasket teekonda halvustada (kuidas iganes me seda teekonda ka täpselt tõlgendame), vaid et võimalikke arusaamatusi ennetada. Minu huvi tehisintellekti küsimuse vastu on huvi selle vastu, kas on võimalik konstrueerida intelligentseid masinaid

sõna minimaalses, raha tähenduses. On ilmseid kommertslikke põhjusi tunda huvi pigem masinate kõrge IQ vastu, kuid mind ei huvita mitte küsimus, kas see kvoot on kõrge, vaid kas see masinate puhul on suurem nullist — s.t kas masinatel üldse on *vaimset* vanust. Küsimus pole selles, kui jõukad nad on, vaid selles, kas see, mis neil on, on tõepoolest raha. Kui ei ole, kui mitte midagi, mida nad teevad, ei valitse mõte, on nende saavutused petukaup, nende vaimne jõukus valeraha. Mitte midagi, mida nad teevad, ei seleta tegelikult see, mida nad mõtleavad.

Sellisest intellektimõistmisest lähtudes on küsimus, kas tehiskintellekt on võimalik, tegelikult küsimus, kas me suudame luua tehissüsteeme, mille käitumist, vähemalt osa sellest, tuleb mõista nende poolt mõeldava kaudu. Nagu edaspidi näeme, ei ole see ainult küsimus, kas suudame luua masinaid, mis mõtleavad. Sest isegi kui suudaksime, ei annaks see vastust küsimusele, kas tehiskintellekt on võimalik. Sest intellekt nõuab *enamat* kui mõtet ja nagu edaspidi näeme, seab see “enam” tehiskintellekti võimalikkuse kahtluse alla.

1. INTELLEKT: TEGEVUSE VALITSEMINE MÕTTE POOLT

Olen öelnud, et intellekt selles minimaalses ehk raha tähenduses seisneb selles, et seda, mida tehakse, vähemalt osa sellest, valitseb see, mida mõeldakse.¹ Mul tuleb selle kohta öelda pisut rohkem, sest kõik selles peituv ei tarvitse olla otsekohe märgatav. Ja tehiskintellekti võimalikkuse hindamiseks läheb vaja kõike selles peituvat.

Öelda, et intellekt nõuab tegevuse valitsemist mõtte poolt, on sama mis öelda, et ainuüksi mõttest ei piisa. Mõtted peavad midagi *tegema*. Selleks et olla intelligentne, ei piisa mõtleja ja tegutseja olemisest. Mõtlemine peab — vähemalt mõnikord — tegutsemist seletama. Ma higistan, kui palavaks läheb, ja lõdisen, kui külmaks läheb. Ma jään televiisorit vaadates magama. Ma hakkan norskama ja ärkan üles. Ma pilgutan silmi, luksun, rõhitsen, hin-

¹Tuleb mõista, et “see, mida tehakse”, ei tarvitse olla füüsiline tegutsemine. See võib olla järeldusele jõudmine, probleemi lahendamine või arvude tulba mõttes kokku liitmine.

gan, punastan, aevastan, näen und, komistan, unustan nimesid ja kaotan võtmeid. Teen kõike seda. Ka on mul mitmesuguseid mõtteid. Kuid need tõsiasjad, tõsiasi, et ma olen nii mõtleja kui tegutseja, ei anna kokku intellekti. Ei anna seepärast, et kuigi ma teen kõiki neid asju, ei seleta nende tegemist miski, mida ma mõtlen. Ma lõdisen, ükskõik kas tahan seda või mitte, ükskõik kas ma leian, et see on kasulik moodus külma käes käitumiseks, või mitte. Kui teha äkiline liigutus mu silmade suunas, pilgutan ma silmi. Ma ei saa sinna midagi parata. Muidugi ei taha ma, et teie sõrm mulle silma satuks. Tõsi on ka see, et ma mõtlen, et üks võimalus sõrme silmast eemal hoida on silm kinni panna, kui te selle suunas torkate. Kuid ehkki ma neid asju mõtlen ja ehkki ma silma kinni panen, kui te selle suunas torkate, ei pane ma silma mitte sellepärast kinni, et ma seda mõtlen. Ma paneksin silma kinni, ükskõik kas mul on sellised uskumused või ei. Seesuguste refleksi mehhanismid on sügavalt sissejuurdunud. Nad käivituvad tublisti enne seda, kui teadvuslik mõte jõuab tegevusse asuda. Mul on põhjust silmi sulgeda, kuid silmad on suletud enne, kui need põhjused jõuavad toimima hakata.

Nii et hoolimata tõsiasjast, et ma silmi pilgutan ja et selline käitumine on kasulik, hoolimata tõsiasjast, et ma ka mõtlen, et see on kasulik, ei ole see käitumine intellekti ilming. See ei ole intellekti ilming, sest käitumist, olgugi see mõttega kooskõlas, mõte ei seleta. Mõte ei valitse seda. Ma ei tee seda mitte selle pärast, mida ma mõtlen. Soovi korral võime tänada evolutsiooni, et see on kavandanud automaatsed refleksid, mis ei lase meil sellistel puhkudel viga saada, kuid me ei saa tänada iseennast. Kui seda võib lugeda asjade intelligentseks korralduseks, siis on Emake Loodus ja mitte mina see, kes selle intelligentsuse eest tunnustust väärrib. *Mulle* sellistes olukordades intellekti omistamine on tunnustuse suunamine valesse kohta. See sarnaneb intellekti omistamisega piserdussüsteemile, kui see kustutab tule, mis ta muidu hävitaks. Et olla intelligentne, tuleb teha rohkem, kui teeks intelligentne süsteem. Sest piserdussüsteem teeb seda. Ta teeb täpselt seda, mida teeksin mina, kui mind olukorras, milles ma ei saa liikuda, ähvardaks tulesurm. Ta kustutab tule. Intellekti jaoks ei lähe vaja ainuüksi seda, vaid käitumist, mida valitsevad põhjused, mis selle ratsionaalseks muudavad. On vaja millegi tegemist (olgu sel-

Kas intellekt saab olla tehislik?

lest kasu või mitte) *sellepärast*, et seda peetakse vahendiks mingi soovitud eesmärgi saavutamisel. See on midagi, mida mina mõnikord teen ja mida tegi piserdussüsteemi kavandaja, kuid mitte piserdussüsteem ise.

Loom, kes täiesti juhuslikult peatub kaljurahnu taga, mis varjab teda läheduses viibiva kiskja pilgu eest, ei käitu ainult seepärast, et see tegu ta elu päästab, veel intelligentsetl. Millegi tegemine, mis teie elu päästab, on intelligentne tegu, kuid intelligentseks käitumissammuks võib seda pidada ainult siis, kui käitumine toimub *sellepärast*, et sel arvatakse olevat selline mõju, ainult siis, kui mõte, et selline saab olema tulemus või tõenäoline tulemus, esineb käitumise põhjuslikus esilekutsumises. Kui see mõte käitumise esilekutsumises mingit osa ei mängi, siis, ükskõik kui kasulik selline käitumine ka oleks, ei saa seda pidada intelligentseks, isegi kui sellega kaasneb see mõte. Ööliblikad, kes istuvad pindadele, mis sobivad nende endi värvusega, teevad midagi, mis soodustab nende ellujäämist, kuid ega nad seepärast veel intelligentset ole. Ainult siis, kui nad teeksid seda selleks, et kaitsta end teravapilguliste röövloomade eest, sest nad arvavad, et nii on neid raskem näha, teeksid nad midagi, mis demonstreeriks intellekti. Nad ei tee seda aga selle pärast. Ehkki tegu on nutikas, ei ole ööliblikad nutikad. Käitumisel ei ole õiget allikat. Seda ei valitse mõte.

Nii et vaatamata minu jutule gupide intellektist tuleb välja, et gupid ei tarvitse üldse intelligentset olla. Isegi mitte need, kelle saavutused ületavad keskmise. Kõik oleneb sellest, kas saavutused (ükskõik kas üle või alla keskmise) on mõtlemise kontrolli all.

Seni olen ebamääraselt rääkinud mõistuse kontrolli all olevast käitumisest, käitumisest, mida valitseb mõte. Nagu ütlesin, on see vajalik intellekti olemasoluks, selle olemus ise. Kuid peame olema ettevaatlikud selles suhtes, kuidas me seda kontrolli- või valitsemisuhet mõistame. Et olla intelligentne, peab käitumine olema selle kontrolli all, *mida mõeldakse* — mõtte sisu ja mitte n-õ selle sisu kandja kontrolli all. See on peen, kuid sellest hoolimata oluline eristus. Seega lubage mul püüda seda seletada analoogia abil.

Ütlen midagi mikrofoni. Ütlen: "Võngu kiiresti." Vastuseks minu käsule hakkab mikrofoni membraan kiiresti võnkuma. Instrumendi võnkumise käitumise määrab ära minu tekitatud helide sagedus ja amplituud. Neid helisid tekitades õnnestub mul midagi öelda. Minu tekitatavatel helidel on tähendus. Kuna minu poolt tekitatavad helid tähendavad *võngu kiiresti*, siis neid helisid (sellekohase kavatsusega) tekitades õnnestub mul öelda *võngu kiiresti*. Ometi, ehkki mikrofon teeb täpselt seda, mida ma käsin tal teha, ja ehkki just see, et ma tal seda teha käsin, omal kombel panebki ta niimoodi käituma, ei valitse minu öeldu mikrofoni. Mikrofoni käitumist ei kontrolli mitte see, *mida ma ütlen*, vaid pigem helid, mida ma kuuldavale toon öeldes, mida ma ütlen. Seda on lihtne tõestada, ette kujutades, et samad helid tähendavad midagi muud. Oletagem, et need helid tähendavad *ole paigal*. Sel puhul eirab mikrofon minu käsklust ja võngub kiiresti. Ilmselt ei suuda mikrofon vahet teha, kas ma käsin tal kiiresti võnkuda või käsin tal paigal olla. Kõik, mille suhtes see instrument (nagu inimkõrvgi) tundlik on, on heli, mitte tähendus. See ei reageeri (nagu seda teeb inimesest tegutseja) sellele, mida kõneleja ütleb, vaid hoopis helidele, mida kõneleja seda öeldes tekitab.

Samuti võib olla ka mõttega. Isegi kui loomal on mõtted ja need mõtted panevad ta midagi tegema, ei tarvitse loom teha seda, mida ta teeb, sellepärast, et ta mõtleb, mida ta teeb. See, mida ta mõtleb, tema mõtete sisu või tähendus, võib põhjuslikust seisukohast olla ebaoluline. Kujutage ette robotit nimega Clyde, kes on varustatud tehismeeltega, mis juhivad teda läbi ümbritseva keskkonna. Tal on sissemonteeritud patareid, mida tuleb iga kaheksa tunni järel uuesti laadida. Projekteerijad on teinud Clyde'i mõningatest elektrilistest siseseisunditest mõtted. Pole oluline, kuidas nad seda tegid. Seda saladust ei tarvitse mul avaldada, selleks et näidata seda, mida ma soovin. Projekteerijad on teinud siseseisundist nr 42, ükskõik, millal see esile kutsutakse, mõtte, et otsesuunas asub elektrikontakt. Seisund nr 43, enam-vähem püsiv siseseisund, on mõte, et kui end elektrikontakti lülitada, saavad patareid laetud. Kui seisundid nr 42 ja nr 43 esinevad üheskoos, midagi, mis kutsutakse esile, kui Clyde "näeb" elektrikontakti, siis juhul, kui viimasest laadimisest on möödunud vähemalt kuus

tundi, panevad seisundid nr 42 ja nr 43 Clyde'i edasi liikuma, end kontakti lülitama ja ootama, kuni patareid on laetud.

Mõistagi tundub see intelligentse käitumissammuna. Clyde teeb mis vaja, ta laeb end enne kaheksa tunni möödumist ja mõte, et ta saab seda teha end elektrikontakti lülitades, on see, mis sunnib teda end sinna lülitama. Seega näib, et mõte, need mõtted, mis käitumise ratsionaalseks muudavad, kontrollivad käitumist. Clyde lülitab end kontakti, sest *mõtleb*, et end kontakti lülitades saab ta oma patareisid uuesti laadida, täpselt seda, mida ta vajab, et tegutsemist jätkata.

Kas toodud näite huvides eeldades, et seisundid nr 42 ja nr 43 on *tõepoolest* mõtted, võime öelda, et Clyde käitub intelligentset? Kas ta käitumist või vähemalt osa sellest valitseb mõte? Mitte tingimata. Meile pole veel öeldud, mida me peame teadma, et sellele küsimusele vastata.² Isegi kui peate tõsikindlaks minu väidet, et seisundid nr 42 ja 43 on ehtsad mõtted, ei saa järeldada, et Clyde teeb midagi intelligentset, et kõik, mis ta teeb, on selle kontrolli all, *mida ta mõtleb*. Võib-olla on see, et Clyde'il on mõte, et otse ees on elektrikontakt, sellise tähenduse või sisuga mõte, selle suhtes, mida ta teeb, sama ebaoluline nagu fakt, mis minu sõnade *võngu kiiresti* tähendusel on lähedal asuva mikrofoni käitumise suhtes. Kui see on nii, siis isegi kui Clyde teeb midagi, mida tal on vaja teha, ja teda paneb seda tegema ehtne mõte, ei demonstreeri see käitumine tõelist intellekti. Käitumise kutsub esile mõte, millel on õige sisu, aga mitte sellepärast, et tal see sisu on. Selles olukorras Clyde'ile intellekti omistamine on sama ennatlik kui järeldus, et mikrofoni saab ilmselt aru, mida ma ütlen, sest ta teeb seda, mida ma tal teha käsin. Tegelikult on aga asi selles, et kuigi helid, mida ma tekitan, on mikrofoni käitumise suhtes olulised, ei ole seda nende tähendus, see, mida ma tal teha käsin, ning *just see* on vajalik tõeliseks arusaamiseks. Sama kehtib ka Clyde'i puhul. Kas enese elektrikontakti lülitamine on intellekti näitaja, ei olene mitte ainult sellest, kas Clyde'i mõtted

²Mõistagi võib meil olla piisavalt alust järeldada, et Clyde'i projekteerijad on väga targad, aga ma eeldan, et küsimus tehisintellektist on küsimus Clyde'i intellektist ja mitte tema projekteerijate omast.

panevad Clyde'i sel moel käituma, vaid sellest, kas see, *mida ta mõtleb*, tema mõtete sisu, esineb seletuses, miks ta seda teeb.

Selles loos on ka moraal. Mida hõlpsam on masinat mõtlema panna, seda keerulisem on teda intelligentseks teha. Kui näiteks kõik, mida läheb vaja süsteemi mõtlema panemiseks, on selle suhtes õige suhtumine, õige seletav seisukoht võtta, muutub Clyde'i mõtete mõtlejaks tegemine õige lihtsaks. Lihtsalt võtke tema suhtes õige seisukoht. Kuid lähtudes mõtte sellisest kontseptsioonist, on väga keeruline Clyde'i intelligentseks muuta. Sest selleks, et ta oleks intelligentne, peab tõsiasi, et Clyde mõtleb, olema osa seletusest, miks ta käitub nii, nagu käitub, ja jääb mõistatuseks, kuidas see, et me Clyde'i suhtes mingi konkreetse seletava seisukoha võtame või võtmata jätame, peaks seletama, miks Clyde käitub just nii, nagu käitub. See seletab, miks meie käitume (Clyde'i suhtes), nagu me käitume, kuid ei seleta Clyde'i käitumist. Meenuvad Jerry Fodori H-osakesed.³ Kõik, mis on vaja selleks, et osake oleks Fodori H-osake, on olla osake ajal, mil münt lebab Fodori käes, kiri ülespoole. Kui see on nii, on (vähemalt Jerry Fodori jaoks) väga lihtne asju H-osakesteks muuta. Kõik, mis tal selleks teha tuleb, on käes oleval mündil kiri ülespoole keerata. Kuid sellest H-osakeste kontseptsioonist lähtudes on väga raske aru saada, mis on H-osake olemise seletuslik väärtus. Mitte midagi, mida H-osakesed teevad, ei seleta see, et nad on H-osakesed. Niisamuti on mõttega. Ükskõik mida ka vaja läheb, et midagi mõtteks muuta, ei saa see olla liiga lihtne — igatahes mitte nii lihtne, nagu mõned inimesed sel paista lasevad. Sest kui see nii oleks, ei seletaks tõsiasi, et need on mõtted, nagu Jerry Fodori H-osakeste puhul, miks süsteem, millel on need mõtted, käitub nii, nagu käitub. Ja ilma selle seoseta mõtte ja käitumise vahel pole intellekti.

2. KÄITUMISE SELETAMISE VIISID

Olen eespool öelnud, et intellekt nõuab käitumise kontrollimist selle poolt, *mida me mõtleme*. Kui see, mida me mõtleme, on ebaoluline selle suhtes, mida me teeme, siis ükskõik kui intel-

³*Psychosemantics* (Boston, Mass.: MIT Press, 1987), lk 33.

ligentsed me võime näida, ükskõik kui sädelev meie looja võis olla, kui ta kavandas meid käituma nii, nagu käitume, *meie* ei näita niimoodi käitudes üles mingeid tõelisi intellekti tunnuseid.

Ent kuidas võiks mõte selles tähenduses käitumist kontrollida? Kui me kõik oleme füüsilised süsteemid, kui me kõik oleme põhiolemuselt masinad — mõned märjad, mõned kuivad —, siis peavad mõtted (mõtte eksemplarid) ilmselt olema meie närvisüsteemi materiaalsed seisundid. Seega peavad meie käitumist selles ulatuses, milles seda kontrollib mõte, kontrollima meie närvisüsteemi füüsilised seisundid. Kuidas see võikski teisiti olla? Kuidas on võimalik füüsikaline süsteem, mille füüsilist väljundit seletab miski muu kui sisemised füüsilised seisundid, mis selle väljundi põhjustavad?

Materialistina olen täiesti valmis möönma — tõepoolest, jään selle juurde kindlaks —, et konkreetsed mõtted on mõtleja füüsilised (eeldatavasti närvi-) seisundid. Kuid mitte iga nende siseseisundite omadus ja eriti mitte nende sisu (mis see on, mida neid mõtteid mõeldes mõeldakse) ei ole tõsiasi, millel on tegemist ainult (või isegi peamiselt) sisemise juhtmestikuga. Lastagu mul seletada, miks see nii on, rääkides veidi süsteemidest, mis üldse ei mõtle: taimedest.

Teatud taim, punane *gilia*^{*}, muudab suve jooksul värvi. See on midagi, mida taim teeb, osake tema käitumisest. Taimel ei ole mõtteid ega soove, plaane ega kavatsusi, kuid ta teeb siiski tegusid, teinekord väga huvitavaid tegusid, ja botaanikud on huvitatud seletusest, miks taimed käituvad, nagu nad käituvad. Miks punane *gilia* seda teeb, miks ta muutub juuli keskel punasest valgeks? Olgu, üks seletus sellele on, et taim teeb seda tolmeldajate ligimeelitamiseks.⁴ Öitsemisaja alguses on tähtsaimateks tolmeldajateks koolibrid ja koolibreid köidavad rohkem punased õied. Öitseaja lõpul algab koolibrite ränne ja peamisteks tolmeldajateks saavad surud, kes eelistavad valgeid õisi. Lill

^{*}Ingl. k *Scarlet Gilia*, liik flokside perekonda kuuluvaid lilli, mis kasvavad Põhja-Ameerikas. *Toim.*

⁴Sellise seletuse annavad botaanikud, kellelt ma selle näite võtan: K. N. Paige ja T. G. Whitham. Ajakirjas *Science* avaldatud teadusaruanne, mis ilmus ajakirjas *Scientific American* 252, Nr. 4:74 (1985).

muudab värvi "selleks, et" kasutada ära välistingimustes toimuvat hooajalist muutust. Värv muutub kasvab talle rohkem vilju ja see ongi — botaanikute sõnusti, kellelt ma selle näite võtsin — põhjus, miks ta seda teeb.

See seletus taime käitumisele apelleerib teguritele taime evolutsiooniloos, sündmustele ja olukordadele, mis eksisteerisid kaua aega tagasi ja arvatavasti kaugel eemal. Ometi on see täiesti arvestatav seletus antud taime värvimuutusele.⁵

Kaalugem nüüd mõttes sellest taimest füüsikaliselt eristamatut taime, mis on punase *gilia* molekulaarne kaksik. See kaksik arenes hoopis teistsuguses keskkonnas, kus õitseaja keskel ilmusid välja aplad mardikad, keda meelitasid ligi punased õied. Sellise valikulise surve tulemusena toimus aeglane muutus: taimel arenes vorm, mis muutis iga õitseaja keskel värvi punasest valgeks. Mardikad jälestavad valgeid õisi. Nad vältisid Kaksiktaime ja see muudkui õilmitses.

Ehkki Kaksiktaim on füüsikaliselt identne punase *gilia*'ga ja ehkki ta seetõttu käitub täpselt samamoodi, on seletus, miks ta niimoodi käitub, hoopis teistsugune. Punane *gilia* muudab värvi, et surusid ligi meelitada; Kaksiktaim vahetab värvi, et mardikaid eemale peletada. Neid taimi võib aastate kaupa mikroskoobi all uurida, teada kõike, mida on võimalik teada nende praeguse füüsilise koostise kohta, ja mitte iialgi taibata, et selle taga, miks nad nii käituvad, on täiesti erinevad põhjused. Kuigi käitumine, värvimuutus, on puhtfüüsikaline sündmus ja kuigi selle kutsuvad esile hästi mõistetavad keemilised muutused taimes, nõuab taime käitumise seletamine minekut taimest väljapoole, milleniigi, mis juhtus taime arenguloos (või selle taimeliigi arenguloos). Seega, isegi kui on teada, millised füüsikalised sündmused taimes põhjustavad värvimuutuse, ei ole tingimata teada, miks taime värvi muudab. Sest nii punase *gilia* kui Kaksiktaime värvimuutuse kutsuvad esile täpselt samad keemilised muutused taime sees. Ometi

⁵Ma ise ei leia, et need evolutsioonilised seletused oleksid *individuaalse* (taime või looma) käitumise seletused, kuid libisegem siinkohal sellest tehnilisest küsimusest üle. See analoogia on minu arvates kasulik, isegi kui looduslikust valikust lähtuvad seletused ei ole täpselt samad kui arengust lähtuvad käitumise seletused.

ei muuda nad värvi samal põhjusel. Küsides, miks mingi süsteem, sh taim, käitub nii, nagu käitub, esitame sageli küsimuse, mis nõuab vastuse saamiseks süsteemist väljapoole minekut.

Soovi korral võime ette kujutada isegi kolmandat taime, kutsudes seda Võltstaimeks, mis on esimesest kahest eristamatu ja millel *ei ole* põhjust igal aastal värvi muuta. Soovi korral võib ette kujutada, et Võltstaim sünteesitakse laboratooriumis lihtsatest rakukomponentidest, punast *gilia*'t eeskujuna kasutades. Botaanikud panevad Võltstaime kokku, istutavad maha ja jälgivad selle käitumist. Tõepoolest, juuli keskel muudab ta värvi. Miks? Miks ta valgeks muutub? Kas ta teeb seda mardikate eemalepeletamiseks? Kas ta teeb seda surude ligimeelitamiseks? Ei. Võltstaimele, ehkki see on füüsiliselt identne kahe teise taimega ja ehkki ta selle tulemusena käitub täpselt samamoodi, ei ole samu põhjusti niimoodi käituda. Mõnes mõttes pole tal üldse *mingit* põhjust niimoodi käituda.

Võltstaim on botaaniline analoog loomale, kes teeb midagi aru-
tult. Kui ma norskan või luksun, teen ma midagi, jah, just nagu Võltstaim teeb midagi, kui juulikuus värvi muudab, kuid Võltstaimele ja ka minul ei ole põhjust niimoodi käituda. See ei tähenda, nagu ei oleks meie seesugusel käitumisel põhjuslikke seletusi. See tähendab ainult, et minu puhul ei ole ratsionaalset, eesmärgi taotlemisest lähtuvat psühholoogilist seletust. Võltstaime puhul ei ole sel käitumisel kohandumuslikku eesmärki, teleoloogilist seletust. Sellest hoolimata, ehkki ta pole eesmärki taotlev, teeks Võltstaim ära botaanilise Turingi testi*. Ta käituks täpselt niimoodi nagu "intelligentne" taim, punane *gilia* või Kaksiktaim. Ent erinevalt neist kahest taimest ei oleks Võltstaime seesugusel käitumisel eesmärki. Selles mõttes ei ole Võltstaimele mingit põhjust värvi muuta. Kui selle värvimuutus peletabki eemale juhusliku mardika või meelitab ligi paar ringilendlevat suru, on see õnnelik kokkusaatus. Taim ei tee seda selle pärast. Turingi testi botaaniline analoog, nagu algne Turingi testki, ei testi õiget asja. Ta ei ütle

*Inglise matemaatiku Alan Turingi (1912–1954) poolt 1950. a välja pakutud mõtteline test, mis teeks kindlaks teadvuse (intellekti) olemasolu testitaval. *Toim.*

meile seda, mida me teada tahame: kas see käitumine on (taimede puhul) eesmärgipärane või (loomade puhul) intelligentne.

Olen neid taimi kirjeldades endale mõistagi teatud vabadusi võtnud. Dramaatilise efekti huvides olen neist kõnelnud, nagu oleks neil põhjus niimoodi käituda. Olen kõnelnud nende käitumisest, nagu oleks see eesmärki taotlev. Neil taimedel ei ole muidugi põhjusi selles tähenduses, milles meil on põhjust käituda, nagu me käitume. Taimedel pole eesmärke, mõtteid, soove ega kavatsusi. Ükski neist pole intelligentne. Ehkki selline kõneviis on eksitav, kasutasin seda siiski, et öelda midagi käitumise seletamise kohta. Süsteemi käitumist seletades ei otsi me tihti mitte välise muutuse füüsilist põhjust süsteemi sees, vaid väliseid sündmusi ja olukordi, mis andsid sellele sisestruktuurile kuju, mis korraldasid selle ümber nii, et muutsid need põhjused sedasorti muutuste põhjuseks. Me otsime seda, mida ma mujal olen nimetanud käitumise *struktureerivateks*, mitte seda *käivitavateks* põhjusteks.⁶

3. ÕPPIMISE ROLL

Selleks et mõista, kuidas luuakse tõeline intellekt, kuidas süsteemi hakkab valitsema see, mida ta mõtleb, vaadeldgem järgnevat lugu ühest loomast kui sellisest, kellele ma panen nimeks Buster.

Buster hakkab tegutsema intelligentselt, mida ta varem ei osanud. Näitlik on sellele minu arvates protsess, õppimisprotsess, mis muudab selle võimalikuks. Buster elab kohas, kus leidub karvaseid usse. Neid nimetan ma (üpris loomulikult) krussideks. Krusse esineb igas suuruses ja värvis, kuid nad on kõik karvased (K) ja nad on kõik ussikulised (U). Et krussid on ainukesed olendid Busteri elupaigas, kes on nii karvased kui ussikulised, piisab omadusetest K ja U, et objekti selles keskkonnas krussina identifitseerida.

Buster saab krusse ja nende silmatorkavaid jooni vaadelda. Selle all mõtlen ma, et tänu evolutsioonile sünnib Buster maailma,

⁶Teoses *Explaining Behavior* (Boston, Mass.: MIT Press, 1988). Järgnevalt tulen ma selle eristuse juurde tagasi.

varustatuna aistimismehhanismidega, mis registreerivad keskmise suurusega objektide puhul, nagu krussid seda on, selliseid tunnuseid nagu värv ja kuju, liikumine ja suund, pinnaomadused ja suurus. Ehkki tal tuleb võib-olla õppida, kust neid otsida, ei pea Buster õppima neid nägema. Et neid esineb kõikjal tema ümber, tarvitseb tal neid nägemaks vaid silmad avada.

Ent kuigi Busteril on sünnist saadik olemas varustus krusside nägemiseks, puudub tal instinktiivne, geneetiliselt programmeeritud reaktsioon neile. Selles suhtes ei ole nad nagu ere valgus või kuumad pinnad, objektid, mille suhtes ta reageerib instinktiivselt. Buster ei eemaldu krussidest ega peida end nende eest ära, ei urise nende peale ega põrnitse neid, ei ründa ega hammusta neid. Või kui ta seda teeb, siis mitte krussi *kui* krussi tõttu, vaid (näiteks) millegi tõttu, mis tõkestab ta teed, blokeerib ta vaatevälja või liigutab rohu sees. Buster võib krussi uudishimust nuusutada, seda torkida, sellele peale astuda või vaadata, kui see midagi ebatavalist teeb, kuid kruss on Busteri jaoks, vähemalt alguses, üsna seesama mis puu, põõsas või kalju meie jaoks: lihtsalt üks paljudest kategoriseerimata asjadest meid ümbritsevas keskkonnas, mida me lahtiste silmadega paratamatult näeme, kuid millele me enne õppimist vähe tähelepanu pöörame.

See, mida ma palun teil ette kujutada, on mõistagi loom, kes suudab teatud tüüpi objekte (krusse) kogeda, kuid loom, kel ei ole veel välja arenenud võimet neile reageerida *kui* konkreetset tüüpi objektidele. Busteril puudub veel mõiste KRUSS. Ehkki ta saab krusse kogeda, kuigi ta saab neid selles tähenduses (kui see on tähendus) sisimas esitada [*represent*], ei ole tal veel seda laadi uskumusi: see on kruss. Krussi nägemise ja uskumuse vahel, et see (mida nähakse) on kruss, on vahe: vahe, mille peab ületama õppimine. Mõelge, mida läheb vaja, et liikuda petuuniate nägemiselt, milleltki, mida oskavad teha isegi lapsed ja loomad, nende nägemiseni petuuniatena, nägemiseni, *et nad on* petuuniad — milleni, mida suudab teha ainult kogenud vaatleja. Kui Busteril tuleb välja arendada võime uskuda, *et* krussid, keda ta näeb, on krussid, kui ta peab neid nägema krussidena, tuleb tal välja kujundada *uus* viis nende esitamiseks. Erinevalt Busteri krussikogemisest, aistingumehhanismidest, mis on kaasasündinud, ei

andnud loodus Busterile krusside äratundmise varustust. See tuleb tal endal hankida.

Võib-olla tasub märkida, et selles arengustaadiumis, ehkki Buster on krussidest teadlik, taju kaudu teadlik (ta näeb neid), leidub üks teine tähendus (mida on kerge selle tähendusega segi ajada), milles ta ei ole neist teadlik. Ta ei ole veel teadlik neist *kui* krussidest, pole veel teadlik, *et* need on krussid või et nad üldse on eraldi objektiliik.

Ühel päeval nuusutab Buster puhtast uudishimust suurt punast krussi ja kogeab selle peale ninas valusat torget. Pärast seda väldib Buster suuri punaseid krusse. Sama asi juhtub uuesti väikese rohelise krussiga. Veidi aja pärast käitub Buster kombel, mille kohta oleksime kõik ühel nõul, et see on intelligentne: ta väldib krusse. Ta ei nuusuta neid enam. Kui nad lähenevad, taganeb ta kiiresti. Miks? Kas Busteri käitumist kontrollib mõtlemine ja kui nii, siis millised mõtted?

Lubage mul asetada see seletav küsimus konkreetsesse konteksti, et selgitada, mida me täpselt teada tahame, kui palume, et Busteri käitumist seletataks. Kujutage ette, et asetame Busteri kunstlikku olukorda, kus tuleb ette võltskrusse (röövikuid või näiteks mehaanilisi krusse), objekte, mis krussid olemata on siiski nii karvased kui ka usjad. Buster märkab võltskrussi lähenemist ja eemaldub kiiresti. Vastsaabunud vaatleja tahab teada, miks. Miks Buster taganes? Varem ta seda ei teinud. Mis on Busteri käitumise seletus?

Esimene katse: Buster eemaldus, sest nägi, et tema suunas tuleb kruss.

See ei saa olla õige vastus, sest Buster ei näinud, et tema suunas tuleb kruss. See ei olnud kruss.

Teine katse: Buster eemaldus, sest nägi, et tema suunas tuleb miski, mis näeb välja nagu kruss (miski, mis on nii K kui U).

Ka see ei saa olla õige. Vähemalt ei saa see olla täielik seletus, sest ka enne oma valulisi kohtumisi krussidega nägi Buster, et tema suunas tulevad objektid, mis näevad välja nagu krussid, objektid, mis on K ja U, (sel juhul need olidki tegelikult krussid), aga Buster ei eemaldunud. Tal oli siis, enne õppimist, täpselt samasugune elamus kui nüüd, pärast õppimist, elamus, mis seis-

Kas intellekt saab olla tehisklik?

neb selles, et ta näeb lähenevat krussi. Nüüd ta eemaldub, siis ei eemaldunud. Nüüd käivitab elamus eemaldumislüügitused, siis ei käivitanud. Miks? Milles seisneb erinevus? See ongi küsimus, millele vajame vastust, et mõista, miks Buster eemaldub.

Katse seletada Busteri käitumist, mainides, mida ta näeb, on katse seletada tema käitumist seda käivitava põhjuse abil. Sellises olukorras on tüüpiline käitumist käivitav põhjus mingi ümbritsevas keskkonnas toimuv sündmus, mis sunnib inimest või looma midagi uskuma, midagi, mis (ühes soovidega) aitab seletada tulemuseks olevat käitumist. Näljane lõvi läheneb. Ma näen teda. Teades, mis on lõvid ja kuidas nad välja näevad, olen sunnitud uskuma, et see on lõvi. Ma tunnen ta ära — näen, mis ta on. Ma pistan jooksu. Lõvi lähenemine või see, et ma näen tema lähenemist, on minu põgenemist käivitavaks põhjuseks. Lõvi paneb mind midagi uskuma — et lõvi läheneb — ja see, koos minu hirmudega, seletab, miks ma jooksu pistan.

Nagu sellest näitest selgub, annab minu põgenemise käivitanud põhjus mu põgenemisele seletuse ainult vahelülina esineva uskumuse kaudu. Kui lõvi lähenemine ei paneks mind uskuma, et lõvi läheneb, siis — isegi kui see mind jooksma sunniks — ei oleks teada, *miks* ma jooksin. Kui ma ei usuks, et lõvi on lõvi, miks ma siis teda nähes jooksma hakkasin? Milleks ma lõvi pidasin? Käitumist käivitava põhjuse kirjeldamisega õnnestub seda käitumist seletada ainult siis, kui sellega õnnestub viidata mõnele vahepealsele seletavale uskumusele või selle olemasolu mõista anda.⁷

Seetõttu ei sobi teinegi seletamiskatse. Selles ei öelda meile, mida, kui üldse midagi, Buster usub selle kohta, mida ta näeb. Selles öeldakse ainult, mida ta näeb. Selle abil aga õnnestub Busteri käitumist seletada ainult siis, kui see vihjab mingile vahelülilis olevale uskumusele või seda mõista annab.

Kolmas katse: Buster eemaldub, sest mõtleb, et see (mida ta näeb) on kruss (ehk karvane-usjas-nõelaja) ja ta kardab krusse (või ei taha nõelata saada).

⁷Raamatus *Explaining Behavior* väitsin ma, et uskumused on (nagu mina neid nimetan) käitumise struktureerivad põhjused — põhjused, miks üks asi (käivitav põhjus) teist põhjustab.

Nüüd oleme jõudnud uuele territooriumile. Nüüd anname Busteri käitumisele ratsionaalseid seletusi, seletusi selle kaudu, mida Buster mõtleb ja mida Buster tahab. Busteril oli motivatsioon valu vältimiseks kaua enne tema valulisi kohtumisi krussidega. Võime oletada, et see oli enam-vähem püsiv instinkt või soov. Kuid me ei saa oletada, et tema uskumus, mis seda ratsionaalset seletust täiendab, oli Busterile kättesaadav enne tema õppimiskogemust krussidega. Busteri võime uskuda krussidest, keda ta näeb, et need on krussid, tema võime näha neid *kui* krusse (või vähemalt potentsiaalseid nõelajaid) on võime, mille ta on omandanud oma kohtumistel krussidega.

Kõik see tundub mulle üsna enesestmõistetavana. Just selles seisnebki mõiste formeerumine. Seesugusest lühikesest õppeperioodist piisab, et anda Busteri-taolisele loomale rudimentaarne mõiste, mõiste, mis on hädavajalik, et omada sellist uskumust, mis siis, kui toimub sellekohane käitumissamm, ja ühenduses sobivate motivatsiooniliste seisundite ja teiste uskumustega, seletab, miks Buster teeb seda, mida teeb.

See, mis Busteril selle põgusa, ent valulise kohtumise jooksul krussidega välja kujuneb, on nende esitamise viis, mis ületab ta kaasasündinud aistingumehhanismid, ületab krusside nägemiseks vajaliku. See, mis tal nüüd on, on esitus, mis erinevalt tema krusside-kogemisest aitab seletada, miks ta neid nüüd väldib. Lühidalt, see on uskumus.⁸ Busteri järgnev käitumine, tema taganemine karvaste usside eest, annab tunnistust intellektist, sest see on käitumine, mida valitsevad sisemised esitused (uskumused või mõtted), mis kirjeldavad mõtte objekti (krusse) käitumise suhtes olulisel kujul — millenagi, mis nõelab ninasse, kui liiga lähedale satub. Enne õppimist ei olnud Busteris seda sorti esitusi ja seega võimalust krusside suhtes (vähemalt mitte krusside *kui* krusside suhtes) intelligentset käituda. Õppimine muutis seda. Kontrollahelaid ümber konfigureerides on see muutnud krusside sisemise

⁸Nende holistide jaoks, kes oleksid selle üksiku esitava struktuuri uskumuseks nimetamise vastu: mõelge sellele (kui see aitab) kui protouuskumusele, sedasorti asjale, mis saab (või võiks saada) tõelise uskumuse staatuse, kogudes piisavalt esitavaid samast liigist naabreid.

esitamise üheks käitumist määravaks teguriks ning on teinud seda täpselt selle pärast, *mida* see sisemine esitus kujutab.⁹

Sellist intelligentset käitumist ei saa laboratooriumis kunstlikult luua. Me võime sellise käitumise tehisbusterile “sisse monteerida”. Me võime ette kujutada, nagu tegime punase *gilia* puhul, et laboratooriumis luuakse Võltsbuster, mis seetõttu, et on füüsiliselt eristamatu meie kogenud Busterist, käitub täpselt samamoodi: tõmbub kiiresti eemale, kui satub kokku karvaste ussidega. Ent kuigi Võltsbuster käitub täpselt samamoodi, ei käitu ta niimoodi samal põhjusel kui ta prototüüp sugugi mitte rohkem, kui seda teeb Võltstaim. Tõepoolest, kuigi Võltsbuster väldib — nagu ka Tõeline Buster — karvaseid usse, ei väldi ta neid samal põhjusel kui Tõeline Buster (või tegelikult üldse mingil põhjusel). Tõeline Buster on oma suhtlemises krussidega välja kujundanud uue viisi nende esitamiseks (valusalt nõelajadena), mis (tema hirmu arvestades) mitte ainult ei muuda ratsionaalseks tema reaktsiooni nendele, vaid osaleb õppimisprotsessi kaudu põhjuslikult selle reaktsiooni (vältimise) esilekutsumises, mille see esitamine (oma *sisu* tõttu) ratsionaalseks muudab. Seega on meil tõelise Busteri puhul, kuid mitte ühegi koopia puhul, mil puudub sama arengulugu, tegemist siseseisundiga, mis pole mitte ainult (krusside) esitus, vaid ka esitus, mis aitab oma kujutusliku sisu kaudu (see on nõelaja) seletada, miks loom, kellel see esineb, käitub, nagu ta käitub. Teisisõnu on meil tegemist millegagi, mis läheneb tõelisele intellektile — mõttega, mis mitte ainult ei aita käitumist valitseda, vaid teeb seda ka selle abil, millest mõte on, *mida* see esitab.

Teen selle kõige põhjal järelduse, et tehisintellekti väljavaated on tõepoolest haprad. Kui me intellekti all mõistame teo valitsemist mõtte abil, siis selleks, et luua süsteemi, mis mitte ainult ei käitu samamoodi kui intelligentne süsteem, vaid käitub niimoodi mingitel põhjustel ja näitab seega üles intellekti, peame andma sellele süsteemile arenguloo, milles selline valitsussuhe

⁹Olen siin esitanud pealiskaudse kokkuvõtte oma (teoses *Explaining Behavior* ilmunud) ülevaatest selle kohta, kuidas mõisted ja seega võime omada uskumusi ja intelligentselt tegutseda õppeprotsessis esile kerkivad. Ehkki see on pealiskaudne, loodan, et sellest piisab edastamiseks midagi üldise strateegia tabamiseks.

võimalikuks saab. Ilma selle arenguloota võib meil muidugi olla tegemist käitumisega, mida põhjustavad sisemised esitused. See toimub Võltsbusteri puhul. Me loome Võltsbusteri (Tõelist Busterit mudelina kasutades) nii, et krusside sisemine esitus põhjustab (nagu Tõelisel Busterilgi) eemaldumisliigutusi. Kuid Võltsbusterile ei saa anda, vähemalt laboratooriumis mitte, seletavat suhet selle, mida esitatakse (mõtte sisu), ja käitumise vahel, mida need esitused põhjustavad. Ning ilma selleta pole käitumise valitsemist selle poolt, mida mõeldakse, ning seega tõelist intellekti.

Järelikult seisavad tehisintellekti ees samasugused tõkked kui tehisbotaanika ees: võime suuta konstrueerida süsteeme, mis käituvad samuti kui tõelised, kuid nad ei käitu samamoodi samadel põhjustel. Seega ei ole tulemus intelligentne. Et saavutada tõelist intellekti, on vaja õiget arengulugu, sellist arengulugu, mis kehtestaks seletava seose esitatava (sisu) ja käitumise vahel, mida see sisu aitab seletada. Kuid mitte miski, millel on õige arengulugu, ei ole enam tehislik.

FRED I. DRETSKE on USA Stanfordi ülikooli filosoofiaprofessor. Avaldanud töid epistemoloogia, kausaalsuse ja *mind-body* probleemi valdkonnast. Teoseid: *Seeing and Knowing* (1969); *Knowledge and the Flow of Information* (1981); *Explaining Behavior: Reasons in the World of Causes* (1988) ja *Naturalizing the Mind* (1995).

WALTER MASING

ENDINE TARTLANE TÄNAPÄEVASE KVALITEEDI TEENÄITAJANA

Walter Masing

Tõlkinud Mari Tarvas

OLUKORD

Materiaalsete ja mittemateriaalsete toodete, seega kaupade ja teenuste kvaliteedil on inimkonna ajaloo algusest peale olnud suur tähtsus. Kütt tasus parima tükiga saagist mehele, kes tegi parima kivikirve, ja neid, kes oskasid sellega kõige paremini võidelda, koheldi erilise aukartusega. Egiptuse püramiidid annavad tunnistust organisatoorse ja tehnilise töö kõrgeimast kvaliteedist, mille ees tänini tunneme imetlust. Viikingilaeva täiuslik vorm kogu tema otstarbekuses on suurte kogemuste ning käsitööliste vilumuse vili ja vaevalt see õnnestuks moodsaimategi seadmetega paremini. Keskaja linnades valitsesid tsunftidesse ühinenud käsitööliste seas ranged kvaliteedieeskirjad. Neid rakendati halastamatult. Vusseritel polnud säärases keskkonnas kohta.

Alles tööstuse tekkimisega 18. sajandi lõpus kerkis oskamatu töö probleem. Ketrusmasina (1769) ja mehaaniliste kangastelgede leiutamine võimaldas tööle rakendada õppimata tööjõudu ning tõi endaga kaasa ennekuulmatult kõrge tööviljakuse. Sealjuures tuli leppida sellega, et teatud osa tooteid jäi puudulikuks. Madalate tootmiskulude tulemusena aktsepteeris vastav klientide

Tõlgitud käsikirjast.

ring "masstoodangu" sellist hindade/teenuste suhet. See kehtis kõigi aja jooksul massiliselt valmistatavate kaupade puhul tulettartiklitest ja majapidamistarvetest kuni autodeni. Selle arengu pioneeriks oli Frederick Winslow Taylor (1856–1915), kellelt pärineb lööksõna *Scientific Management*, mis lahutab planeerimise töö teostamisest.

Ometi esines ka maid, mis industrialiseerimise kõrgest tasemest hoolimata ei läinud selle suunaga kaasa; sellised olid eriti Saksamaa ja Šveits. Erinevalt Inglismaast ja eeskätt USAst arenes siin tööstus käsitöö ja tema struktuuri (meister, sell, õpipoiss) äraproovitud kindlal alusel. Käsitöö eetilised põhimõtted jäid mõõduandvaks, neid täiendati kapitali ja aurumasina energiaga. Tuntuks on saanud maksimiid Gottfried Daimlerilt: "Kas parim või mitte midagi", ja Robert Boschilt: "Pigem kaotada raha kui usaldust" jm. Sellises õhkkonnas peeti vigade tegemist või ka isegi nende sallimist au pihta käivaks. Toodete *Made in Germany* kuulsus põhineb sellel; nii ei saavutatud küll Ameerika tehaste tootlikkust ega USA brutosotsiaalprodukti, ent ometi oli nende maade välismajandusbilanss positiivne ja nende heaolu kasvas pidevalt.

Esimeses maailmasõjas sõiditi veel suhteliselt lihtsate relvadega. Nii ei olnud konventsionaalses masstootmises valmistatud seadmete ja laskemoona paratamatutel puudustel erilist mõju. Nõnda sai USA mõjutada otsustavalt sõja kulgu.

Teise maailmasõja võrreldamatult keerulisemad relvasüsteemid nõudsid uut lähenemist. Selle oli 1923. aastal kujundanud Walter Shewart mõistega *Statistical Quality Control* (Shewart 1931), kuid seni polnud tööstus talle erilist tähelepanu pööranud. Kõik asjad läksid ju liiga hästi. Sealjuures tuleks mainida ajaloolist tööka, et juba mitu aastat varem olid K. Daeves ja A. Beckel soovitanud tööstuses kasutada statistilist matemaatikat ning seda oli Saksa terasetööstuses ka edukalt katsetatud (Daeves, Beckel 1948). Ent siingi jäi selle rakendamine juhuslikuks.

Ameerika relvajõud sattusid kvaliteedi stabiliseerimise ja edendamise meetodite otsinguil Shewarti töödele. Ulatusliku aktsiooni käigus kutsusid nad ellu laialdase koolitusprogrammi relvastuse hankijatele. Õpetama palgati hulgaliselt professoreid. Siin pole võimalik täpsemalt valgustada selle programmi sisu ja

teostamist, kuid selge on see, et ta aitas oluliselt kaasa USA sõjamasina efektiivsemaks muutmisel.

Metoodika jäi sõjatööstuses ka pärast sõja lõppu aktuaalseks. Seda täiendati eeskirjaga *MilQ 9858*, mis polnud suunatud mitte ainult toodetele, vaid ka tootmisorganisatsioonile, nii et seda võib nimetada esimeseks kvaliteedisüsteeminormiks (*MilQ 9858... 1963*). Tsiviilturu eest hoolitsevad ettevõtted aga ei pööranud sellele erilist tähelepanu. Nad tootsid edasi traditsiooniliste printsiipide alusel ja nende äri õitses.

Teistsugune oli olukord Saksamaal. See maa oli koos Jaapaniga sõja kaotanud. Tema linnad olid varemetes. Selle, mis oli lennukipommidest puutumata jäänud, purustasid võitlused maa peal; lahingud käisid sõna otseses mõttes igas linnas iga üksiku maja pärast. Maa osadeks jaotamine katkestas tähtsad sidemed. Terved provintsid, nagu Ida-Preisi koos Königsbergi linnaga, Pommeri Stettiniga ja Sileesia Breslauga olid langenud saagiks N. Liidule, Poolale ja Leedule. Sellele lisandus sovetlaste, prantslaste ja inglaste (mitte aga ameeriklaste!) organiseeritud tervete tööstuskomplekside demonteerimine. Nood võeti lahti ja transporditi võitjariikidesse. Suurt kasu see aktsioon võitjatele ei toonud, nagu peagi selgus. Demonteeritud seadmetest võeti uuesti kasutusele ainult väga üksikud. Lisaks ei olnud nad sugugi optimaalses olukorras — sõja ajal kasutati neid ööpäevaringselt kolmes vahetuses ja hooldati ning remonditi üksnes minimaalselt. Arvestades just tööstusseadmete, eriti metallitööpinkide kõrget innovatsioonimäära, olid demonteeritud vara saajad vaevalt eriti õnnelikud*.

Saksamaal tuli aga alata päris algusest. Kaardid jagati taas välja.

ISIKLIKKU

Uus algus polnud lihtne. Kõike nappis. Siiski pakkus olukord ainulaadseid võimalusi inimestele, kellel oli erialaseid teadmisi, initsiatiivi ja usku endasse. Selliste inimeste hulka kuulus ka

*Õeldu kehtib arvatavasti Prantsusmaa ja Inglismaa kohta, sest N. Liidus töötasid Saksamaalt röövitud tehased ja seadmed mõnel juhul kuni selle riigi lõpuni. *Toim.*

dr. Walter Masing. Ta sündis 22. juunil 1915. a baltisaksa vane-
mate lapsena Peterburis, ta isa langes 1919. a Eesti Vabadussõjas.
Ema abiellus varsti uuesti isa vanema vennaga, kes kutsuti hiljem
Tartu ülikooli professoriks ning juhatas ühtlasi ülikooli sisehai-
guste kliinikut Toomemäel aastail 1922–1939*.

Masing õppis Tartus Magasini tänaval klassikalises saksa hu-
manitaargümnaasiumis (Walteri koolis) ja lõpetas selle 1932. aas-
tal. Veel enne 18-aastaseks saamist tegi ta Nõmmel läbi sõja-
väeteenistuse ning suunati noorsõduriaja järel Tondi sõjakooli.
Sealt lahkus ta 1934. a sügisel sideväe reservohvitserina lipniku
aukraadis. 1934/1935. õppeaasta sügissemelstril alustas ta Tartu
ülikoolis füüsikaõpinguid oma austatud õpetaja professor Johan
Wilipi käe all. Erilise tänulikkusega meenutab ta professor Ger-
hard Rägo kõrgema matemaatika loenguid, kelle suur didaktiline
osavus aitas ületada lünki, mis on humanitaarkooli lõpetanul reaal-
gümnaasiumidest tulnud kaaslastega võrreldes. Neid konspekte
säilitab ta tänini ja lehitseb meeleldi ikka ning jälle.

1935. aastal jätkas Masing füüsikastuudiumi Saksamaal, algul
Rostockis, hiljem Leipzgis, kus õpetas kuulus Nobeli preemia
laureaat professor Heisenberg. 1940. aastal promoveerus Masing
seal uurimusega raadium E** energiaspektrist loodusteaduste dok-
toriks (*dr. rer. nat.*). Olgugi et ta astus vabatahtlikuna lennuväkke,
ei saadetud teda rindele. Pigem usaldati talle ülesandeid tähtsate
relvastusprojektide arendamiseks. Sõja lõpuks oli ta abielus ja
kahe lapse isa (kolmas sündis 1949. aastal) ning ei näinud mingit
reaalset võimalust leida tööd sellena, kellena oleks soovinud —
füüsikaproffessorina. Ta otsustas kasutada “nullhetke soosingut”
ja rajada oma ettevõtte. Masing uskus, et soliidse füüsika- ja
matemaatikaharidusega ning karmides tingimustes kogutud kog-
emuste varal on võimalik elatada oma perekonda ja anda oma
panus Saksamaa taasülesehitamisse. Koos elektriinsenerist sõb-
raga rajas ta Hesseni liidumaa kreisilinnas Erbachis (Odenwaldis)

*See oli Karl Ernst Alexander Masing (1879–1956), Tartu ülikoo-
li dotsent 1910–1917 ja sisehaiguste professor 1919–1939. Lisagem
veel, et Walter Masingi vanalell oli kuulus keeleteadlane Gotthilf Leon-
hard Masing (1845–1936), Tartu ülikooli dotsent 1880–1902 ning slaavi
keelte professor 1902–1925. *Toim.*

**Raadiumi vismutisotoop 210. *Toim.*

Heidelbergi ja Darmstadtiti vahel firma "Dr. Masing & Co". Firma asutajatega liitus peatselt ka Masingi Tartus sündinud vend, diplomeeritud kaupmees. Ettevõtte arenes, alguses toodeti elektromehaanilisi, hiljem elektroonilisi tööstuslikke juhtimis-seadmeid, kusjuures spetsialiseeruti üha enam keevitusagregaatide juhtimis-süsteemidele.

See, kes tahab pakkuda investitsioonitarbeid kaupu tootvale tööstusele, peab arvestama kaht asjaolu:

1) ta peab andma enda konstrueeritud toodete abil oma klientidele nende kaupade tootmisel tehnilise edumaa;

2) tema seadmed peavad garanteerima häireteta tootmise, s.t olema äärmiselt usaldusväärsed.

Süsteemaatilise kvaliteedi tehniliste, organisatoorsete ja psühholoogiliste alustega tegelemise ja vastavate teadmiste edasiandmisega oma töötajatele õnnestus Masingil väheste aastate jooksul jõuda oma alal juhtivale positsioonile turul. Ta tarnis eeskätt kogu Euroopa autotööstusele Hispaaniast N. Liiduni ja Rootsist Itaalia-ni. See kajastus ka töötajate arvu kasvus: 1955. a andis ettevõtte tööd 300 inimesele, ent kümme aastat hiljem oli töötajaid juba 500, neist peaaegu pooled insenerid või muu võrdväärse kvalifikatsiooniga tehnilised või kaubanduslikud töötajad. Praegu on ettevõtte *Robert Bosch GmbH* tööstusseadmeid valmistav tehas.

Tänu tema toodete kvaliteedile ning ettekannetele ja artiklitele pööras Masingile tähelepanu Berliini Tehnikaülikool. Ta sai 1965. a õppeülesande selle masinaehitusteaduskonnas. Koos sellega ilmus "kvaliteediteadus" esimest korda Saksamaa ülikooli. Nende loengute suure edu tõttu andis ülikool Masingile 1970. a auprofessori tiitli. Samu ülesandeid täitis ta peale selle ka Stuttgardi Ülikooli tootmistehnika instituudis juures. Pärast Masingi pensionile minekut (1981. a) otsustas teaduskond muuta selle töökoha professoriks. Õppetool kuulub *Volkswagen*'ist tulnud professorile *dr. ing. Gerd Kamiskele*.

Masing jäädvustas oma akadeemilise tegevuse didaktilised kogemused kõigepealt Saksa Kvaliteediühingu väljaandena ilmunud raamatus *Einführung in die Qualitätssicherung* ("Kvaliteedi tagamise alused"), millest on ilmunud 8 trükki (Masing 1994). 1981. a ilmus esmakordselt umbes 1000-leheküljeline *Handbuch*

der Qualitätssicherung ("Kvaliteedi tagamise käsiraamat"), mida varsti hakati hindama oma ala saksakeelse standardteosena. Pealkirja all *Handbuch Qualitätsmanagement* on selle kolmas trükk alates 1994. a aprillist kättesaadav (*Handbuch...* 1994). Tuleb ka märkida, et prof. Masing annab välja ainsat selle valdkonna saksakeelset erialakuukirja *Qualität und Zuverlässigkeit* ("Kvaliteet ja usaldusväärsus").

ERIALAORGANISATSIOONID

Üldise ülesehitustöö ajal hakkasid tuhanded ettevõtted uuesti tegetsema, paljusid neist toetati oluliselt Marshalli plaani raamides. Teine osa ettevõtteid oli siiski alles jäänud, kuigi purustused olid suured ja sõja võitnud riigid olid demonteerinud seadmed ning polnud enam suurt osa endistest töötajast. Neil kõigil oli suur vajadus kõige järele telliskividest ja installatsioonimaterjalidest masinate ning veoautodeni, töölaudadest paberi ja telefoniaparatuurideni. Ent ka rahvas vajas kõike — riideid ja jalatseid, aknaklaasi ja katusepappi, jalgrattaid ning autosid. Tulemuseks oli suure ulatusega müügiturg. Kõigel, mida toodeti, oli hea minek.

Sellises olukorras jääb toodete kvaliteet tagaplaanile. Nõutav on kvantiteet. Kaugemale vaatavad mehed nägid selles suurt ohtu. Neil oli küllaldaselt fantaasiat kujutada endile varemete vahel taas ette kaupadega täidetud riuleid ja seda, kuidas bensiinijaamades küsitakse jälle: "Kas ma lasen paagi täis?" Nad nägid, et varsti võib taas valida paljude konkurentide kaupade ja teenuste vahel, ühesõnaga seda, et ostmist hakkab uuesti oluliselt määrama kaupade kvaliteet. Kvaliteet pidi jälle hakkama otsustama ettevõtete püsimise või languse üle.

Saksa kaupadel oli selles osas olnud alati hea kuulsus. *Made in Germany* oli kogu maailmas kvaliteedi tõendiks. Muutunud tingimustes tuli seda kuulsust säilitada. Meil tuli karta, et saksa insenerid ja töölised võivad õppida rahulduma mitte just kõige paremate lahendustega ning aktsepteerima vigu. See oleks mõjunud katastroofiliselt ekspordist sõltuvale riigile nagu Saksamaa. Seda tuli ära hoida.

Nii arvas ka Walter Masing. Koos mõttekaaslastega rajas ta 1952. aastal organisatsiooni, mis kahe nimevahetuse järel kannab praegu nime *Deutsche Gesellschaft für Qualität* (Saksa Kvaliteediühing). 20 aastat on ta juhtinud esimehena selle organisatsiooni tegevust ja on praegu selle auesimees. Ühingus loodi modulaarselt liigendatud koolitusprogramm, mis arvestab inseneeride vajadusi samavõrra nagu tehnikute, meistrite ja inspektorite omi. Huvitatu võib oma teadmisi näidata kõigil tasemetel ja saada ihaldatud Saksa Kvaliteediühingu sertifikaadi oma klassis. Töösuses peetakse seda juba ammu tõendiks piisavate oskuste kohta kvaliteedialases tegevuses.

Esimesi kursusi juhendas W. Masing ise. Praegu töötab *DGQ*'s üle saja õpetaja. 1993. aastal käis kursustel üle 30 000 inimese. Välja anti 7500 sertifikaati ja seega tõusis nende koguarv peaaegu 50 000-ni.

Saksa Kvaliteediühing annab välja oma toimetiste sarja, milles ülevaatlilikult käsitletakse kvaliteediprobleeme. Turg võtab neid kirjutisi hästi vastu. Arvukad "regionaalseteks ringideks" nimetatud spetsialistide kolleegiumid edendavad üle maa kohalikku mõttevahetust. Iga kahe aasta tagant korraldatakse kvaliteedikongress, kus on võimalik laiemalt arutleda aktuaalsete kvaliteediprobleemide üle. Programmi kuulub 1982. aastast alates ka 10 000 Saksa marga suurune "Walter Masingi auhind", mille *DGQ* annab noorele spetsialistile, kes on kõrgetasemelise komisjoni arvates kvaliteediideed eriti edendanud kas tehniliselt või organisatoorselt.

EUROOPA KVALITEEDIORGANISATSIOON

Juba varsti pärast sõja lõppemist oli ilmne, et Euroopas hakatakse tulevikus tihedat majanduslikku koostööd tegema. Kvaliteediidee vajab piire ületavat mõtlemist. Nii loodi 1956. aastal organisatsioon, millesse võisid erialade kaupa eri riikides tegutsuvad kvaliteediühingud ühise kasu huvides koopereruda. Organisatsiooni nimeks sai *European Organization for Quality Control* (Euroopa Kvaliteedi Kontrollimise Organisatsioon), praegu on see *European Organisation for Quality* (Euroopa Kvaliteediorganisatsioon, *EOQ*). Dr. Walter Masing valiti Euroopa Kvali-

teediorganisatsiooni esimeseks presidendiks. Viis asutajaorganisatsiooni pidasid algusest peale silmas kogu Euroopat, olenemata poliitilisest süsteemist. Nii ei võtnud kaua aega, kui peale Skandiinaavia maade koos Soomega ning Iberia poolsaare riikide liitusid Euroopa Kvaliteediorganisatsiooniga kõik N. Liidu mõju all olevad riigid ja ka Nõukogude Liit ise.

Üks esimesi *EOQ* korraldatud projekte oli sõnaraamatu koostamine. Sellega tagati ammu enne vastavate rahvusvaheliste normide kehtestamist, et Euroopas kõneldi ja kirjutati ühtset kvaliteedioskuskeelt. Raamatust, mis hõlmab 435 kvaliteedialast mõistet 18 keeles, on seni ilmunud 6 trükki (*EOQ-Glossary... 1989*).

Igal aastal korraldab EKO suure kongressi, millele ei kogunemite ainult Euroopa spetsialistid, vaid ka eksperdid kogu maailmast. 1993. a peeti kongress Helsingis, mille osaüritusena toimus Baltikumi päev Eesti Kvaliteediühingu korraldusel Tallinnas. See oli suur edusamm.

EESTI KVALITEEDIÜHING

Masing on osa võtnud ka Eesti Kvaliteediühingu arengust. Juba 1988. a kutsus Eesti Majandusjuhtide Instituut ta Tallinna pidama ettekandeid ja kursusi moodsatest arusaamadest kvaliteedi ja selle edendamise üle. Seda laadi üritusi korraldati järgnevatel aastatel, eriti peale Eesti taasiseseisvumist. Loengud Tartu Ülikoolis ja Tallinna Tehnikaülikoolis täiendasid programmi. Kõik see mõjutas oluliselt Eesti arusaamu kvaliteedialastest probleemidest.

Selliste ürituste otsese tulemusena rajasid spetsialistid Eesti Kvaliteediühingu (EKVA). Alates mälestusväärsest 1993. a maailmakongressist Helsingis ja Tallinnas on Eesti Kvaliteediühing EKO täisliige.

LÕPPMÄRKUSED

Kvaliteeti ei ole võimalik omada nii nagu kalliskivi, mida hoitakse seifis ja tarbe korral välja võetakse. Kvaliteeti peab taotlema iga päev uuesti. Tema kohta kehtib ütlus "Kes ei taha paremaks saada,

pole lõpuks enam hea." Kui soovitakse kvaliteeti püsivalt tagada ja edendada, siis peab oma panuse andma ja isikliku vastutuse kanda võtma iga ettevõtte, olgu ta vabrik või büroo, kliinik või uurimisinstituut, ministeerium või posti- ja tuletõrjeteenistus. See aga on turumajanduslikult organiseeritud demokraatlikus ühiskonnas eelduseks kohale päikese all niihästi suurtele kui ka väikestele.

Kirjandus

- Daeves, K., A. Beckel 1948. *Großzahlforschung und Häufigkeitsanalyse*. Verlag Chemie Weinheim
- EOQ - *Glossary of Terms used in the Management of Quality*. 1989. 6. Ed. Bern: EOQ-Verlag
- Handbuch Qualitätsmanagement*. 1994. Hrsg. Walter Masing. 3. Auflage. München: Carl Hanser Verlag
- Masing, Walter 1994. *Einführung in die Qualitätslehre*. (DGQ 11-19) 8. Auflage. Berlin/Köln: Beuth Verlag
- MilQ 9858. Quality Requirements for Industry*. 1963. 16. XII. Washington: US Dept. of Def.
- Shewart, W. A. 1931. *Economic Control of Quality of Manufactured Product*. Princeton: Van Nostrand Reinhold Company Inc.

ARVUSTUS

MIDA JAHVATAB HAMLETI VESKI?

Giorgio de Santillana, Hertha von Dechend. *Die Mühle des Hamlet: Eine Essay über Mythos und das Gerüst der Zeit.* (Computerkultur, Band VIII). Hrsg. R. Herken. Berlin: Kammerer & Unverzagt, 1993. X + 522 S.

Süsteemse käsitluse astraalmüütide globaalsest virvarrist arendas esimesena välja teatavasti Charles Dupuis. Tema ülemöödunud sajandi lõpul ilmunud mitmeköiteline *L'Origine de tous les cultes...* jäi oma haardav laiuselt ületamatuks nähtavasti kuni Giorgio de Santillana ja Hertha von Dechendi *Hamlet's Mill*'i ilmumiseni 1969. aastal. Arvestades selle Atlandi taga trükitud teose tagasihoidlikku levikut Vanas Maailmas, ei ole ootamatu ühe autori, Hertha von Dechendi täiustatud ja kontrollitud saksakeelse versiooni väljaandmine ligi veerand sajandit hiljem. Peaaegu poole mahust hõlmavad kõikvõimalikud lisad, illustatsioonid ja registrid.

Muinasgermaanipärase *Hamleti veski* asemel olnuks soomeugrilasele, eriti *Höbevalgest* "Pikka teekonda Sampo juurde" lugenule, arusaadavam tiitel muidugi *Sampo veski*. Taevane veski ei pöörle laotusel mitte ainult ööpäeva- ja aastaringelt, vaid ka n-ö platooniliselt, kui silmas pidada seda, et Maa vurrliikumise (pretsessiooni) periood — 26 aastatuhandet — kannab kultuuriloo traditsioonis teatavasti Platoni aasta nime. Raamatu haare on ajateljel puhtalt platooniline ja Platon ise enim tsiteeritud persoon selles. Platoonilise ajatelje jaotab astmikuks kolm müütilist veeuputust, millest ükski ei tarvitsenud olla maine ja mis kõik on fikseerinud Hamleti veski erilisi asendeid.

Kriitiline lugeja peab nägema omajagu vaeva, et saada ettekujutust raamatu süsteemist ja meetodist ning otsustada, kas avab see tõesti uue ajajärgu astralistikas (nagu arvavad näiteks kaanepaberil tsiteeritud rezensendid) või on autorid sünteesinud vanadest müütidest uue. Autorid abistavad lugejat (pärast 52. leheküljeni jõudmist) järgmise ütlusega: "See raamat on suurel määral ebakonventsionaalne ja jutustuste voogu katkestatakse sageli." Niisiis esmane on müütide ümberjutustamine ja

antologiseerimine. Samas tõdevad nad, et "siit me ei leia mingit süsteemi [--], mingit klassifikatsiooni ega mingeid printsiipe, millest oleks võimalik esitust [*Darstellung*] tuletada". Puudub ka ülevaade autorite võimalike eelkäijate jadast. Ülalmainitud Dupuis'gi vilksatab ainult ühes joonealuses märkuses. Ajalooline õiend ilmselt sundinuks autoreid määratlema end distsiplinaarselt, eeskätt folkloristikateaduslikult.

Teose 23 peatükist on kolm otseselt läänemeresoomelised. Peatükis "Kuju Soomes" (*Die Figur in Finnland*) jutustatakse Kullervo lugu, osalt proosas, osalt värsstõlkes, ning aluseks on võetud E. N. Setälä ning K. Krohni tuntud vaatepunkt. Loo lõpus nenditakse Kullervo õe saatuse karnasust Hamleti Ophelia omaga. Peatükk "Kirju kaas" (*Der bunte Deckel*) jutustab "kirjokansi" all toimuvatest Ilmarise ja Väinämöise tegemistest ning defineerib Sampo. Peatükk "Šamaanid ja sepad" (*Schamanen und Schmiede*), kus lastakse teiste seas sekkuda Ü. Harva-Holmbergil ja M. Haaviol, moodustab raamatu kulminatsiooni. Siia koondivad autorid oma eruditsiooni sünteesimaks superastraalset nägemust kosmoloogilisest protokultuuriloost.

"Hamleti veski" kolm suurt astraalset märksõna on *tuli, maa* ja eriti *vesi või meri* — ajastu vahetu indikaator ning Veeuputuse reservuaar. Selle — ja ainult selle — käsitlemisel on eesti rahvaluulel olnud midagi öelda globaalsel tasandil. Esiteks teevad autorid (Setäläle viidates) Kullervo kontekstis järelduse, et ei too ega Hamleti prototüüp Amlodhi seostu veega nii lähedalt kui mere sügavusega end mõõtev Kalevipoeg. Teose lisa 27 on aga tervenisti pühendatud *Estica*'le. Nimelt on de Santillana ja von Dechend leidnud Jakob Grimmi *Saksa muinasjuttudest* sinna eksinud eesti veeainelise muinasloo, mis araabia ja etioopia vasta materjali taustal osutub tõenäoliselt astraalselt tõlgitsetavaks. Maa on raamatu käsitluses pelgalt vee sfäärigeomeetiline vastaspool. Mis puutub tulesse, siis pole arvustajal midagi juurde lisada sellele ega ära võtta sellest, mida ta omal ajal (raamatus *Ajastult ajastule*, Tallinn 1985) tolle kohta on formuleerinud, asetades identsusmärgi Linnutee ja Tulesamba vahele.

Kokkuvõtvalt öeldes on *Hamleti veski* puhul tegemist hõbevalgelise žanri eriti sümpaatse ja ühtlasi eriti kapitaalsete näitega. Üldiselt kipub aga alati haarde ulatus ja käsitluse sügavus sattuma omavahel pöördvõrdelisse vahekorra. Seepärast kujuneks siingi detailide vaidlustamine mõneti donkihhotluseks. Giorgio de Santillana ja Hertha von Dechendi kesksed taotlused on just suunatud selle vastu. Nimelt on nende kujutluse kohaselt kosmiline (nende meelet koguni kosmoloogiline) veski mütoloogiline tegelikkus, terrestrilised veskid aga pelgalt selle kangastused. Raamatu väljaandja arusaamade kohaselt kätkeb veskis eelkõige arvutikultuuri üks algidu ning seda käsitlev esseistika sobivat seepärast ka vastavasse sarja.

Heino Eelsalu

KUIDAS SIBERIS ELLU JÄÄDA

Ann Lehtmets and Douglas Hoile. *Sentence: Siberia. A Story of Survival*. Kent Town: Wakefield Press, 1994. 375 pp.

1941. a 14. juuni massiküüditamine, kui oma kodudest viidi ära 10 157 inimest, on üks traagilisemaid episooide meie rahva ajaloos. Vahetult peale Eesti okupeerimist 17. juunil 1940 alanud repressioonide käigus said kannatada esialgu peamiselt eesti rahvusliku eliidi esindajad — poliitikud, omavalitsustegelased, sõjaväelased, politseinikud, kaitseliitlased ja riigiametnikud. Juba 13. juunil arreteeriti ülemjuhataja Johan Laidoner. Veidi hiljem said sama saatuse osaliseks välisminister Ants Piip, sõjaminister Nikolai Reek, majandusminister Artur Tupits, teedeminister Nikolai Viitak, kohtuminister Aleksander Assor, siseminister August Jürima, sotsiaalminister Otto Kask, haridusminister Paul Kogerman ja porfellita minister Aleksander Oiderma. Kümnest endisest riigivanemast vangistati kaheksa: Friedrich Akel, Kaarel Eenpalu, Jüri Jaakson, Johan Kukk, Ants Piip, Konstantin Päts, Jaan Teemant ja Jaan Tõnisson. Vahetult enne arreteerimist sooritas enesetapu Otto Strandman. Ainsana õnnestus pääseda tollaegsel Moskva saadikul August Reil, kes 13. juunil põgenes Riia kaudu Stockholmi.

14. juuni suurküüditamine erines eelnevatest repressioonidest selle poolest, et kriteeriumiks ei olnud enam mitte ühe või teise isiku okuatsioonieelne positsioon, vaid määravaks sai nende klassikuuluvus. Löögi alla sattusid riigi- ja ühiskonnategelaste lähisugulased ning ka teised ühiskondlikult ja majanduslikult aktiivsed inimesed. Huvipakkuv on märkida, et küüditatutest vaid 883, s.o 19% oli 20–49-aastased mehed, kes oleksid võimalike relvakandjatena olnud ohtlikud okuatsioonirežiimile. Valdava osa küüditatuist moodustasid naised, lapsed ja vanurid, keda peeti vajalikuks represseerida ainuüksi seetõttu, et nad olid "rahvavaenlaste" sugulased. Alla 15-aastasi lapsi oli küüditatute seas 3018, seega peaaegu kolmandik. Kremli plaanide kohaselt oli 14. juuni küüditamine alles küüditamise esimene etapp. Selle kontingendi järel oleksid Siberi teekonna pidanud ette võtma Eesti haritlased ja teised sotsiaalsed grupid. Eesti kultuuritegelased said sellest suurepäraselt aru ja Eesti taasokupeerimisel 1944. aastal põgenes suur osa haritlaskonnast Läände. Talurahval aga seisis ees 1949. a 25. märtsi küüditamine.

Esimesest suurküüditamisest ei ole säilinud arhiivimaterjale, need suutis taganev punavõim hävitada. Eesti ajaloolastele on seni olnud

kättesaadav üksnes Pärnumaal küüditamist läbi viinud troika protokollide kaust, mis leiti poolpõlenult Pärnu miilitsahoone rusude alt. Veel on ajaloo jaoks talletatud üks amatöörfoto loomavaguni ukسل seisvatest inimestest ja raudtee saatedokument, kus kaubana on märgitud inimesed. Ka on võrreldes 1949. aasta märtsiküüditamisega 1941. aasta küüditamisest suhteliselt vähe kirjutatud; 1949. a küüditamist on kajastatud kunstivormiski (Arvo Valtoni *Masendus ja lootus*, Heino Kiige *Maria Siberimaal*, Arvo Iho mängufilm *Minek* ning arvukad mälestused nii kodumaal kui paguluses). 1941. a suurküüditamisest kõnelevad raamatud *Eesti rahva kannatuste aasta*, *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas*, Maria Koppelmani *Minu kaksteist aastat Siberis*, Ruth Eliaseri *Pannita ja pajata*. Seda on äärmiselt vähe. Ometi vääriks see eesti rahva kannatuste rada Tammsaare *Tõe ja õiguse* tasemel epopöad.

Seda tervitavam on 1994. aastal Austraalias kirjastuse "Wakefield Press" avaldatud Ann Lehtmetsa ja Douglas Hoile'i ingliskeelne mälestusteraamat *Sentence: Siberia. A Story of Survival*. Siinkirjutaja teada on see esimene kord, kus eesti rahva kallal toime pandud genotsiidi ohvrite mälestustega saab vahetult tutvuda ka ingliskeelne lugeja.

Mõni sõna autoritest. Ann Lehtmets (neiupõlvenimega Vinnal) on sündinud 1904. aastal Lõuna-Eestis, lõpetanud tütarlastegümnaasiumi, tuntud Rakvere advokaadi abikaasa, tegutses ühiskondlikus korras kodutütarde juhtimisega ja osales aktiivselt kohalikus seltsielus. Abikaasa Elmar Lehtmets oli Riigivolikogu liige. 1941. aasta 14. juuni varahommikul sai mõlemale osaks küüditamine. Nende teismelised lapsed viibisid sel ajal maal ja nii suutsid nad Siberi teekonda vältida. Ann Lehtmets küüditati Siberisse, kus tal tuli viibida ühtekokku 17 aastat. Eestisse tagasi jõudis ta alles 1957. aastal. Eesti taasokupeerimisel Punaarmee poolt 1944. aastal oli Lehtmetsade lastel õnnestunud põgeneda Läände. Poeg asus elama Ameerika Ühendriikidesse, tütar Austraaliasse. 1960. aastal emigreerus Ann Lehtmets tütre juurde Adelaide'i. Elmar Lehtmets lahutati abikaasast Rakvere raudteejaamas ning saadeti vangilaagrisse. Tema saatusest sai perekond teada alles 1990. aastal, kui tütar Tiiu sai Eestit külastades siseministeriumist ametliku teatise, et tema isa lasti 17. juunil 1942 Sosva laagris maha Vene NFSV KrK paragrahvi 58-13 alusel (aktiivne tegevus või võitlus töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise vastu, mis sooritati olles vastutaval või salajasel (agentuur) ametikohal tsaarirežiimi või kontrevolutsioonilises valitsuses kodusõja ajal).

Douglas Hoile, sündinud 1924. aastal Lõuna-Austraalias, teenis Teise maailmasõja ajal lendurina Austraalia Kuninglikes Õhujõududes, hil-

jem lõpetas Adelaide'i ülikooli arstiteaduskonna. 1953. aastal abiellus ta Ann Lehtmetsa tütre Tiiuga.

Raamatu pealkiri *Sentence: Siberia. A Story of Survival*, mida võiks eesti keelde tõlkida *Karistus: Siber. Ellujäämise lugu* iseloomustab väga tabavalt seda, millest raamatus juttu tehakse. See on ühe eesti naise pihimus sellest, kuidas tema ja tuhanded tema rahvuskaaslased paisati tsiviliseeritud ühiskonnast sõna otseses mõttes kiviaja tingimustesse, ilma toidu, vajalike tarbeesemete ja Siberi karmile kliimale sobivate riieteta, kus poole kilo leiva eest päevas tuli teha rasket orjatööd. Mõnes mõttes oli küüditatute olukord isegi raskem kui vangilaagrisse saadetuil. Viimastele oli ikkagi hädapärane toiduratsioon ja isegi riietus garanteeritud, küüditatud aga jäeti isenda hooleks. Küüditatud olid küll määratud töötama kohalikus kolhoosis, ent tihtilugu, eriti talveperioodil, ei leitud neile tööd ja see tähendas ka ilmajäämist normileivast. Söögi ostmiseks oldi sunnitud müüma oma riideid.

Kõik selles raamatus kirjeldatud isikud on tõelised. Vaid mõned nimed on muudetud, mõne puhul on kasutatud initsiaale, sest autorite tunnistamist mööda oli raamatu kirjutamise ajal veel reaalne oht, et kedagi võidakse raudse eesriide taga represseerida. Sama hirmu tõttu viibis selle raamatu ilmumine 30 aastat. Ann Lehtmets tunnistab, et hirm ole isegi veel praegu täielikult hajunud.

Raamatu esimestel lehekülgedel kirjeldatakse seda hirmuõhkkonda, mis valitses Eestis esimesel okupatsiooniaastal. Lehtmetsad olid oma kodumajast välja tõstetud, et teha ruumi Punaarmee ohvitseridele. Mõlemad võisid end veel õnnelikuks pidada, sest neil oli töökoht — Elmar töötas abitoimetajana kohaliku ajalehe juures, Ann kleidikaupluses. Koos laste ja Anne emaga elati 2-toalises korteris. Ümberringi toimuvate arreteerimiste tõttu elati pidevas ohutundes. Iga peatuva auto mürin või uksekella helin tõi kananaha ihule, eriti öisel ajal. Teatavasti toimetas NKVD oma tumedaid tegusid enamasti pimeduse varjus. Nii elati päevast päeva, kuni 14. juuni varahommikul see saatuslik hetk saabuski. Kell 5.30 hommikul tungisid korterisse revolvriga vehkiv NKVD kapten, pussiga punaarmee-lane ja neid juhtiv eestlasest okupantide kaasajooksik Reinstein. Raudteejaamas lahutati mehed naistest. Ann Lehtmets sattus vagunisse, kus oli 11 naist, 12 alla 10-aastast last, 14-aastane Edgar ja 19-aastane noormees Enn, kes oli registreeritud alaealisena. Esialgu oldi šokis, loodeti, et tegemist on mingi eksitusega, mis kohe laheneb, ja neid lastakse koju. Karm reaalsus jõudis teadvusse pärast ühte vahejuhtumit. Vagunikaaslase Ella Falki ema tuli ära viima sülelast, et teda säästa pika teekonna vintsutustest ja laps Eestis üles kasvatada. Umbkeelne tunnimees aga kiskus ropu sõimu saatel lapse

vana naise sülest ja virutas toorelt vagunisse tagasi. Sellest hetkest peale kadusid kõik lootused. Ann Lehtmets kirjutab, kuidas temas tekkis selline vihkamine, milleks ta end kunagi varem võimeliseks ei pidanud. Ta oli varem küll põlastanud Venemaad ja venelasi nende kasimatuse ja ebakultuursuse pärast, kuid ta polnud neid kunagi vihanud. Nüüd aga vihkas ta neid kõiki. Pisaraid asendas trots. Vagunis võeti üksmeelselt vastu otsus mitte näidata oma pisaraid valvuritele (lk 17).

Vahetult enne ärasõitu tuli Ann Lehtmetsa vaatama tema 9-aastane tütar Tiiu. Kuigi lahkumine lastest oli väga raske, otsustas Ann, et lastele on parem, kui nad Eestisse jäävad. Edasine elu näitas, kui õige see otsus tookord oli.

Oleks ülearune siinkohal kirjeldada kõiki neid katsumusi, mis said eestlastele osaks nende teekonnal loomavagunis, kus vaevas nälg ja janu, kus toidu- ja veepuuduse kätte surid väikelapsed ja vanurid, aga eelkõige teadmatus lähedaste saatusest. Eriti võigas on episood, kus noor naine löikas läbi oma 3-aastase poja käesooned, kui see palus vett. Naine läks hulluks.

Rongiga sõidutati küüditatud Novosibirski, sealt praamiga mööda Obi jõe sihtkohta Aipalovosse, mis asus Obi lisajõe Vasjugani ääres. Seal heideti inimesed vihmasel tormiööl kaldale ja jäeti omapead. Valvata ei olnud vaja, sest põgeneda ei olnud kuhugi, kui keegi peale reisivintsustusi olekski selleks võimeline olnud. Sõbralik ostjaki vana-paar andis neile ulualust ja jootis kuuma teega. Hiljem majutati nad mahajäetud kolhoosikontoris. Sellest hetkest algas ürgne võitlus enesesäilitamise eest. Ann Lehtmets kirjutab, et enesesäilitamine oli nüüd peamine eesmärk, head kombes olid juba mineviku igand, õigemini dekadentliku mineviku igand (lk 53). Heatahtlik ukrainlastest abielupaar, kes oli sinna küüditatud juba 1920. aastatel, andis neile nõu, kuidas käituda: ära esita küsimusi, ära räägi palju enesest, ära vaidle, ära usalda kedagi, ära usu lubadusi. Iseäranis kohalike elanike ja võimuesindajatega suheldes. Eestlastest saatusekaaslased hoidsid kokku ja püüdsid üksteisele igati toeks olla. Kuu aega tagasi olid nad olnud võõrad, kuid mõne nädala jooksul muututi üha lähedasemaks, muututi pereks. Üheskoos jagati rõõme ja muresid, unistati, et sõja lõppedes tuleb valge laev ja viib nad kõik koos koju. Ann Lehtmets kirjutab, et nad olid sunnitud tõdema, et nad on vangid, kuid kas pidid nad end alandama orjadeks? Ta tegi otsuse, et ta ei sure. Neid oli sinna surema saadetud, kuid tuli elama jääda, kasvõi selleks, et üleelatud teistele jutustada (lk 92).

Kaks järgnevat aastat möödusid pidevas võitluses näljasurma piiril. See oli igapäevane heitlus leivapalukese eest, mida on raamatus ilmekalt kirjeldatud. Ann Lehtmetsa aitas ellu jääda loomuomane optimism ja

Arvustus

tugev natuur. Õnneliku juhuse tõttu sai Ann Lehtmets 1943. aastal tööle Novo-Vasjugani administratiivkeskusse, kus pidas koristaja, käskjala ja ajuti ka kirjutaja ametit. See töö tähendas eluolu stabiliseerumist ja ellujäämise küsimus polnud enam esikohal. 1947. aasta suvel ehitas ta endale eesti poiste abiga onni, milles elas kuni asumiselt vabanemiseni 1957. a.

Tänapäeval on ka meil moodi läinud mitmesugused ellujäämise kursused metsa-, kõrbe- või arktilistes tingimustes. Mitmed eesti mehed (ja võib-olla ka naised) on vabatahtlikult osalenud seda laadi kursustel küll Soomes, küll Saksamaal. Soovitaksin neil see raamat kindlasti läbi lugeda. See raamat tuleks kindlasti ka eesti keelde tõlkida*. Ajaloolise töö huvides võiks siis juba kõiki isikuid õigete nimedega nimetada.

Viktor Niitsoo

*Katkendeid Ann Lehtmetsa mälestustest on avaldanud Stockholmi ajaleht *Teataja. Toim.*

EDITORIAL NOTE

Paavo Hynninen, the last Finnish ambassador to Estonia before the Soviet occupation, received on 30 July 1940 through a "secret messenger" a personal letter entitled "When New Europe will be established". The letter is believed to have been written by Konstantin Päts, President of the Republic of Estonia, and is known as his political testament. It discusses the feasibility of founding an Estonian-Finnish federation. Eero Medijainen, lecturer at the Department of Contemporary History at Tartu University, juxtaposes the historical background to the letter with its content and form. He finds that Päts's "testament" has quite certainly not been written by a serious politician, to say nothing about a person with a juridical education. Its author seems to have been an old and not quite healthy man. At the end of the article we publish the text of the letter.

Pro-rector of Tallinn Art University Krista Kodres describes the searches for national identity and its form in Estonian architecture from the beginning of the century until the present. At the beginning of the 20th century all international styles of architecture, adopted through Finland, were presented as national and made into constituents of national identity — although in their form they were not. After the establishment of the Republic of Estonia attempts were made to construct nationalism by state, arranging correspondending campaigns. Still, no concrete instructions were given concerning the architectural form; spiritual, one might say protestant qualities of architecture ("dignity", etc.) were emphasized rather. In the 1930s closer and closer ties were established with the architectural processes of Europe and modernistic forms were propagated. The Stalinist period secretly united different schools again around the nationalist idea, although forcing the socialist ethnographic form on architecture. Khrushchev's thaw period in the late 1950s and early 1960s brought along hopes for

better life, and the direct threat to national identity seemed to have disappeared. In architecture, too, the problem of its national character lost its topicality, emerging again in the late 1960s when the illusions had broken. The anxieties about the Estonian nation's existence were expressed in neofunctionalism, which imitated the style of independence times, and later through the idea of *genius loci* — all-permissive in its form but tied to the "locality" in its concept. In this sense, architecture had its social role. And no wonder that in the 1970s–1980s architects managed to create the myth of Estonian architecture, the basic principle of which was being different from the Soviet model. The aspect of nationalism had a significant role here. Nowadays more materialistic interests predominate in the mechanism of commissioning and designing of buildings (e. g. the postmodernist understanding of architecture). National identity is not in direct danger at the moment and there is no need for stressing it. It is realized through the international, corporate identity and correspondending architectural signs.

Aare Toivanen, Helsinki University professor emeritus of the New Testament states at the beginning of his article that even today the study of the New Testament is mostly textual research. Therefore a lot has to be done in order to save the material culture of the New Testament from sinking into oblivion. The author concentrates on the finds from three major cities of Decapolis. These are Scythopolis, Gerasa and Gadara. Although Hellenistic ideals were dominating there, the excavations also reveal strong Semitic traditions. Thus, the region of Decapolis tolerated a number of cultures and religions side by side. Some finds from the period of early Christianity, for example from the Scythopolis synagogue, hint at the inseparable and friendly coexistence of Judaism and Christianity until the Byzantine times. The favoured position of Hellenistic culture and of the Greek language was essential in preparing the ground for the Greek-language Byzantine church of the following centuries.

Richard Villems, professor of molecular genetics at Tartu University, director of the Estonian Biocentre, vice-president of the Estonian Academy of Sciences, continues his previous article (*Akadeemia* No. 2, 1993) on human evolution. The author is sure that Darwin's missing link has been found now: there

are weighty arguments supporting the opinion that no one simply would not fit between *Australopithecus ramidus* and the last common predecessor of chimpanzee and man. *Australopithecus ramidus*, although until now found at only one site and date, lived about four and a half million years ago. This, in its turn, allows us to presume that this species existed during the period from four to five million years ago, practically covering the era when chimpanzee and man separated.

For a century and a half after the emergence of the modern international system with the Peace of Westphalia, the conflicts of the Western world were largely among princes — emperors, absolute monarchs and constitutional monarchs. In this process they created nation states, and beginning with the French Revolution the principle lines of conflicts were between nations rather than princes. By 1793, as R. R. Palmer put it, “The wars of kings were over, the wars of peoples had begun.” This nineteenth-century pattern lasted until the end of World War I. Then, as a result of the Russian Revolution and the reaction against it, the conflict of nations yielded to the conflict of ideologies. Samuel P. Huntington, the Eaton professor of the sciences of government and director of the John M. Olin Institute of Strategic Sciences at Harvard University, claims in his article that these conflicts between princes, nation states and ideologies were primarily “Western civil wars” — conflicts within Western civilization. With the end of the Cold War, international politics moves out of its western phase, becoming centred on the interaction between the West and non-Western civilizations and among non-Western civilizations. The clash of civilizations will dominate global politics. The fault lines between civilizations will be the battle lines of the future.

In the following 50–100 years humankind will face the most difficult question during its existence — shall we be able to preserve the Earth and humankind more or less in their present condition? The solution to this problem depends neither on cosmic powers nor on the elemental forces of the Earth but solely on humans themselves. At present most people do not realize the extent and seriousness of the problem and think in good faith that the world is changing for the better and making progress. Academician Juhan Ross of the Astrophysics and Atmosphere

Physics Institute, an expert in biogeophysics, tries to analyse the circumstances leading to the global crisis and to find a way out of it.

The Danish writer Villy Sørensen analyses the content of Danish folksongs. He shows that the history of this genre leads from a metaphysical view on life towards a more subtle psychological and social understanding of the humans; the old demonic symbols disintegrate slowly, and they are re-interpreted as psychic complexes. The meaning of the songs can best be understood by their functions; they cannot be taken as a conscious expression of one's understanding of life and nature as it is usually done, but as an expression of a partly subconscious expression of perception of life.

In the *belles-lettres* section we publish a few poems by Giorgos Seferis (1900–1971), the first Greek poet to receive the Nobel literature award (in 1963).

Fred I. Dretske, professor of philosophy at Stanford University, USA, poses the question about the feasibility of artificial intelligence: can we build artificial systems whose behaviour, or at least some of it, is to be understood in terms of what they think? At the end of the article Dretske reaches the conclusion that the prospects for artificial intelligence are slim. If by intelligence we mean the governance of action by thought, then to create a system that not only behaves the same way as an intelligent system, but behaves that way for reasons, and thereby exhibits intelligence, we must give that system the kind of history in which such governance is made possible.

Next we are going to deal with one of the pioneers of "quality science", Walter Masing (born in St. Petersburg in 1915), who lived in Estonia, started his studies of physics at Tartu University in 1934 and continued them in Germany in 1935. His lectures in 1965 laid the foundation to teaching "quality science" at German universities. In 1952 he established an organization which, having changed its name twice, is now called *Deutsche Gesellschaft für Qualität*. Masing was also elected the first president of the *European Organization for Quality Control*, which was founded in 1956.

In the section of criticism Heino Eelsalu deals with Giorgio de Santillana's and Herta von Dechend's book on astral myths. Former political prisoner Viktor Niitsoo acquaints us with a book of memoirs about the mass deportation from Estonia on 14 July 1941 and the life its victims in Siberia. The authors are Ann Lehtmets, a deportee now living in Australia, and Douglas Hoile.

The issue ends with Part Three of Willard Van Orman Quine's treatise *Pursuit of Truth*.

Homo sapiens sapiens

Richard Villems

See also the first article under the same title (R. Villems, Akadeemia, 1993, Vol. 2, pp. 283–332); the present one is largely a reaction to recent spectacular paleoanthropological findings in Java and Ethiopia published in 1994.

Paleoanthropology is rich in interesting findings, but this wealth of knowledge has been gathered over a hundred-year period: discoveries changing paradigms are here as rare as in other sciences. Indeed, the first part of the article deals with the place and date of the Java man — named Pithecanthropus by its founder and known at present as Homo erectus: this species was found slightly more than century ago and was dated close to 1 million years before present already long ago. Now, thanks to some new findings in Java but basically because of new sophisticated measurement techniques, almost a million-year correction was made: Homo lived in Java (at least) 1.8 megayears ago. What does it mean is perfectly clear bearing in mind that the earliest findings of Homo erectus in Africa are not much older. What might be the consequences of this finding to the interpretation of the genealogy of humans is not so apparent at all. A very conservative conclusion is that Homo migrated out of Africa much earlier than anybody

so far believed. More radical suggestions are that maybe it was not even Homo, but already one of the many australianthropes, who started to colonize Eurasia. The third line of reasoning can (again) raise the question about the true place of emergence of Homo — perhaps even not in Africa? And then there is again the hot problem of the multiregional versus the “late out-of-Africa” scenario for the modern Homo. Here, these new findings lend strong credence to the latter: clearly, two million years of separate evolution does not fit with the picture we observe at present: mankind is genetically amazingly homogeneous.

The Missing Link is a term known to anybody having at least a slight knowledge of anthropology. It is worth mentioning that Dubois, while finding his Java man in 1892, was rather convinced that he had found it: a species branching out of the tree of primates at the point where the other branch leads to great apes. Then the other findings followed: firstly Australopithecus africanus in the twenties, then Australopithecus afarensis in the late thirties, and only recently anthropology sat firmly at the margin of four million years before present. Long way to Homo sapiens sapiens, but not quite long enough to connect it to the split of man and apes. The latter event, although of course not firmly established yet, is likely to have

happened at least one more million years ago. And now, a new truly novel representative of australopithecus was described last year: *Australopithecus ramidus* from the basin of the River Aramis in Ethiopia. The dating, approximately 4.5 megayears ago was rather rigorously established by several independent physical methods. And what is more important: this new species is perhaps as close to the chimpanzee as to the australopithecus: several scholars already suggest that it is improper to use the term *australopithecus* — it should be classified as a novel genus.

How can we be sure that *Australopithecus ramidus* is indeed *The Missing Link*? We cannot. However, keeping in mind: 1) the anatomy of *Australopithecus ramidus*; 2) that most ancestors of the *Homo* inhabited the Earth million years and even longer and 3) that the split between the chimpanzee and the *Homo* branches is likely to have occurred around 5 megayears ago, this hypothesis is at least an educated guess. If it really so (but the very nature of the paleontology excludes any "scientific" proof, one is lucky if one can disprove this hypothesis), then more-than-a-hundred-year quest has reached its end. Anyway, it is close, very close indeed.

On the future of humankind

Juhan Ross

In the following 50–100 years humankind will face the most difficult problem during its existence. The future of humankind and biosphere, even their mere existence will depend on the solution of this question. The imminent crisis has two deep causes.

Firstly. The rapid development of science and technology has not brought about equal changes in man as a social individual, in his morals and ethics. Using the achievements of science and technology for the benefit of humankind has been accompanied with their misuse for producing weapons, in the interests of a few individuals and groupings. Science has lost its freedom and has become a tool of the state authorities regardless of the aims of these authorities. As a result, nuclear, chemical and biological weapons have been created, all of which contribute to the destruction of humankind and biosphere. A paradox has emerged: the further development of civilization will accelerate its collapse. Therefore, exact scientists face a painful question: have physics, chemistry and biology turned into inhuman sciences whose further development will speed up the destruction of humankind? If so, what should be done then? Until now, the scien-

Summaries

tists' attempts to save the ethics of science have yielded no results.

S e c o n d l y. As the Earth lacks resources for feeding the existing humankind and preserving its living standards, ecological crisis is inevitable. Thus, a conflict between the laws of biosphere and the underlying principles of Western culture cannot be avoided. Western culture is based on humanism, democracy, respect for individuals and their free development. In order to avoid the ecological disaster, the number of peo-

ple should be brought down from six billion to two billion. According to which principles and by what means could this be done? This is a global political question, and it is obvious that at present humankind is not ready to solve it. But time is running out. Humankind has maximum 100 years to make up its mind: if we keep up our present lifestyle, the future generations will die of pollution produced by us. If we do not want this, something should be done quickly and globally. But what?

TÕE OTSING

Willard Van Orman Quine

Tõlkinud Lauri Pilter

III

IV INTENSIOON

24. Taju ja vaatluslaused

Tavaliselt on vaatluslaused aruanded sündmuste või situatsioonide kohta välismaailmas. Mõned neist aga on mentalistlikud ja need võivad mängida olulist rolli. Alustuseks mõelgem vaatluslausele "Vihma sajab". Tom õpib selle Martha käest ostensiooni* teel. Martha hooleks on julgustada Tomi lause väljütlemisel või selle heakskiitmisel, kui ta näeb Tomi märkavat vastavat nähtust, ning vastasel korral teda tagasi hoida. Seega füsilistliku lause "Vihma sajab" valdamine Tomi poolt sõltub mentalistliku lause "Tom tajub, et vihma sajab" sisulisest, kui mitte sõnasõnalisest valdamisest Martha poolt.

Ostensiivselt õpitud vaatluslaused on meie keeleoskuse alguspunkt, ning nende õppimine meist vanemate käest sõltub tugevasti vanemate suutlikkusest ära arvata seda, et meil on vastav tajumus olemas. Keele edasiandmist toetab seega idioomi "x tajub, et p" jätkuv, vähemalt vaikiv tarvitamine, kus "p" tähistab vaatluslauset. Selle mentalistliku mõiste valdamine näikse nõnda peaaegu niisama vana kui keel. On märkimisväärne, et kõnelemise kahestumus füsilistliku ja mentalistliku haru vahel ilmneb juba vaatluslausetel tasemel, nagu lausetel "Vihma sajab" ja "Tom tajub, et vihma sajab" puhul. Inimene on tõesti harkisjalgne loom.

Iga tajumus, et sajab vihma, on kiirestimööduv neuraalne sündmus. Tomi kaks tajumust, et vihma sajab, kalduvad pealegi erinema mitte üksnes esinemise aja poolest, vaid ka neuraalselt, sest on olemas erinevaid vihma indikaatoreid. Tomi tajumused vihmajärgest moodustavad sündmuste klassi, mis neuraalselt on võib-olla liiga kompleksne ja heterogeenne, et seda neuroloogia abil praktiliselt kirjeldada, isegi kui kõik faktid on teada. Ometi võime olla kindlad, et leidub ka mingi neuraalne tunnus, mis need närvisündmused klassiks ühendab; sest nimelt stiimulüldis-

* Näitamine, osutamine (lad. *ostendere* — nähtavale seadma, näitama). *Toim.*

tuse või subjektiivse sarnasuse abil õppis Tom lõpuks ühendama neid kõiki vaatluslausesse "Vihma sajab".

Niipalju Tomist. Terve elanikkonna vihmasajutajumuste klass on veel hulga ligipääsmatum, sest inimeste närvivõrgud erinevad — kindlasti erinevate õppimislugude tagajärjel, ja võib-olla ka geneetiliselt. Ometi läbib idioom "tjub, et vihma sajab" kogu tolle lootusetu neuroloogilise kompleksuse, haarates endasse kogu vihmasajutaju — mitte üksnes Tomi, vaid igäihe oma.

Seda tehes mainib ta pigem sümptomit kui närvimehhanismi. Ja millist märkimisväärselt sorti sümptomit! Võib-olla me tabame ta subjekti näoilme ja tema ees toimuva empateetilise vaatluse teel ja spetsifitseerime ta sisu-osalausega [*content clause*]*, mis koosneb asendavast vaatluslausest.

Martha elab sisse Tomi tajusse, et vihma sajab, just nagu välingvist elab sisse päriselaniku tajusse jänese ilmumise kohta (alapeatükk 16). Keele õppimine välitööl ja selle õpetamine lastetoas on vaatluslausetel tasemel paljuski seesama: tajuda, et subjekt tjub, et *p*.

25. Laiendatud taju

Vaatluslikkus varieerub asjaosaliste kõnelejate gruppide kaupa ning on ka grupisisesele mõnevõrra astmeküsimus (alapeatükk 2). Selle tagajärjel on konstruktsioon "tjub, et *p*" püsivalt ohtas kasutuses siis, kui sisu-osalause pole vaatluslik või pole seda eriti. Kuuleme isegi öeldavat "Tom tjub, et rong jääb hiljaks".

Arutlegem, kuidas võiks seda lauset hakata kasutama. Inimestel on mitmeid viise näitamaks, et nad tajuvad, et rong jääb hiljaks, ning need viisid moodustavad tüüpe. Üks viis on öelda, et rong jääb hiljaks. Samuti tammutakse kannatamatult, vaadatakse kella, silmitsetakse piki raudteed. Ühes selliste harjumuste omandamisega oleme õppinud jälgima sarnaseid ilminguid teiste juures. Oleme valmis nägema omaenda käitumisviise dubleerituna teise isiku poolt. Just see valmidus võimaldas meil õpetada

*Sisu-osalause on see osa nn propositsionaalseid hoiakuid väljendavast lauseist (nt "Tom usub, et sajab"), mis asub pärast sõna "et", väljendades vastava hoiaku sisu [*content*]. (Vt ka §28.) *Toim.*

vaatluslauseid teistele isikutele ning teada saada, millal jaatada "x tajub, et p" vaatluslikel juhtudel; ja see võime laieneb vaatluslauseilt selliseile lauseile nagu "Rong jääb hiljaks".

Tõendmaterjali ei hangita kaalutletult. Empaatia teel asetatakse end Tomi olukorda ja Tomi käitumismalli ning seeläbi leitakse, et loomulikult tulev lause on "Rong jääb hiljaks". Selline on mõnevõrra juhuslik alus ütlusele, et Tom tajub, et rong jääb hiljaks. Alus muutub kindlamaks, juhul kui vaadeldud Tomi-poolne käitumine sisaldab tema enese väidet, et rong jääb hiljaks.

Juhtumilause kujul "x tajub, et p" võib olla tõene, isegi kui sisu-osalause on püsilause, nagu näiteks "Randy on koer", mitte aga juhtumilause. Kuid siis on vajalik, et peale valmisoleku sel puhul toda osalausest heaks kiita saaks tajuja ka just siis teadlikuks selle tõesusest. Tajumuste omistamine nõuab järjest enam omistajapoolset taustteadmist ja oletuste püstitamist, kui me eemaldume vaatluslauseist.

26. Asjade tajumine

Kõrvuti konstruktsiooniga "x tajub, et p", kus tajumust kirjeldab sisu-osalause, on meil konstruktsioon "x tajub y", kus tajumust kirjeldab termin kui objektiivne öeldistäide. See termin tähistab objekti, mis ergutab sensoorretseptoreid, mis äratavad tajuja tähelepanu. Juhul kui objektiks on vaagen, võib jõuks olla valgus, mida ta silma peegeldab. Kuid too valgus pärineb vaagna kaudu samuti päikesest või lambist. Mis eristab tajutud objekti, on võib-olla see, et jõud tuleb otse temast? Ei, see ei lähe; tahame lubada vaagna tajumist ka peegelduse kaudu peeglis.

Leidub lihtne lahendus: *fookus*. Vaagna tajumise peegeldatuna peeglis ja peegli enese tajumise vahel on erinevus silmalihaste pinges; sest vaagna fokaalne kaugus on kogudistants silmast peegli ja sealt vaagnani. Seesama fokaalne kriteerium aitab eristada millegi nägemist peeglis ning peegli nägemist.

Kuid fokaalne kaugus ja põhjuslikkus ei ole küllaldased tajutavat objekti teiste hulgast esile tõstma. Tükk vaagna pinnast vastaks noile tingimusele sama hästi kui vaagen ise. Kõik, mille osa on too pinnalapp, sobiks niisama hästi — olgu see vaagen või vaagna vaatajapoolne külg või mis tahes sektor vaagnat sisal-

davat ümbrust, võetuna üle mis tahes ajavahemiku, millesse see stimulaatorne sündmus kuulub. Millist neist objektidest lugeda tajutuks, võiks otsustada tajuja vaatluslause põhjal, kui ta sellega omaalgatuslikult välja tuleks.¹⁷

Märkisime juba (alapeatükkides 3, 9, 13), et vaatlustermineid, mida tagasivaates võetakse objekte tähistavana, on nende esmatulekul parim vaadelda ühesõnaliste vaatluslausekena. Seesama hoiak sobib kõige paremini tajumuste omistamisele: mõeldagu väljendist " x tajub y " pigem väljendi " x tajub, et p " kujul. Me ütleme "Tom tajub vaagnat", sest end Tomi olukorda pannes kujutleme end omaalgatuslikult välja tulevat lausega "Vaagen", mitte aga "Vaagna pind", "Vaagna esikülg", "Vaagen ja selle taust".

Sisu-osalause eelistamine tajutud objektidele ei kammitse tegelikult mingil moel meie igapäevast tajumuste omistamist. Kui me küsime "Mida ta tajus?", jääme rahule vastusega kujul "Ta tajus, et p ". Kui ütleme "Nad tajusid sama asja", pakub rahuldust täielikum seletus kujul "Nad tajusid, et p ". Tõrksalt substantiivsed "Mida" ja "sama asja" tükiivad sisse ainult seetõttu, et puuduvad kõrvallause tähistamiseks sobivad sõnad.

27. Uskumus ja taju

Nägime, et idioom " x tajub, et p " on rakendatav hoopis enama puhul kui vaatluslause ja isegi enama puhul kui mis tahes juhtumilause. Kasutus kannab selle tõepoolest kui tahes kõrgele. Öeldakse isegi tajutavat, et Newtoni seadused implitseerivad Kepleri omi. Kuid kogu selle laiendatud kasutuse juures jääb alles üks nõue: meid öeldakse tajuvat, et p ainult juhul, kui me esmalt saame teada, et p . Kui sellest tingimusest loobutakse, ei räägi me tajust enam mitte mingis mõttes; me räägime uskumusest [*belief*].

Omistus " x tajub, et p " on endiselt juhtumilause, isegi kui ta sisu-osalause on püsilause; sest tajumus on endiselt hetkeline sündmus. Seevastu omistus " x usub, et p " on püsilause, kuivõrd uskumus on kestav seisund.

¹⁷Lisakahtlusi tajuobjektide suhtes vaata Chisholm 1957, peatükk 10.

Muid erinevusi, pelki juhuslikke kasutusi võib märkida möödamannes. Tajumus on sündmus ühesainsas tajujas ühelainsal ajal, kuigi tajuja võib alluda teistele samasugustele; seevastu uskumusel võib olla palju uskujaid. Tajumusi peetakse tõepäraseks [veridical], uskumusi mitte: me ei taju, et p , muul juhul kui p , kuid me võime ekslikult uskuda, et p .

Sarnasus on tähenduslikum. Kui me omistame tajumuse, idioomi "x tajub, et p " abil, seisneb meie tõendmaterjal tajuja orientatsiooni ja käitumise vaatlemises ja jõudmises hinnanguni, et meie tema asemel tunneksime vajadust tulla välja selle sisuosalausega. Kui me omistame uskumuse idioomiga "x usub, et p ", on meie tõendmaterjal eelmisega sarnane, kuid tavaliselt kasinam. Me peame aru uskuja verbaalse ja muu käitumise üle ning selle üle, mida teame tema minevikust, ja oletame, et meie tema asemel tunneksime end olevat valmis sisaldavat osalausest otseselt või varjatult heaks kiitma.

Küsimine on lihtsaim viis kellegi uskumuse kindlaksteigmiseks, kuigi kerkida võivad siiruse ja tõlke probleemid. Kihlvedu on hea test siis, kui uskumus on seda sorti, et kihlvedu võib lõpuks lahenduse leida. Uskumuse toetuseks pakutud argumendid on veel üks märk, kuigi mitte otsustav, temasse uskumisest. Mõningaid uskumusi ilmneb põgenemises, kümblemisel, külalistetoa kordategemises. Uskumuse ilmingud varieeruvad eriskummalisel moel uskumusest ja uskuja olukorrast sõltuvalt.

Nägime alapeatükis 25, et tajuomistused muutuvad ebakindlamaks ja oletuslikumaks, kui suundume vaatluslikelt sisuosalausest teistele ja viimaks püsilausele. Uskumuse omistused muutuvad veelgi ebakindlamaks ja neid toetav tõendmaterjal on hajus. Uskumuste omistamine sisu-osalausest abil on oma süntaksis relvitukstegev: iga deklaratiivlause on grammatiliselt lubatav sisu-osalausest ning eeldatavasti võimaldab seega arukat omistamist, ükskõik kui kaugele see jääb mis tahes mõeldavast tõendmaterjalist. Uskumus võib käitumises avalduda niisama kindlalt nagu saba liputava koera uskumus, et saabub söömaaeg. Kuid mida öelda uskumuse kohta pühitsetud leiva transsubstantsiatsiooni?

Konstruktioon "tajub, et p " oli olemuslik keele levikule (alapeatükk 24), ja tollel vaatluslikul tasemel oli ta kindlalt empiirilisi

se tõendmaterjali kontrolli all. Kuid ekstrapoleerimise, analoogia ja edasise ekstrapoleerimise teel on temast kujunenud piirideta, seadusteta sigitis: uskumusomistused. Süüdivad lähevad asteastmelt üle süüdimatuiks, ning piiri tõmbamine ajab meeletehte.

28. *Propositsionaalsed hoiakud*

Väljendites “tajub, et *p*” ja “usub, et *p*” on meil tegu kahega paljude *propositsionaalse hoiaku* idioomide hulgast. Teisteks on “loodab, et *p*”, “kahetseb, et *p*”, “kardab, et *p*”, “taotleb, et *p*”, “tunneb huvi, kas *p*” ja tõesti ka “ütleb, et *p*”. Enamikus seda tüüpi omistustes teistele subjektidele kui omistaja ise esineb empaatia. See on tõene isegi “ütleb, et *p*” puhul: lubatavad lahknevused otsesest jutumärgistamisest sõltuvad sellest, mida omistaja arvab jutumärgistatud subjektile mõttes olnuvat. Kas parafraseerida “riigiametnik” kaudses jutumärgistuses “tolleks närukaelaks”, pole küsimus riigiametniku iseloomus, vaid tsiteeritud kõneleja vaates sellele.

Empaatia on põhjus, miks omistame propositsionaalset hoiakut sisu-osalause abil. Nägime (alapeatükis 26), et sisu-osalauseid on grammatilise objektina terminitest kohasemad isegi taju puhul. Sisu-osalause üritab kajastada subjekti vaimuseisundit, mitte asjade seisut. Omistaja vaatepunktist esineb ta holofrastiliselt; tema koostisosadeks olevad terminid ei osuta siin tingimata nii, nagu omistaja neid enese nimel rääkides silmas peab.

Propositsionaalsete hoiakute objektiks — selleks, mida usutakse, kahetsetakse, jne — on üldiselt peetud propositsioone või lausetähendusi; kuid need on heidetud üle parda (alapeatükk 21). Mina võtan neid lihtsalt lausetena, nimelt sisaldavate osalause endina, käsitledes seega sõna “et” kui jutumärki, mis juhatab sisse nime sellele, mis talle järgneb. Ilmsed kohandamised on mõistetavad juhtumil nagu “Ta usub, et on Napoleon”; uskumus on “Ma olen Napoleon”.

Omistades propositsionaalseid hoiakuid sedasi jutumärgistamise teel inimestele ja loomadele, ei omista ma jutumärgistatava keele ega ühegi teise keele valdamist. Kass võib uskuda “Hiir on seal sees”. Keel kuulub hoiaku omistajale, kuigi ta empaatia abil projitseerib selle hoiakut omavale olendile. Mõeldud on, et kass

viibib vaimuseisundis, milles omistaja ütleks "Hiir on seal sees". Jutumärgistav käsitlus kajastab empaatiat, mis kätkeb propositsionaalse hoiaku idioome alates väljendist "tajub, et".

Juhul kui tahaksime selle käsitluse toimima panna, kirjutades "et" tegelikkuses ümber tsitaadiks, selmet lihtsalt märkida seda kui vaikivat kavatsust, siis segaksime kaudse jutumärgistuse ära otsesega. Kuid kahemõttelisuse võiksime kergesti ära hoida, leppides kokku eristada kaht verbi: "ütleva" kaudse tsitaadi, "lausuma" otsese puhuks ning jutumärgid mõlema jaoks.

Meile on tuttav identsuse asendatavuse luhtumine propositsionaalse hoiaku sisu-osalausetes. See luhtub, sest hoiakut omav isik võib olla ebateadlik asjassepuutuvast identsusest. Selle luhtumisega tegeles Frege*. Samuti peame hoiduma kvantifitseerimast sellisesse osalausesse, kuna meie väljasasuva [outlying]** kvantori muutuja väärtused on asjad meie reaalses maailmas ega tarvitse sobida hoiaku omaja ontoloogiaga. Selline on propositsionaalsete hoiakute osutuslik ähmasus [referential opacity]. Jutumärgistav käsitlus dramatiseerib seda kenasti, sest jutumärgistus tähistab pelka foneemide või märkide jada, mille süntaks ja semantika, kui neil seda on, on rangelt nende siseasi.

See ei tähenda, et peaksime leppima jutumärgistamisega kui laiemas konteksti suhtes süntaktiliselt seedimatu massiga. Seeditavaks saab ta veerimise [spelling] abil. Me paneme kõigile lõpliku arvuga üksikmärkidele nimed ja seejärel genereerime nime mis tahes märkidereale, lisades vahele ahelamärgi. Nõnda on "π α V" pii—alfa—nüü, ja see on oma süntaksilt sama otsejooneline kui aritmeetiline liitmine või hulkiige.

Veerimine lahustab sisu-osalause süntaksi ja sõnavara ja segab selle omistaja keele omaga. See-eest niikaua, kui rahuldume analüüsivõimega jutumärgistava vormiga, märgivad jutumärgid läbi- paistmatut ühisosa kahe ontoloogia, kahe maailma vahel: hoiakut omava inimese oma, kui tahes sügavas pimeduses ta ka viibiks, ning meie hoiaku vastutustundliku omistaja oma vahel.

*Vt G. Frege. Täheendusest ja osutusest. — *Akadeemia*, 1995, nr 1, lk 87–108. *Toim.*

**Nagu nt eksistentsikvantor valemis (3). *Toim.*

Mõnikord see ühisosa puruneb. Just nagu oma osast välja astuvat ja enese nimel kõnelevat näitlejat, võime omistajat kuulda ütlevat reaalseste inimeste kohta tema maailmas, et

(1) On mõned, keda Ralph usub olevat spioonid,

mitte lihtsalt et

(2) Ralph usub " $\exists x$ (x on spioon)".

Jutumärgistavalt tõlgitsetuna muutub (1) ebakoherentseks.

(3) $\exists x$ (Ralph usub " x on spioon").

Jutumärgistus lauses (3) on lihtsalt nimi üheksa tähe ja kahe tühiku reale; tema " x "-il ei ole mingit tegemist väljasasuva " $\exists x$ "-iga. (1) omistas uskumuse *de re*; jutumärgistus omistab selle *de dicto*.

(1) ja (2) vahel tajume elulist erinevust kahtlusaluse jälile jõudmise ja meile kõigile omase pelga uskumise vahel, et on olemas spioone. Jaatades (1), eraldame Ralphi kahtlustused maailmast, nagu tema seda ette kujutab, ning suuname need oma reaalse maailma elanikele; me ei tee välja temapoolseist luhtunud identifitseerimistest. Ralph kahtlustab meest, keda on näinud luuramas teatud salajase objekti ümber; samas ta imetleb Bernard J. Ortcutti kui ühiskonna tugisammast. Ta ei tea, et tegu on sellesama mehega. Kas ta siis niihästi kahtlustab Ortcutti kui peab teda süütuks? See oleks võimatu või parimal juhul Ralphi suhtes ebaõiglane.¹⁸

Propositionaalsed hoiakud *de re* eeldavad *kavatsuse* [*intention*] suhet mõtete ja kavatsetavate asjade vahel, mille jaoks ma ei suuda ette kujutada mingeid adekvaatseid juhtnööre. Saamaks empiirilist sisu lausele (1), peaksime küsitlema Ralphi ning kokku võtma mõningad ta asjakohased uskumused *de dicto*.

Järeldan, et propositsionaalsed hoiakud *de re* ei võimalda kaasamist teaduskeelde, erinevalt propositsionaalsetest hoiakutest *de dicto*. Parimal juhul on omistused *de re* märguandeks suuna kohta, kust otsida informatiivseid omistusi *de dicto*.

¹⁸Lause (1) kohandamine singulaarsete kirjelduste abil lükati ümber Sleighi poolt, vt Sleigh 1968.

29. Anomaalne monism

Arutlesime alapeatükis 24, et fraasi "Tom tajub, et vihma sajab" neuroloogiline tõlgitsus, mida saaks rakendada kõigile sellistele pelgalt Tomi-poolseile juhtumeile, oleks ise juba üpris raske, isegi kui Tomi närviehitus oleks detailselt teada. Edasi arutlesime, et kõigile ettetulijatele rakendatav neuroloogiline tõlgitsus fraasist "tajub, et vihma sajab" on täiesti välistatud.

Siiski on iga tajumus üksikjuhtum kindlas ajus, ning on detailide teada olles neuroloogiliselt täiesti spetsifitseeritav. Sedasama ei saa öelda uskumuse kohta, mis võib avalikult ühine olla, kuid umbes sedasama võime öelda uskumusinstantsi kohta üksikuskujas. Ajavahemik, mille jooksul ma jätkuvalt usun Maa pöörlemisse, eristub mu varasematest staadiumidest vähemalt mõnede verbaalsete kalduvuste [*dispositions*] poolest, mis peavad asuma kusagil mu närvisüsteemi keerdukes.

Tajumused on neuraalne reaalsus ning seda on ka uskumuste ja muude propositsionaalsete hoiakute individuaalsed instantsid sinnamaani, kus nad ei haju päriselt irreaalsusse (alapeatükk 27). Neuraalsete sündmuste ja seisundite füsikalistlik seletus kulgeb sujuvalt vähemagi sekkumiseta mentaalsete seaduste või intensionaalsete mõistete poolt. Mis on taandumatult mentaalne, on nende grupeerimise viisid: grupeerida hulk arvestatavalt füüsiliselt tajumusi tajumusteks, et *p*, ja grupeerida hulk arvestatavalt füüsiliselt uskumusinstantsi uskumuseks, et *p*. Ma nõustun sellega, mida Davidson kutsus anomaalseks monismiks, tuntud ka eksemplarfüsikalismi [*token physicalism*] nime all: pole mingit vaimset substantsi, kuid on taandumatult mentaalsed viisid füüsiliselt seisundite ja sündmuste grupeerimiseks.

Esialgul oli vaimu [*mind*] probleem ontoloogiline ja keeleline. Kui loobuti vaimust kui substantsist, jäi alles mentalistliku keele kahetine probleem: süntaktiline ja semantiline. Mentalistliku diskursi eristav süntaktiline joon on sisu-osalause, "et *p*". See tõkestas *ekstensionaalsust*: see tähendab identsuse asendatavust ja üldisemalt kõigi koekstensiivsete terminite ja lausete vastastikust vahetatavust *salva veritate*. See tõkestas predikaatloogika kasutamist universaalse teoreetilise raamistikuna. See lõik vaimu probleemist on nüüd peaaegu kadunud. Propositsionaalsete hoi-

kute jutumärgistav käsitlus *de dicto* suunab nad predikaatloogika ekstensionaalsesse piirkonda, tänu jutumärgistuse taandamisele veerimiseks. Propositsionaalsed hoiakud *de re* me aga heitsime kõrvale.

Niisiis näeme hoiakuid *de dicto* olevat süntaktiliselt kooskõlas ekstensionaalse loogikaga. Üksik keel, mis on korrastatud predikaatloogikas, võib nad koos loodusteadustega endasse haarata. Nende mentalistlike predikaatide *de dicto* alles jääv iseärasus on puhtalt semantiline: nad pole produktiivselt ühendatavad loodusteaduse eneseküllaste mõistete ja kausaalsete seadustega.

Siiski on mentalistlikud predikaadid kogu oma ähmasuse juures (alapeatükk 27) olnud üksteisega kauases vastastoimes, soetades igivanu strateegiaid inimtegevuse ennustamiseks ja seletamiseks. Oma ühismõõdul moel täiendavad nad loodusteadust ning on hädavajalikud niihästi sotsiaalteadustele kui meie argitoimingutes. Loe Dennettit ja Davidsoni*.

30. Modaalsused

Paratamatuse ja võimalikkuse modaalsused ei ole pealtnäha mentalistlikud, kuid nad on siiski intensionaalsed, selles mõttes, et ei luba identsuse asendatavust. Siin on meil taas tegu *de dicto* ja *de re* vahelise vastastikmõjuga. Nii on "nec ($7 < \text{planeetide arv}$)" tõene *de re*, kuna nec ($7 < 9$), kuid väär *de dicto*.

Kasulikkuse seisukohast on paratamatuse toeks vähem öelda kui propositsionaalsete hoiakute toeks. See väljend tõesti teenib teatud eesmärki igapäevasuhtluses, kuid see on pealiskaudset sorti. Modifitseerime lauset määrsõnaga "paratamatult", kui see on meie vestluskaaslasel eeldatavasti vastuvõetav lause, ja seda väidetakse ainult sammuna teel kahtlasematele lausetele. Või me kirjutame "paratamatult", tuvastamaks midagi, mis järgneb juba selgeks tehtud üldisustest, näiteks uute oletuste või hüpoteeside vastu. Selline kasulikkus on lokaalne, mööduv ja ebaproblemaatiline, nagu indeksikaalväljendite kasulikkus. Paratamatu tõe ülevus ei muutu seega päris tuhaks, vaid üsna tavaliseks saviks.

*Vt Dennett 1987; Davidson 1980. *Toim.*

Tingival kõneviisil või faktidele vastandlikul konditsionaalil on olnud tihedad sidemed paratamatuse idioomiga ja tema käsitlemine samamoodi väljendab peaaegu tervemõistuslikku vaadet. Konditsionaal kehtib, kui tema järelliige tuleneb loogiliselt tema eeldusest konjunktsioonis taustlausetega, millega vestluskaaslane on valmis nõustuma, või lausetega, mis on juba paika pandud või mida on implitsiitselt eeldatud ekspositoorses osas. Konditsionaali järelliige tuleneb eeldusest *ceteris paribus*, ning nood toetavad laused on *cetera paria*.

Vadrates ülevusest ja tavalisest savist, võiksin korraks peatuda, et öelda midagi olemuse [*essence*] kohta. Modaalse loogika eestvõitlejad arvavad paratamatusel olevat objektiivse tähenduse, nagu näiteks metafüüsiline või füüsikaline paratamatus. Kuid siis peaks omama tähendust rääkimine mingi asja olemusest, mis hõlmab talle paratamatult kuuluvaid omadusi. Sest “*x* on paratamatult *F*” on lihtsalt “*nec Fx*”. Olemus peab olema *de re*, asjale seesmiselt omane sõltumata talle osutamise viisist, sest asi võib esineda lihtsalt neutraalse muutuja väärtusena, nagu siin.

Oma igapäevaprugis, nagu ma seda kirjeldasin, on “paratamatult” teist järku annotatsioon, ses mõttes, et tema lauset peavad kõik asjaosalised tõeseks, vähemasti vaidluse vaoshoidmise huvides. Samasugune teist järku roll antakse siis väljendile “võimalikult”. Kuna ta tähendab lihtsalt “mitte paratamatult mitte”, märgistab “võimalikult” oma lause kui sellise, mida asjaosaliste poolte uskumused või teotsemiseeldused ei välista kui väära. Meie valdava teadmatuse tõttu on sellisena kujutletud võimalikkuse riik kaugelt avaram kui paratamatuse oma. See on kõigi meie plaanide ja oletuste, kõigi meie lootuste ja kartuste valdkond.

31. Mentalistlik pärand

Alapeatükis 24 nägime, et üksteise tajumuste hindamine on keele edasiandmisel fundamentaalne. Mentalistlik nõue on seega arhailine. Näeme seda animismis, kus primitiivselt omistatakse kehadele laialdaselt vaime. Võib-olla oli Aristotelese teoorias substantside loomulikust liikumisest — maa allapoole, tuli ülespoole, tähed ringiratast — animismi jälg. Mentalismi arhailist domineerimist näeme lõpp-põhjuse eelistamises seletusviisina te-

gevpõhjusele [*efficient cause*]. See on ilmne keskajal. Bestiaariumid pidasid mitmesuguste loomade oletatavaid tunnusooneid või tegevusi Jumala viisiks anda inimesele jälgendamiseks moraalseid näiteid. See lõpp-põhjuse eelistamine seletusena on tänapäevalgi nähtav inimeste juures, kes otsivad elu mõtet. Nad tahavad elu seletada, selle eesmärki leides.

Eesmärk on üks mitmesugustest mentalistlikest mõistetest, mis on vaimse elu introspektsioonist pärit. Teisteks on kalduvus ja võime [*capability*]. Kõik kolm peegeldavad tahtetunnet, valiku- ja tegevusvabaduse tunnet. Võimalikkuse modaalsus on vahest võime subjektiivse tunde depersonaliseeritud projektsioon, mis meenutab hingede projektsiooni kaljudele ja puile animistide poolt. Paratamatus oleks siis subjektiivse ohjeldatustunde või võime kärbituse projektsioon.

Oletan, et isegi tegevõhjuse idee oli algselt mentalistlik, nimelt subjektiivse püüdlustunde projektsioon. Igatahes saavutas ta võidu lõpp-põhjuse üle koos füüsika esiletõusuga renessansiajal. Ühtlasi saavutas mateeria võidu vaimu üle. Vaim oli ennastsalgavalt iseennas tapmas. Mateeria ning tegevõhjus moodustasid kohutava kombinatsiooni, mida õigustati eduka ennustuse lainetes.

Ka lõpp-põhjusel olid endiselt tema seletavad kohustused, mitte üksnes inimese vaimu osas, vaid ka bioloogias, kus ta tekitas piinlikkust, jättes bioloogia ilma rangelt teaduslikust seisundist, mille oli kätte võitnud füüsika. Viimaks lahendas tolle asja Darwin, taandades lõpp-põhjuse bioloogias tegevõhjusele oma loodusliku valiku teooria abil.

Tegevõhjus figureerib endiselt märgataval moel üsnagi ranges teaduses. See ei ole selgelt intensionaalne identsuse asendatavuse mõttes, kuid ta on intensionaalsete idioomide moodi selles, et majutab ühtesid lauseid seedimatult teiste sisse. Me ei saa lahutada "*p*, sest *q*" predikaatideks, kvantoreiks ning tõefunktsioonideks, ega ole meil nii selget põhjuse mõistet, nagu soovida võiksim. Teadus oma rangemal kujul läheb sellest mõistest mööda ja rahuldub kaasnevustega.

Kalduvus sarnaneb põhjusega selle poolest, et lubab identsuse asendatavust, kuid ei võimalda predikaatarvutust. Põhjust

meenutab ta ka oma puuduliku selguse poolest. Ta näib toetuvat ebamugavale potentsiaalsuse mõistele. Kuid need ebamugavused saab kiiresti kõrvaldada, sest pole vajadust täita dispositsionaalsufikseid “-as” ja “-v” [*dispositional suffixes ‘-ble’ and ‘-ile’*] millise tahes teoreetilise sisuga. “Habras” ja “lahustuv” on teistega võrdväärset füüsikalised predikaadid, ja sõnade dispositsionaalne vorm on vaid suhteliselt sõltuva testi või sümptomi lakooniline kood. Murdumine surve all ja lahustumine märgumisel on hapruse ja lahustuvuse sümptomid. Vaata *Roots of Reference* (Quine 1974), §§ 3–4.

V
TÕDE

32. Tõe kandjad

Valitseb laialdane üksmeel selles, et need, mis on tõesed või väärad, on propositsioonid. Kuid seda ulatuslikku üksmeelt poleks ilma mõiste "propositsioon" mitmemõttelisuseta. Mõned mõistavad seda sõna osutavana lauseile, mis vastavad teatud määranguile. Teised mõistavad seda pigem osutavana selliste lausete tähendusele. See, mis näis olevat laiaulatuslik üksmeel, jaguneb seega kaheks mõtlemiskoolkonnaks: esimese koolkonna jaoks kannavad tõesust ja väärust laused, teise jaoks aga lausete tähendused.

Selle teise seisukoha nõrkusi on lausetähenduse mõiste haprus. See haprus jõuab murrangupunkti, juhul kui järgitakse mu tõlke määramatuse teesi (alapeatükid 18, 21). Isegi tollest teesist lahus näib veider minna mööda nähtavaist või kuuldavaist lauseist tõe kandjaina ning keskenduda lausetähendustele; sest üksnes lause juurde tagasi pöördudes saame öelda, milline lausetähendus meil mõttes on.

Leidus tõesti motiiv, rõhumaks lausetähendustele. Paljusid lauseid samas või mitmes keeles peetakse tähenduselt samasteks, ja nende erinevus on tõe suhtes ebaoluline; nõnda siis kitsendati vaatevälja ja omistati tõe pigem tähendustele. See motiiv oleks suurepärase, juhul kui lausetähenduse mõiste poleks nii tabamatu. Kuid asjade olles nagu nad on, on meil parem käsitleda otseselt lauseid. Need ei ole nii kõva pähkel.

Leidus veel teine, esimesega võrdne ja vastandlik motiiv lausetähenduste rõhutamiseks; nimelt et üks ja seesama lause võib olla tõene mõnel juhtumil ja väär teisel. Nii oli "Paavst külastab peatselt Bostonit" tõene, kuid muutus vääraks pärast tema viimast külaskäiku. "Mul valutab pea" on tõene või väär sõltuvalt sellest, kes seda ütleb ja kunas. Terminite mitmemõttelisus või ebamäärasus võib samuti panna lause tõeväärtuse osalt kõneleja kavatsusest sõltuma.

Propositsioonid, mida mõisteti lausetähendustena, olid eranditult kindlamat liiki lausete tähendused, mis ei allu sellistele kõikumistele; lausete, mida võime kutsuda *igavesteks* lauseteks.¹⁹ Minu ilmne vastus on, et nood igavesed laused ise võivad täita tõe kandja rolli. Mõelgem vaid, et sõnu “mina”, “sina”, “tema”, “siin” ja “seal” asendavad nimed ja aadressid või muud vajalikud identifitseerivad partikulaarid. Kujutlegem ajavormide ärajätmist; võime kasutada kuupäevi, predikaati “varem kui” või vastavalt vajadusele muud sellist. Kujutlegem mitmemõttelisuste ja ähmasuste lahendamist parafraasi teel — mitte absoluutselt, kuid piisaval määral, muutmaks püsivaks konkreetse lause tõeväärtust. Tõeväärtus ei pruugi olla teada, kuid ta peab olema stabiilne.

Selline lähenemisviis on tuttav loogikaõpetusest. Kui me võtame igapäevakeelest illustratiivsed laused ja parafraseerime nad tõefunktsioonide ja kvantorite notatsiooni, siis mõtleme demonstratiivide ja isikuliste asesõnade osutusest kui fikseeritust — olgugi vaikides —, ega tule meil pähegi lugeda “ $\exists x$ ” kui “leidus” või “tulevikus leidub miski x ”.

Sellisel moel peenelt määratletud deklaratiivlaused — igavesed laused — on see, mida ma järgnevail lehekülgedel suuremalt jaolt tõe kandjaina käsitan. Üldiselt on see mugav vaatlusviis teoreetilisteks eesmärkideks. Peame aga tunnistama, et see jätab kõrvale enamiku, mis käibib tõese või väärana igapäevadiskursis, sest meie lausungid ei ole enamjaolt niivõrd peenelt määratletud. Käitumisega otseses suhtes olevad tõe kandjad ei ole mitte laused kui korratavad keelelised vormid, vaid pigem nende individuaalsed lausumisaktid. Need on enamjaolt tõeväärtuses ühetähenduslikud, ilma parafraseerimise abita. Leidub vaid juhuslikke ebaõnnestumisi, vahest seepärast, et mõni nimi osutub tihjaks,

¹⁹Minu loogikaraamatutes Quine 1940, 1941 ja 1950 ning nende järgnenud aastate parandatud väljaannetes kasutasin nende kohta sõna “väide” [*statement*]; kuid muutusin selle suhtes ettevaatlikuks, kuna selle tavapärane kasutus on pigem teatud toiming. “Igavene lause” koos “püsilausega” (alapeatükk 4) pärineb *Word and Object*’i ajast. “Püsilause” haarab enda alla rohkem. “*The Times* on tulnud” on püsilause, sest sellega võidakse soostuda päev läbi sõltumata vahepealsest stimulatsioonist; kuid see ei ole igavene lause.

või seepärast, et mõni hägus termin osutub määramatuks just seal, kus see on küsimuse all oleva lausungi jaoks oluline. Sellised lausungid võib jätta kõrvale kui ei tõesed ega väärad.

Niipalju verbaalse käitumise reaalsustega harjumisest. Pöördugem nüüd tagasi igaveste lausete hõlpsamini käsitletavasse valdkonda, kus lausete tõesus või väärus, olgu teada või teadmata, on muutumatu.

33. Tõde kui jutumärgitustamine

Kui need, mille puhul tunnistada tõde, on niisugused, milles seisneb siis nende tõesus? Öeldakse, et neid iseloomustatakse tõestena, kui nad vastavad [*corresponding*] reaalsusele. Kuid vastavus sõna otseses mõttes ei kõlba; see viib reaalsuse tarbetule segamisele kujuteldavate objektide veidra hulgaga, ainult vastavuse pärast. Kavalam on postuleerida *faktid*, mis vastavad tõestele lausetele kui tervikutele; kuid see on siiski kunstlikult korraldatud töö. Maailma käsitleks on tõepoolest tarvis külluses nii konkreetseid kui abstraktseid objekte; kuid faktid ei paku midagi peale nende näiliselt hinnalise toetuse vastavusteooriale.

Ometi on olemas teatud tõe vastavusteooria aluseks olev keh-tivus, nagu Tarski on meile õpetanud*. Selle asemel et öelda

“Lumi on valge” on tõene parajasti
siis, kui on fakt, et lumi on valge

võime lihtsalt kustutada “on fakt, et” kui mõttetühja ning sellega ka faktid ise:

“Lumi on valge” on tõene
parajasti siis, kui lumi on valge.

Omistada sellele lausele tõesus on omistada lumele valgedus; käesolevas näites on vastavus selline. Tõesuse omistamine lihtsalt tühistab jutumärgid. Tõde on jutumärgitustamine [*disquotation*].

Nõnda siis on tõepredikaat üleliigne, omistatuna ühele antud lausele; võib lihtsalt selle lause välja öelda. Kuid seda on vaja lausete puhul, mis pole antud. Näiteks võime tahta öelda, et kõik, mis

*Vt Tarski 1956. *Toim.*

keegi mingil juhtumil ütles, oli tõene, või et kõik tõeste teooriate järeldused on tõesed. Sellised kontekstid, loogiliselt analüüsitud, näitavad tõepredikaati rakendatuna mitte jutumärgistusele, vaid asesõnale või seotud muutujale.

Tõepredikaat osutub hindamatuks, kui me tahame üldistada dimensiooni suunas, mida ei saa haarata [*sweep out*] üldmõistega. Üldistamise lihtsat liiki näitlikustab termini "Sokrates" üldistamine lauses "Sokrates on surelik"; lause üldistatakse "Kõik inimesed on surelikud". Üldmõiste "inimene" on aidanud haarata soovitud üldisusedimensiooni. Üldistuse raskem liik on näiteks osalause "aeg lendab" üldistamine lauses "Kui aeg lendab, siis aeg lendab". Tahame öelda, et see liitlause on jätkuvalt tõene, kui tema osalause asetab mõni teine; ja meil pole paremat moodust kui öelda just seda, sellise hulga sõnade abil, kaasa arvatud sõna "tõene". Ütleme "Kõik laused kujuga 'Kui *p*, siis *p*' on tõesed." Me ei saa üldistada nii nagu lauses "Kõik inimesed on surelikud", sest "aeg lendab" ei ole nagu "Sokrates" nimi ühele objektide (inimeste) hulgast, üle mille üldistada. Me vabanesime sellest takistusest *semantilise tõusu* [*semantic ascent*] abil: tõusuga tasemele, kus tõesti leidsid objektid, üle mille üldistada, nimelt keelelised objektid, laused.

Semantiline tõus aitab ka väljaspool loogikat. Kui Einstein esitas oma relatiivsusteooria, lõhkudes meie põhiarusaamu vahe- maast ja ajast, oli seda raske hinnata, toetumata meie põhiarusaamadele ning seega juba eeldamata uuritavat. Kuid semantilise tõusu teel saaks võrrelda uusi ja vanu teooriaid kui sümbolilisi struktuure ning nii hinnata, et uus teooria organiseerib olulisi andmeid lihtsamini kui vana. Sümboliliste struktuuride lihtsust saab hinnata sõltumatult noist põhiarusaamadest.

Nagu korrespondentsiteooriaga juba vihjati, on tõepredikaat vahendaja sõnade ja maailma vahel. Tõene on lause, kuid tema tõesus seisneb maailma olemises selline, nagu lause ütleb. Siit tuleneb tõepredikaadi kasutamine semantilise tõusu tarvis.

Tõe jutumärgitustav käsitus ei defineeri tõepredikaati — ta ei tee seda "definiitsiooni" ranges mõttes, mis ütleb, kuidas elimineerida defineeritud väljend igast soovitud kontekstist eelnevalt paika seatud märgistuse kasuks. Kuid jutumärgitustav käsitus defineerib tõe siiski lõdvemas mõttes. Ta ütleb meile, mida tähendab

tõeneolek mis tahes lause puhul, ja ta ütleb seda meile samavõrd selgetes terminites nagu kõnesolev lause ise. Me mõistame, milles seisneb lause "Lumi on valge" tõesus, sama selgesti nagu me mõistame, milles seisneb lume valge-olemine. Silmanähtavalt peaks see, kes vaevab pead adjektiivi "tõene" üle, pigemini vaevama pead lausete üle, millele ta selle omistab. "Tõene" on läbipaistev.

Näeme, et igaveste lausete jaoks on tõe jutumärgitustav käsitus kaval ja lihtne. Pealegi laieneb see kergesti individuaalsete lausungite argimaailmale; nii on lausung "Mul valutab pea" tõene parajasti siis, kui lausungi esitajal seda esitades pea valutab.

34. Paradoks

Näib paradoksaalne, et tõepredikaat kogu oma läbipaistvuse juures osutub möödapääsmatuseni kasulikuks. Paradoksaalsuse poolest on see pealegi alles algus. Tõde on kurjakuulutavalt paradoksaalsusse mässitud, täieliku antinoomiani välja.

Tõe antinoomia antiikne vorm on Valetaja paradoks: "Ma valetan", või "Käesolev lause pole tõene". Lõdvem ja mängulisem versioon oli kreetalase Epimenidese paradoks, kes ütles, et kõik kreetalased on valetajad. Sellele aluseks olevale antinoomiale võib loogilistel eesmärkidel anda järgmise puhta kuju:

(1) "annab väärmise, lisatuna omaenda jutumärgitusele" annab väärmise, lisatuna omaenda jutumärgitusele.

Kasutades lause (1) juhtnööre, lisame tolle viiesõnalise väljendi tema jutumärgitusele. Tulemuseks on (1) ise. Seega ütleb (1), et (1) ise on väär. See on seega samaväärne lausega "Ma valetan", kuid selgemini esitatud. See sõltub üksnes kahjutuist jutumärgitamis- ja lisandamistoiminguist ning väärmise mõistest, mis taandub süütule sõnale "mitte" ja *tõene*. Muretekitaja on selgelt tõepredikaat. Vältimatu järeldus on, et kogu oma läbipaistvuse ja näilise triviaalsuse juures pole tõepredikaat koherentne, kui teda kuidagi ei piiritleta.

Edasiseks eksplitsiitsuseks on asjakohane tehniline sõnastus. Öeldakse, et tõepredikaat *jutumärgitustab* lause *S*, juhul kui kuju

... on tõene parajasti siis, kui ...

osutub tõeseks, kui esimeses lüngas *S*-i on nimetatud ja teises kirjutatud. Seega ütleb jutumärgitustav tõekäsitus seda, et tõepredikaat jutumärgitustab iga igavese lause. Kuid antinoomia õppetund on, et kui keelel on kasutada jutumärgistamise ja lisandamise süütud märgistused ning samuti elementaarloogika omad, siis ei saa ta sisaldada lisaks tõepredikaati, mis jutumärgitustab kõik tema enda igavesed laused — see ohustaks kooskõla. Tema tõepredikaat või see, mis seda kõige lähemalt meenutab, peab olema ebatäielikult jutumärgitustav. Spetsiifilisemalt, ta ei tohi jutumärgitustada kõiki lauseid, mis teda sisaldavad. See häda oli lausega (1). Ja muidugi ei tohi ta jutumärgitustada kõiki lauseid, mis sisaldavad termineid, mille abil toda predikaati võiks parafraseerida. Sõltumata eriorientatsioonist jutumärgistusele ja lisandamisele on see sisuliselt see, mis on saanud tuntuks Tarski teoreemina. Tarski on tõestanud raskemaidki asju.

Tõepredikaat kaotab sellega vähe oma üldist kasulikkust, kuna ta saab endiselt jutumärgitustada kõiki igavesi lauseid, mis ise ei sisalda teda või teisi samamõjulisi väljendeid. Ja isegi need väljajäetud rakendused võib kõlblikuks kohandada tõepredikaatide hierarhia abil. Hierarhia algab predikaadiga "tõene₀", mis jutumärgitustab kõik laused, mis ei sisalda ühtki tõepredikaati või võrdväärset vahendit. Järgmisena jutumärgitustab "tõene₁" kõik laused, mis ei sisalda mingit tõepredikaati või võrdväärset vahendit peale "tõese₀". Ja nii edasi kõrgemale. See on progresseeruvalt täiusele lähemal seisvate tõepredikaatide hierarhia. Mõnes mõttes pärineb see kava Russell'i tüüpide-teooria varajasest faasist (Russell 1908), mille abil ta püüdis muu hulgas tõkestada Valetaja paradoksi.

35. Tarski konstruktsioon

Nägime, et jutumärgitustamine defineerib tõde lõdvalt. Võime nüüd selle lõtvuse eest tänulikud olla, mõistes, et tõe defineeritavus keele jaoks selle keele sees tekitaks piinliku olukorra. Ja nii võttiski Tarski ette hädaohtliku seikluse defineerida see keele jaoks võimalikkuse piires keelesiseselt, kasvõi üksnes selleks,

et näha, milline minimaalne takistus olukorra päästab. Siinne esitusjärg erineb tema omast, kuid lõpptulemus on seesama.

Konstruksiooniks valitud keel sisaldab loogilisi märgistusi kvantifikatsiooni tarvis, tõefunktsioone, ning hulgateoreetilist tähistust " $x \in y$ " liikmeksolekule.²⁰ Samuti sisaldab see lõpliku leksikoni predikaate loodusteaduse ja igapäeva elu tarbeks, nii ulatusliku kui soovite. Lõpuks sisaldab see vahendeid tsiteerimaks ja lisandamiseks nagu lauses (1); see tähendab, ta võib spetsifitseerida iga oma üksikmärgi ning väljendada väljendite ahelat.

Tõde puutub suletud lausesse, s.t lausesse ilma vabade muutujateta. Tema analoog avatud lausete puhul on *rahuldamine* [*satisfaction*] kahekohaline predikaat. Objektide omistamine muutujaile *rahuldab* lauset, juhul kui lause on tõene oma vabade muutujate nende väärtuste korral.

Mis sorti objekt on objektide *omistamine* [*assignment*] muutujatele? See on lihtsalt funktsioon, või *relatsioon* üks-mitu, mis seab vastavusse ühe ja ainult ühe objekti iga muutujaga — s.t iga tähega, "w", "x", "y", "z", "w'" jne. Relatsioon omakorda on hulk või klass või *järjestatud paarid*. On hästi teada viisid, kuidas defineerida järjestatud paaride märgistust " $\langle x, y \rangle$ " kontekstuaalselt epsilon ja loogiliste abisõnade abil.

Kui kord rahuldavus on defineeritud, tuleb tõde lihtsalt; sest suletud lauset, millel pole vabu muutujaid, rahuldavad tühjalt [*vacuously*] kõik omistused või ei rahulda ükski, vastavalt tema tõesusele või väärusele. Võime lihtsalt defineerida

(2) "y on tõene" kujul " $\forall x (x \text{ on omistus } \rightarrow x \text{ rahuldab } y)$ ".

Seega on Tarski suur ülesanne defineerida rahuldamine. Esiteks defineerib ta selle *atomaarlausete* puhul, millest igäüks koosneb vaid ühe või enama muutujaga liidetud predikaadist. Näiteks omistus rahuldab atomaarlauset " $x \in y$ " parajasti siis, kui tähele " x " omistatu on tähele " y " omistatu liige. Vastavalt iga teise predikaadiga leksikonis. Järgmisena rahuldab omistus lausete disjunktsiooni parajasti siis, kui ta rahuldab üht neist või mõlemat;

²⁰Objektikeele ja metakeele vahelist kontrasti ootavad lugejad peaksid pidama meeles, et olen juba võtmas suunda eelmainitud hädaohlikule seiklusele.

ta rahuldab nende konjunktsiooni parajasti siis, kui ta rahuldab mõlemaid; ja ta rahuldab negatsiooni parajasti siis, kui ta ei rahulda eitavat lauset. Lõpuks rahuldab omistus eksistentsiaalset kvantifikatsiooni " $\exists x (. . . x . . .)$ " parajasti siis, kui mõni teine omistus, mis ühtib nimetatuga kõiges, välja arvatud ehk selles, mida ta omistab " x "-ile, rahuldab " $. . . x . . .$ ".

Selline on Tarski rekursiivne või induktiivne rahuldamise definitsioon. See seletab atomaarsete lausete rahuldamist otsejoones, ja ta seletab iga kraadilt või kompleksuselt kõrgema lause rahuldamist nende komponentide rahuldamise kaudu. Universaalne kvantifikatsioon jäetakse kõrvale, sest see on väljendatav eksistentsiaalse kvantifikatsiooni ja negatsiooni kaudu meile tuttav moel.

36. Kõrvaldatud paradoks

On selge, et kõik selle induktiivse definitsiooni punktid saab formuleerida formaalse keele enese sees, välja arvatud sõna "rahuldab", mida defineeritakse. Seega paistab, et oleme defineerinud rahuldamise keele jaoks keelesiseselt. Tuues seejärel esile lause (2), oleme teinud sedasama tõega. Oletuse kohaselt pidi see kaasa tooma vasturääkivuse.

Võiksime saada vasturääkivuse otse rahuldamisest, tegemata ringi läbi (2), "tõe" ja (1). Peame lihtsalt küsima, kas lause "mitte (x rahuldab x)" omistamine muutujale " x " rahuldab lauset "mitte (x rahuldab x)" ennast. Selline on Grellingi niinimetatud heteroloogiline paradoks.²¹

Olukorra päästab see, et rahuldamise definitsioon on pigem induktiivne kui otsene. Induktiivne definitsioon seletab iga konkreetse lause rahuldamist, kuid ta ei paku tõlget " x rahuldab y "-le muutujaga " y ". Järelikult ei tõlgi see fraasi "mitte (x rahuldab x)" Grellingi paradoksist ega taga tõe definitsiooni (2) muutuja " y " jaoks; ta üksnes seletab iga konkreetse suletud lause tõesust. Ta jätab tõepredikaadi samasse seisu, millesse selle jättis jutumärgitustav käsitus; nimelt täielikult seletatuks rakendatuna antud keele igale konkreetsele lausele, kuid mitte rakendatuna muutujale.

²¹Vt minu *Ways of Paradox* (Quine 1966: 4–6).

See oli tabamusele lähedal, ning nüüd pöördun sellele veelgi lähedasema poole. Käsitledes relatsioone jällegi järjestatud paaride klassidena, võime kirjutada " $\langle x, y \rangle \in z$ ", mis tähendab, et x on y -ga relatsioonis z . Nüüd kujutlege ülaltoodud rahuldamise induktiivset definitsiooni ümber sõnastatuna meie formaalsesse keelde, kus muutuja " z " seisab alati "rahuldab" kohal ning seega " $\langle x, y \rangle \in z$ " seisab alati " x rahuldab y " kohal. Esitagem kogu sel moel redigeeritud induktiivne definitsioon lühendatud kujul " Φ_z ". See fikseerib z kui rahuldamisrelatsiooni. Silmanähtavalt jõuame niiviisi *otsese* definitsioonini:

$$(3) \quad \exists z (\Phi_z . \langle x, y \rangle \in z)$$

" x rahuldab y " tarvis formaalse keele enese sees. Kas pole siin vasturääkivust?

Ei. Seekord tekitab raskust see, et ei tarvitse leiduda mingit sellist relatsiooni z , mis oleks selline et Φ_z . Tegelikult on parem, kui ei leidu, sest siis võiks tekkida vasturääkivuse oht. Kahekohaline predikaat "rahuldab" jääb oma induktiivsel moel hästi defineerituks, kuid predikaadi ja tema kasutamise viisi mõistmine ei paku mingit tagatist talle vastava abstraktse objekti, vastava järjestatud paaride hulga olemasoluks. Ning sellise paaride hulga puududes ei ole (3) suuteline tõlkima " x rahuldab y ". Kuigi rahuldamispredikaat on hästi seletatud isegi formaalse keele siseselt rekursiooni teel, ei taandu ta tolle keele alusnotatsioonile. Rahuldamine ja tõde koos temaga säilitavad staatuse, mis tõel oli juba jutumärgitustava käsitluse alusel: selge arusaadavus ilma täieliku elimineeritavusest.²²

37. Haakunud hierarhiad

Induktiivne definitsioon seletab täielikult, mida tähendab, et omistus rahuldab lauset. Et säärane rahuldamisrelatsioon või paaride

²²Eeltoodud analüüs on siia kohandatud mu *Philosophy of Logic*'ist (Quine 1970: 35–46). Veidi teistsugune analüüs minu 1952. aasta kirjutisest "On an Application of Tarski's Theory of Truth" (Quine 1952) osutub vajalikuks, kui tegu on hulgateooriaga, mis lubab nii hulkade kui piirklasside [*ultimate classes*] olemasolu.

hulk leidub, on niisiis puhas tervemõistuslikkus. Hulgateooria paradoksid — Russelli, Burali-Forti, Cantori omad — on aga näidanud tervemõistusliku arusaama ebapiisavust, et selged liikmeksoleku tingimused tagavad klassi või hulga olemasolu. Kõik need olid lõppkokkuvõttes liikmeksoleku predikaadi “ \in ” paradoksid; antud juhul on aga üllatav see, et leiame hulgateooria andvat vastuse ka tõe ja rahuldamise paradoksile.

Mõned matemaatikud täiendavad klasside või hulkade universumit klasside — mis ei saa olla liikmed üheski teises klassis — kihiga. Siiani teineteist asendanud terminite “hulk” ja “klass” abil märgitakse siis eristust: hulgad on klassid, mis on teiste klasside liikmeiks. Ülejäänud klassid, mis pole millegi liikmed, on saanud tuntuks lihtsalt kui *tõelised* klassid [*classes proper*] või “päris-klassid”. Mina olen neid kutsunud *piirklassideks*. Liikmeksoleku tingimused, mis ei määranud hulki, võib hirmuta vasturääkivuse ees tunnistada määravaks piirklasse. Sestsadik määrab iga hulkade liikmeksoleku tingimus toredasti kindlaks klassi; võib-olla on see hulk, võib-olla piirklass. Parsons on näidanud (Parsons 1983: 212–214), et rahuldamisrelatsioonist, mis ei suutnud eksisteerida paaride hulgana, saab nüüd paaride piirklass. Lõppude lõpuks saavutatakse seega rahuldamise ja nii ka tõe otsene definit-sioon. Kuid see saavutatakse üksnes vana teooria lausete puhul, millele pole lisatud piirklasse.

Oletagem seega, et ühes piirklasside lisamisega võtsime käiku uue muutujate tüübi, mis ulatuvad üle klasside üldiselt — vanade muutujate piirdudes hulkadega. Idee on siis selles, et uuesti ja otseselt defineeritud tõe on tagatud jutumärgitustatus kõigi vanade lausete osas, kuid mõnede uusi muutujaid sisaldavate lausete puhul tal seda pole.

Kuid me võime abivõtet korrata, lisades lõputult uute klasside kihte. “Piir” lakkab olemast õige sõna; pean leppima “päris-klassiga”. Klassid igal astmel võtavad vabalt vastu liikmeid kõigilt madalamailt tasemeilt ja üksnes nendelt. i -nda astme jaoks, iga i korral, ulatuvad muutujad “ x_i ”, “ y_i ”, jne üle selle ja madalamate astmete; seega “ x_0 ”, “ y_0 ”, jne ulatuvad ainult üle hulkade. Predikaadid “ $tõene_0$ ”, “ $tõene_1$ ” ja nõnda edasi ilmuvad siis kõik otsese definit-siooni kaudu. Iga i korral on “ $tõene_i$ ” usaldusväär-selt jutumärgitustav, rakendatuna lausetele, mis ei sisalda seotud

muutujaid astmest *i* edasi. Me saame eneseküllase keele üha paremate, kuid mitte kunagi parima tõepredikaadiga hierarhiaga. Tõde₀ on enamiku eesmärkide jaoks juba küllalt hea, kaasa arvatud klassikaline matemaatika.

Oma tüüpide-teooria varases versioonis, mida mainisin alapeatüki 34 lõpul, üritas Russell blokeerida nii tõe kui liikmeks-oleku paradoksid, sätestades üheainsa kompleksse predikaatide hierarhia. Skeem oli ebamäärane ja kohmakas. Russell ja teised järgnevalt täpsustasid ja lihtsustasid seda hulgateooria huvides, heites kõrvale tõe aspekti kui hulgateooria jaoks välise. Ning nüüd näeme klassidehierarhia ja tõehierarhia uut haakumist, koos täpsete piirjoontega ning selgeil, kuid peenekoelistel põhjustel, mida Russell'i päevil polnud võimalik aimata.

Olen kirjeldanud klassimuutujate hierarhiat ja tõepredikaatide hierarhiat üheainsa inklusiivse keele ulatuses. Selline oli minu eelistus. Kuid alternatiivina võime kirjeldada keelte hierarhiat, millest igaihel on üksikuna väljavalitud [*single-sorted*] muutujad ning ainuline tõepredikaat lähima madalama astme keele jaoks. Sel lähenemisviisil on olemas tähtis matemaatiline rakendus formaalsete süsteemide suhtelise tugevuse määramisel. Tõestamaks, et üks süsteem on tugevam kui teine, interpreteeri ta predikaadid nii ümber, et oled suuteline temas defineerima teise süsteemi tõepredikaadi.

38. Välistatud kolmas

Vaadakem mõnd pealtnäha hälbivat arusaama tõest. Üks selline, mida saab tagasi viia Aristoteleseni, on, et ennustus pole ei tõene ega väär, kuni pole ilmnenud sündmusi, mis teda kausaalselt määravad. Teoloogid on seda doktriini pooldanud. Kui juhuslikud ennustused oleksid tõesed praegu, arutavad nad, oleksid sündmused määratud praegu Jumala teadmise poolt, ning seega poleks need enam juhuslikud. Tajutakse, et tagajärjeks olev determinism ei jätaks ruumi inimese moraalsele vastutusele.

Kogu oma veidruse juures pole see doktriin sugugi jutumärgitustava tõekäsituse kõrvaleheitmine. Juhul kui ei ole veel *tõene*, et homme toimub merelahing — võttes Aristoteelse näite —, siis on eksitus öelda praegu, et homme *toimub* merelahing; sest praeguse

seisuga pole juhuslik lause ei tõene ega väär. See loogika on muidugi hälbiv: kausaalse determinatsiooni ootuse ajaks peatatakse välistatud kolmanda seaduse kehtivus. Kuid tõe jutumärgitustav iseloom säilib.

Säilib ka veidrus. On loobumine välistatud kolmanda seadusest; samuti fikseeritud tõeväärtusega lausete määra drastiline kitsendamine. Õnneks aga on selle lootusetu käigu aluseks olev teoloogiline argument kahes punktis ebaeenev. Üks punkt on kõiketeadva Jumala eeldamine. Teine on arusaam, et üldine determineeritus välistab tegevusvabaduse. Võib vaielda, et me oleme vabad ja vastutavad, kuivõrd toimime oma valiku kohaselt; kas meie valikut määravad eelnevad põhjused, ei puutu asjasse.

Mõned teised näivad väljakutsed välistatud kolmanda seadusele ei ole osaliselt need, millena nad paistavad. Alustuseks olgu selge, et lause tõe või vääruse mitteteadmine on asjakäigu suhtes mitteotsustav ning täiesti kooskõlas tema tõesuse või väärusega. Edasi, sageli juhtub, et lauset võib tõlgitseda igavesena erisugustel viisidel, kajastades kõneleja kavatsusi erinevais situatsioonides. Siin on tõesed või väärad pigem vastavad lausungid, ühes nende terviklike üheselt mõistetavate töötlustega, juhul kui me vaevume neid töötlemata. Algne mitmetähenduslik lause pole siis tõesti ei tõene ega väär, kuid seda ei tarvitse mõista välistatud kolmanda seaduse rikkumisena; parem on seda mõista kui millegi lõpetamatust, mis alles tuleb ühel või teisel viisil täide viia. See tee ei olnud kättesaadav teoloogide kitsenduste puhul juhuslikele ennustustele, sest noid lauseid mõeldi ikkagi saavat tõeseks või vääraks ilma täiendusteta, niipea kui nad lakkavad olemast juhuslikud.

On teine ja jõulisem juhtum, mis samuti seab ohtu välistatud kolmanda seaduse. See on seal, kus väljendatud nimi või singulaarkirjeldus ei tähistata mitte midagi. Kui lause sisaldab sellist termi, on üks võimalik tee jätta see lause vaatluse alt välja; käsitleda teda tähenduseta. See tee on ebasobiv, kui me korrastame oma lauseid loogilistel eesmärkidel, kuivõrd objekti olemasolu küsimus võib olla lahtine — nagu Cameloti või Prester Johni või Pluto kõige välimisema kaaslaste puhul. Lause tõeväärtuse jäämine lahtiseks küsimuseks on täiesti loomulik, ehkki lause tähenduslikkuse alaline lahendamata jätmine on tülikas.

Võiks vastavalt loobuda välistatud kolmanda seadusest ja valida pigem kolmevalentse loogika, tunnistades kolmanda tõeväär-tusena tõese ja väära vahel määramatust [*limbo*]. See, mis siis hakkab sõltuma Cameloti või mille iganes olemasolust, on pigem tõeväärtus kui tähenduslikkus, ja nii see peakski olema. Kuid kolmevalentse loogika kohmakuse juures makstakse teatud hin-da. Kõrvu "mitte"-ga, mis läkitab tõed väärustesse, vääruste tõdedesse ja nüüd siis määramatuse määramatusse, oleks ole-mas tõefunktsioon, mis teeks tõed määramatuseks, määramatuse väärusteks ja vääruste tõdedeks; ning veel kolm sellist ühekoha-list tõefunktsiooni, mis mängivad välja kombinatsioone — kont-rastina üheleainsale — negatsioonile — kahevalentses loogikas. Kui me suundume kahekohaliste tõefunktsioonide juurde (kon-junktsioon, disjunktsioon ja nende tuletised), muutub niisugune paljusus hullumeelseks. Temaga võib küll hakkama saada, kuid eelistus kuulub silmanähtavalt meie lihtsate põhijoontega kahe-valentssele loogikale.

Võime toetuda viimasele, igatahes siis, kui ohuks on tühjad singulaarsed termid, lihtsalt vabanedes singulaarsetest termidest nagu alapeatükis 10. "Camelot on kaunis" teisendub " $\exists x (x$ on Camelot ja x on kaunis)". See ei lähe määramatuseks; ta lihtsalt muutub vääraks, juhul kui on väär, et $\exists x (x$ on Camelot). Pre-dikaati "on Camelot" käsitletakse samamoodi kui "on kaunis", taandumatu predikaadina.

(Järgneb)

Elu sisustaja

EESTI EKSPRESS

Eesti Ekspress pakub uusi ja julgeid vaateid meie tänasele maailmale. EE veergudelt võib leida portreid meie avalikest tegelastest ning ülevaateid nende vaimsest, moraalsest ja varanduslikust seisust. Kõne all on ka salajased (st allilma-) tegelased, kellega on kõige mõnusam kokku puutuda just leheveergude kaudu. Kuulda saab nii eesti elu uutest tegijatest kui ka vanadest olijatest. Lisaks avalikustatakse poliitilised ja majanduslikud salaliidud ja -lepped, peetakse diskussiooni ühiskonna elu ja surma küsimuste üle ja antakse lihtsat inimlikku tervisenõu igaühele.

Eriti huvi- ja kõneväärne on kahtlemata EE kultuuriosa Areen, kus hea akadeemiline haridus ja valgustuslik vaim on ühendatud kriitilise analüüsi ja leebe ironiaga. Kõrvuti traditsiooniliste kultuuriliikide autoriteetsete käsitlustega leiavad peegeldamist kõik inimtegevuse vaimsed valdkonnad salateadustest küberseksini. Trükivalgust näevad ka kõige sõltumatumad ideed ja esoteerilisemad mõttekäigud - muidugi juhul, kui nad on võluvalt kirja pandud. Autorkonda kuulub kogu eesti kultuuriloojate plejaad Kaalepist ja Kaplinskist Kivisildniku ja Sinijärveni. Kuna EEd loeb veerand miljonit lugejat, ei ole tark jätta tema kultuurisõnumit tähelepanuta. Kui Sa vaikides lugeda ei saa, haara sulg ja kirjuta vastu!

EE kaaned sisaldavad ka professionaalse karmusega kommenteeritud telekava ja kõikvõimalikke muid maksuta kaasaandeid.

EE garanteerib Sulle vaimuvilka nädalalõpu.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid numbreid (1990 — 10–12; 1991 — 2–12; 1992–1993; 1994 — 2–12) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplusest "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 16 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*. *Akadeemia* toimetusest saab osta 1992. aastakäiku 48 krooni, 1993. aastakäiku 60 krooni ja 1994. aastakäiku 77 krooni eest.

Aadress: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1995:

USD 33, DEM 50, FIM 155, CAD 45, FRF 173, SEK 240, GBP 20, AUD 45.

Back issues for 1990 — 10–12; 1991 — 2–12; 1992; 1993; 1994 — 2–12 and single issues for 1995:

USD 3, DEM 5, FIM 13, CAD 4, FRF 15, SEK 20, GBP 2, AUD 4.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Union Bank of Finland, Helsinki, UNIT-FIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtsparkasse München, München, SSKMDEM; for GBP: Midland Bank PLC, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my *AKADEEMIA* subscription for 1995

Single issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Single issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1991

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1990:

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

On Konstantin Päts's testament	<i>Eero Medijainen</i>	1123
National identity and its form: A hundred years of search	<i>Krista Kodres</i>	1136
Archeology and the New Testament: The example of Decapolis	<i>Aarne Toivanen</i>	1163
<i>Homo sapiens sapiens</i> . II: On the missing link(s)	<i>Richard Villems</i>	1186
The clash of civilizations	<i>Samuel P. Huntington</i>	1205
On the future of humankind	<i>Juhan Ross</i>	1234
Folksongs and betrothals. II	<i>Villy Sørensen</i>	1244
Mr. Stratis Thalassinos describes a man	<i>George Seferis</i>	1263
Can intelligence be artificial?	<i>Fred I. Dretske</i>	1272
A former citizen of Tartu as a pioneer of modern quality	<i>Walter Masing</i>	1291
Review: What does Hamlet's mill grind? Giorgio de Santillana, Hertha von Dechend. <i>Die Mühle des Hamlet: Eine Essay über Mythos und das Gerüst der Zeit</i> . (Computercultur, Band VIII). Hrsg. R. Herken. Berlin: Kammerer & Unverzagt, 1993.	<i>Heino Eelsalu</i>	1300
Review: How to survive in Siberia? Ann Lehtmets and Douglas Hoile. <i>Sentence: Siberia. A Story of Survival</i> . Kent Town Wakefield Press, 1994.	<i>Viktor Niitsoo</i>	1302
Editorial note. Summaries		1307
Pursuit of truth. III	<i>Willard Van Orman Quine</i>	1315

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 12 krooni